

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

Journal Of Turkic World Researches

ISSN: 0255-0644

e-ISSN:2822-342X

2023 / 267

KASIM - ARALIK

NOVEMBER - DECEMBER

DergiPark
AKADEMİK

EBSCOhost

TÜRKİYE DIYANET VAKFI
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ
ISAM.
TÜRKİYE DIYANET FOUNDATION
CENTRE FOR ISLAMIC STUDIES
مركز البحوث الإسلامية
وقف الديانة التركي

SÖBIAD

intihal.net

ACARINDEX

İstanbul - 2023

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

Journal Of Turkic World Researches - ISSN: 0255-0644

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

The Foundation Of Researches About Turks All Around The World

Kurucusu / Founder

Prof. Dr. Turan YAZGAN

Sahibi / Owner

Közhan YAZGAN

Dizgi / Typesetting

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

İletişim Adresi / Management Center

Kemalpaşa Mah. Bukalidede Sok. No: 4 Saraçhane - İstanbul / TÜRKİYE

Tel: (0212) 511 10 06 / Belgegeçer: (0212) 520 53 63

İnternet adresleri: www.tdadergi.com - www.turan.org.tr / **e-posta:** tdav@turan.org - dizgi@turan.org

Posta Çeki Hesabı Numarası: İstanbul Aksaray PTT Şubesi - 141720

Vakıfbank İstanbul Fatih Şubesi: TR76 0001 5001 5800 7287 8397 25

Baskı / Press

Aktif Matbaa ve Reklam Hizmetleri Sanayi Tic. Ltd. Şti. Osmangazi Mahallesi Genç Osman Caddesi No: 2 / C

Esenyurt / İstanbul **Telefon:** +90 212 698 93 54 **Faks:** +90 212 696 09 54 **Sertifika No:** 47477

Yayın Türü

2 Aylık, Süreli, Uluslararası, Hakemli

EBSCO PUBLISHING

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, **Ebsco Publishing** tarafından taranmakta ve makalelerin İngilizce özetleri indeksin servisinde yer almaktadır.

Ebsco Publishing: www.ebscohost.com/titleLists/poh-coverage.pdf adresinden takip edebilirsiniz.

ISSN: 0255-0644

e-ISSN: 2822-342X

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI»

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet veren vakıf olarak kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan

«TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI»nin hakemli, uluslararası, süreli ilmî yayın organıdır.

Adedi	1 Yıllık Yurt Dışı Abonelik / Subscription	1 Yıllık Yurt İçi Abonelik	Kurumsal Abonelik
100 TL	80 \$ veya karşılığı Türk Lirası	600 TL	1200 TL

Şeref Kurulu / Honorary Board		
Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE	Prof. Dr. Nevzat ATLIĞ	Prof. Dr. İnci ENGINÜN
Prof. Dr. İsmail Hakkı DÜĞER	Prof. Dr. Birol EMİL	Prof. Dr. Mustafa ERKAL
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN	Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU	Prof. Dr. Metin KARAÖRS
Prof. Dr. Mümin ERTÜRK	Prof. Dr. Fadil HOCA	Prof. Dr. Bolat MYRZALİYEV
Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK	Prof. Dr. Edalet MURADOV	Prof. Dr. Gültekin RODOPLU
Prof. Dr. Emin ÖZBAŞ	Prof. Dr. Necdet ÖZTÜRK	Prof. Dr. Almas ŞAYHULOV
Prof. Dr. Yümnü SEZEN	Prof. Dr. Muratgeldi SÖYEGOV	
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ	Prof. Dr. Orhan TÜRKDOĞAN	

Yayın Kurulu / Editorial Board	
Prof. Dr. Abdurrahman ALİY	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	<i>Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Prof. Dr. Köksal ŞAHİN	<i>Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü</i>
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	<i>Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı</i>
Prof. Dr. Mehmet YÜCE	<i>Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Doç. Dr. Turhan ADA	<i>Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü</i>
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim AKIŞ	<i>İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Böl.</i>

Danışma Kurulu / Advisory Board	
Antropoloji	Prof. Dr. Mustafa AKSOY • <i>Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü Başkanı</i> Doç. Dr. Kürşat GÜLBEYAZ • <i>Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi, Rekreasyon Bölümü</i>
Coğrafya	Prof. Dr. Cemalettin ŞAHİN • <i>Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü</i> Dr. Öğr. Üyesi Muhsin KADIOĞLU • <i>İstanbul Teknik Üniversitesi, Denizcilik Fakültesi, Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği Bölümü</i>
Dil	Prof. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ • <i>Neveşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri Edebiyatları Bölümü</i> Prof. Dr. Vahit TÜRK • <i>İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü</i>
Felsefe	Prof. Dr. Ayhan BIÇAK • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i> Doç. Dr. Cahid ŞENEL • <i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü</i>
Hukuk	Prof. Dr. Fethi GEDİKLİ • <i>İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku Bölümü</i> Prof. Dr. Faruk ANDAÇ • <i>Çağ Üniversitesi, Hukuk Fakültesi</i>
İktisat	Prof. Dr. Mustafa DELİCAN • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü</i> Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü</i>
İşletme	Prof. Dr. Aycamal KANTÖRÖEVA • <i>Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi / Kırgızistan</i> Doç. Dr. Fariz AHMADOV • <i>Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi / Azerbaycan</i>
Maliye	Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN • <i>Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü</i> Doç. Dr. Volkan YURDADOĞ • <i>Çukurova Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü</i>
Siyaset Bilimi	Doç. Dr. Pınar ÖZDEN CANKARA • <i>Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fak., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Böl.</i>
Sosyoloji	Prof. Dr. Veysel BOZKURT • <i>İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Bölümü</i> Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN • <i>Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>
Tarih	Prof. Dr. Fatma ÜREKLİ • <i>Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i> Doç. Dr. Muzaffer ÜREKLİ • <i>Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>
Uluslararası İlişkiler	Prof. Dr. Kutay KARACA • <i>İstanbul Aydın Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i> Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR • <i>Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>

Editör Kurulu / Editorial Board			
Doç. Dr. Gökmen KILIÇOĞLU	Editör	<i>Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	gokmenkiloglu@duzce.edu.tr
Doç. Dr. Serkan KEKEVİ	Teknik Editör	<i>Düzce Üniversitesi, Akçakoca Bey Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	serkankekevi@gmail.com
Mehmet Töre YILDIRIM	Yabancı Dil (İngilizce) Editörü	<i>Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı</i>	yayin@turan.org

Alan Editörleri / Field Editors			
Prof. Dr. Salih OKUMUŞ	Edebiyat	<i>Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü</i>	salihokumus@gmail.com
Öğr. Gör. Cansever KAYAPUNAR KESGÜL	Edebiyat	<i>Yeni Yüzyıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü</i>	cansever.kayapunar@yeniyuzuil.edu.tr
Doç. Dr. Suat KOL	Eğitim Bilimleri	<i>Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü</i>	skol@sakarya.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz POYRAZ	Eğitim Bilimleri	<i>İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü</i>	cengiz_poyraz@yahoo.com
Dr. Ayça Özer DEMİRLİ	Sanat Tarihi	<i>Sanat Tarihçisi, Müze Araştırmacısı</i>	moonozet@hotmail.com
Doç. Dr. Kader ÖZLEM	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	<i>Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü</i>	kaderozlem@gmail.com
Doç. Dr. Yavuz CANKARA	Siyasi, İktisadi ve İdari Bilimler	<i>Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü</i>	yavuz.cankara@bilecik.edu.tr
Dr. Öğr. Üyesi Gökçen ÇATLI ÖZEN	Sosyoloji, Felsefe	<i>İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü</i>	gokcenozen@aydin.edu.tr
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM	Tarih	<i>İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü</i>	kursatyildirimtr@yahoo.com
Doç. Dr. Yunus Emre TEKİNSOY	Tarih	<i>Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü</i>	yunusemretekinsoy@gmail.com

Dergi Yönetimi / Journal Management			
Saadet Pınar YILDIRIM	Yazı İşleri Müdürü	<i>Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı</i>	tdav@turan.org
Emel GÖKAY	Dergi Sekreteryası	<i>Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı</i>	dizgi@turan.org
Baykal AYDEMİR	Dergi Sekreteryası		baykalaydemir38@gmail.com

Hakem Kurulu / Reviewer Board

- Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK** • Ardahan Üniversitesi,
İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Bülent BAYRAM** • Kırklareli Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU** • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Ülger BULDUK** • Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV** • Hakas Devlet Üniversitesi,
Arkeoloji Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. Murat CERİTOĞLU** • Izmir Kâtip Çelebi Üniversitesi,
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recai COŞKUN** • Bakırçay Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dekanı / Türkiye
- Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE** • Nicolaus Copernicus Üniversitesi,
Tarih Bölümü / Polonya
- Prof. Dr. Sebahat DENİZ** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Orhan DOĞAN** • Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı / Türkiye
- Prof. Dr. Bayram DURBİLMEZ** • Erçiyas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Feridun Mustafa EMECEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Cezmi ERASLAN** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Gülljanat ERCİLASON** • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Reşat GENÇ** • Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Bölümü
- Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV** • Türkmenistan Azadi Üniversitesi,
Tarih Bölümü - Emekli / Türkmenistan
- Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ** • Ankara Üniversitesi,
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL** • Çanakkale Üniversitesi Eski Rektörü -
Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Necdet HACIOĞLU** • Balıkesir Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli
Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞÇIOĞLU** • Gazi Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ** • İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa,
Hasan Ali Yücel Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Abdullah KÖK** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Zeki KUŞOĞLU** • Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi,
Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Emine Gürsoy NASKALI** • Marmara Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mustafa ÖNER** • Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Dili ABD / Türkiye
- Prof. Dr. Türker ÖZDOĞAN** • George Washington Üniversitesi,
Güzel Sanatlar Fakültesi, Seramik Bölümü / ABD
- Prof. Dr. Mehtap ÖZDEĞER** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Metin ÖZKUL** • Süleyman Demirel Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Recep SEYMEN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Sabri SÜMER** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Biyojoloji Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN** • Kayseri Üniversitesi Eski Rektörü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA** • Hakas Devlet Üniversitesi,
Dil Edebiyat ve Tarih Enstitüsü / Hakasya - Rusya
- Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN** • Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. İsmail YAKIT** • Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi ve Felsefi Ana Bilim Dalı - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Okan YEŞİLOT** • Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Durali YILMAZ** • İstanbul Kültür Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü - Emekli / Türkiye
- Prof. Dr. Osman YORULMAZ** • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Mualla Uydu YÜCEL** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Bölümü / Türkiye
- Prof. Dr. Sergei ZAHARIA** • Komrat Devlet Üniversitesi / Gagauzeli
- Doç. Dr. Besire AZİZALİYEVA** • Azerbaycan Millî İlimler Akademisi,
Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü / Azerbaycan
- Doç. Dr. Celil BOZKURT** • Düzce Üniversitesi,
Akçakoca Bey Siyasal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Uğur GÜRSÜ** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Yavuz HAYKIR** • Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Cemile KINACI** • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Dinçer KOÇ** • İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Ömer KURTBAĞ** • Erçiyas Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Işıl TUNA PINAR** • Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Yunus Emre TANSU** • Gaziantep Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Elvin YILDIRIM** • İstanbul Aydın Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Doç. Dr. Meşkure YILMAZ** • Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU** • İstanbul Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Ergün Öz AKÇORA** • Bingöl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Emekli / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Uğur DOLGUN** • İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi,
İktisat Bölümü, İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Neşe İŞİK** • İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Yasin ŞERİFOĞLU** • Kastamonu Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN** • İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Aygün ÜLGEN** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Mühendislik-Mimarlık Fakültesi, İç Mimarlık Bölümü / Türkiye
- Dr. Öğr. Üyesi Erol ÜLGEN** • İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı / Türkiye
- Dr. Murat KARATAŞ** • Abdullah Gül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap
Tarihi Bölümü / Türkiye

Türk Dünyası Araştırmaları'na Gönderilecek Yazılarda Uyulması Gereken Kurallar

1. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA), Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili akademik çalışmalarını teşvik etmeyi, bu çalışmalar için bir veri tabanı oluşturmayı, alanla ilgili bilimsel, eleştirel çalışmaların yayımlandığı bir platform olmayı amaçlamaktadır. TDA; sosyal ve beşeri bilimler alanında iki aylık dönemlerde (Ocak-Şubat; Mart-Nisan; Mayıs-Haziran; Temmuz-Ağustos; Eylül-Ekim; Kasım-Aralık) yayın yapan, hakemli, uluslararası, akademik bir dergidir.

2. Yayın Kurulumuzca, 120. ciltten (Eylül-Ekim 2018) itibaren TDA'da yayınlanacak çalışmalarda Orta Asya: *Türkistan*; Maveraü'n-Nehir: *Aşağı Türkistan*; Amu-Derya: *Ceyhun*; Sir-Derya: *Seyhun*; Türk Cumhuriyetler; *Türk Cumhuriyetleri* gibi milli terimlerimizin kullanılması uygun görülmüştür. Yazarlar, yayın kurulumuz tarafından yayınlanacak yazılarda, bu terimlerin otomatik olarak değiştirilebileceğini kabul etmiş sayılırlar.

3. Makale Hazırlama:

a. TDA'ya gönderilen bütün yazılar dergipark sistemi üzerinden <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tda> adresimize gönderilmelidir.

b. Gönderilen makalelerin dergi yazım kurallarına uygunluğu ilk olarak dergi sekreteryası tarafından kontrol edilecek, dergi yazım kurallarına uygun hazırlanmış makaleler teknik düzeltme talepleri ile birlikte yazarlarına geri gönderilecektir.

c. Dergimize gönderilen çalışmalar değerlendirme sürecinin herhangi bir basamağında benzerlik tespit yazılımı (intihal.net) ile taranmaktadır. Benzerlik oranı yüzde 15'in üzerinde olan çalışmalar yazarına iade edilir.

d. Gönderilen makalelerde yazar adı soyadı, kurumu ve/veya yazarı tıbbi bilgilere yer verilmemelidir.

e. Gönderilen bütün makalelerle birlikte ayrı bir başlık sayfası da sisteme yüklenmelidir. Bu sayfa;

• Makalenin başlığını ve makalenin amacını içeren en fazla 50 kelimelik açıklamayı,

• Yazarların isimlerini, kurumlarını ve eğitim derecelerini,

• Yazarların ORCID numaralarını,

• Varsa mali destek bilgisi ve diğer destek kaynakları hakkında detaylı bilgiyi,

• Sorumlu yazarın ismi, adresi, telefonu (cep telefonu dahil) ve e-posta adresini,

• Makale hazırlama sürecine katkıda bulunan ana yazarlık kriterlerini karşılamayan bireylerle ilgili bilgileri,

• Makale daha önceden bir bilimsel toplantıda sunulduysa, ilgili bilimsel toplantının detaylı bilgilerini içermelidir.

f. **Teknik Bilgiler:** TDA'ya gönderilen bütün yazılar A4 boyutunda (29.7x21 cm) kâğıtlara, MS Word programında, Times New Roman veya benzeri bir yazı karakteri ile 10 punto, 1.5 pt satır aralığında yazılmalıdır. Dipnotlar 8 punto (normal) Times New Roman Türk fontu ile dizilmelidir. Sayfa kenarlarında 3'er cm boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Paragraflar 1 cm (4 karakter) içeriden başlatılmalıdır. Makaleler PC uyumlu Microsoft Word veya ".doc" uzantılı belge oluşturulmaya elverişli herhangi bir kelime işlem programında, eski harfli metinler ise Universal Word ve benzeri programda yazılmış olmalıdır. Yazarlar istedikleri transkripsiyon sistemini kullanabilirler. Ancak dizgi imkânları da göz önünde bulundurularak, mümkün olduğunca Türkiye'de yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sisteminin kullanılması gerekir. Özel bir yazı karakteri kullanılmış ise, belgeyle birlikte söz konusu karakterlerin fontlarının da gönderilmesi gerekmektedir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik harflerle yazılmalıdır. Alıntılar eğik harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın iki yanından 1 cm içeride, blok hâlinde, 1 satır aralığıyla ve 9 punto ile yazılmalıdır.

g. **Anahtar Sözcükler:** Makaleler en az 3 en fazla 5 anahtar kelimeyle birlikte gönderilmelidir. Anahtar kelimeler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanıp ilgili özetin altına yazılmalıdır.

h. **İngilizce Genişletilmiş Özet:** Türkçe yazılan makalelerin uluslararası platformda görünürlüğü ve atf oranını arttırmak amacıyla, yalnızca araştırma makaleleri için 850-1000 kelime arasında İngilizce geniş özet hazırlanmalı, makalenin kaynakçasının arkasına eklenmelidir. İngilizce geniş özet makalenin hipotezini, çıkarımlarını ve yorumlarını kapsamlı bir biçimde özetleyecek şekilde hazırlanmalıdır.

i. **Makale İçi Başlıklar:** Makalede, konunun işlenişine göre rakam-harf sistemi esas alınarak ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir.

4. TDA'nın dili Türkiye Türkçesi'dir. Makalelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınacaktır. Gerek görüldüğü hallerde, Çağdaş Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilir.

5. Yazılarda kullanılacak şekil, resim vb. malzemenin orijinalinin yüksek yoğunlukta taranmış "jpeg" formlarının veya kaliteli fotoğraflarının gönderilmesi şarttır.

6. Çeviri türündeki yazılarda, orijinal makalenin yazarından alınan izin ile orijinal makalenin bir kopyası ve asıl metnin tam bibliyografik künye bilgilerini içeren dosyalar da dergipark makale sistemine yüklenmelidir.

7. Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

8. Yayımlanmayan yazılar, istek halinde iade edilebilir.

9. Değerlendirme sürecinden geçmiş çalışmaların iadesi için yazarın (çoklu çalışmalarda bütün yazarların) ıslak imzasını içeren dilekçeleri ile dergi yönetimine başvurmaları gerekmektedir.

10. Dergimizde yayınlanmak istenen aşağıda sayılan türdeki çalışmalarda Etik Kurul İzin Belgesi sunulması gerekmektedir:

• Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,

• İnsan ve hayvanların (materyal / veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,

• İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,

• Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,

• Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.

Ayrıca;

• Olgularında "Aydınlatılmış Onam Formu"nun alındığının belirtilmesi,

• Başkalarına ait örnek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,

• Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

11. Kaynak gösterme: Dipnotlar, atıf ve açıklama için kullanılabilir. İki hâlde de sayfa altında gösterilir. Referans dipnotlarında, ilgili kaynağa ilk kez referans veriliyorsa, bu referansta, eserle ilgili mevcut bibliyografik bilgilerin tümü, aşağıdaki sırayla yer alır:

Yazar adı ve soyadı, eser adı, yayına hazırlayan (veya editör), çeviren veya çizer adı ve soyadı, cilt, basım, baskı ve yayım bilgisi (cilt sayısı, basım sayısı, baskı sayısı, seri adı, yayım yeri, yayınevi, yayım tarihi), cilt numarası ve sayfa numaraları. Eğer referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunuluyorsa, yukarıdaki bilgiler kısaltılarak verilir.

a. Yazar Adı: Bir eserde yazar, kişi veya tüzel kişi (kurum, kuruluş gibi) özelliğini taşıyabilir. Dipnotta, yazar adları, kaynak kitabın iç kapağında verildiği şekilde tekrarlanır. Yani önce yazar adı (varsa önce ilk, sonra ikinci adı), sonra yazarın soyadı belirtilir.

b. İki veya üç yazarlı eserlerde, her yazarın adı, eserin iç kapağında verilen sırayla ve aralarına virgöl konularak verilir.

c. Üçten fazla yazarı olan eserler için, sadece ilk yazarın adı ve soyadı verildikten sonra 've diğerleri' anlamına gelen 'v.d.' veya Latince 'et. al.' ibaresi kullanılır.

d. Atıf yapılan eserin iç kapağında herhangi bir yazar adı verilmemişse ve eserin yazar/yazarları başka sayfa veya kaynaklardan da elde edilememişse, o zaman dipnot, eser adıyla başlar. Ancak, eserin yazarları başka sayfa veya kaynaklardan doğru olarak saptanmışsa, o zaman bu adlar, atıf yapılan eserin iç kapağı dışında bir yerden elde edildiklerini göstermek üzere, parantez içine alınır.

e. İç kapakta, yazarın takma veya müstear adı kullanılmışsa, bu ad dipnotta da aynen verilir. Ancak, yazarın gerçek adı biliniyorsa veya saptanmışsa, takma addan sonra bir parantez veya köşeli parantez içinde gösterilebilir.

f. Kitap Adı: Kitap adı, atıf yapılan eserin iç kapağında olduğu şekilde verilir. Ancak, kitap adı, hem asıl ad, hem de tamamlayıcı ikinci ve/veya üçüncü adlardan oluşmuşsa, o zaman asıl ad ve tamamlayıcı ikinci ad arasında, iç kapakta olmasa bile iki nokta üst üste konur. Böylece, asıl ve tamamlayıcı adın birbirine karıştırılması önlenir.

g. Dipnotlarda kitap adları, koyu renk harflerle yazılır ve kitap adından hemen sonra virgöl konur.

h. Süreli yayınların adları, kitap adları gibi koyu renk harflerle yazılır.

i. Yayına Hazırlayan (veya Editör), Çeviren, Resimleyen, Çizen vb.'nin Adları: Kitap, makale gibi eser adlarından sonra, eğer varsa, yukarıda belirtilen kişi/kişiler, 'yayına hazırlayan, editör, çeviren vb.' dendiikten sonra, iki nokta üst üste konarak gösterilir. İstenirse, bu işlev adları, 'yay. haz., ed., çev., çiz.', şeklinde kısaltılarak da verilebilirler.

j. Makale Adı: Makale yazarı/yazarlarının adından sonra virgöl konur. Virgülden sonra makale adı, çift tırnak içinde verilir. Makale adından sonra yine virgöl konur. Bunu kitap adı gibi yazılan süreli yayının adı izler.

k. Tez Adı: Yayınlanmış tezlerin adları, makale adı gibi çift tırnak içinde verilir.

l. Ansiklopedi Maddelerinin Adları: Makale adı gibi verilir.

m. Elektronik kaynaklara ilişkin dipnotlarda ise,

i) Eser, aynı zamanda daha önce basılı halde yayınlanmışsa, o zaman, önce yazının yer aldığı ilk kaynağın referans dipnotu, sonra parantez içinde 'çevrimiçi' ibaresi ve daha sonra da eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ile siteden yararlanılan tarih verilir.

ii) Eğer eser daha önce basılı halde yayınlanmamışsa, varsa yazarın adı ve soyadıyla eser adı, sonra 'çevrimiçi' ibaresi ile eserin yer aldığı elektronik kaynağın site adı ve siteden yararlanılan tarih verilir.

n. Cilt, Basım, Baskı ve Yayım Bilgisi: Dipnotlarda, yazar adı, eser adı, çeviren, çizen, hazırlayan kişilerin adlarından sonra, cilt, basım, baskı ve yayım bilgileri, Madde 20/a'daki sıraya uygun biçimde verilir.

i) **Cilt bilgisi:** Yukarıda belirtilen cilt bilgisi, genel olarak atıf yapılan kitaplar için geçerlidir. Bir kitap, sadece bir ciltten ibaretse, cilt bilgisi verilmaz. Kitap birden fazla cilt halinde yayınlanmışsa, bu durumda, kitabın kaç ciltten oluştuğu, örneğin 4 c. şeklinde belirtilir. Cilt sayısından sonra virgöl konur ve eğer varsa basım ve baskı sayıları verilir.

ii) **Basım, baskı bilgisi:** Atıfta bulunulan eser ilk basım (edition) ise, dipnotta basım sayısı belirtilmez. Ancak eserin, 2. veya daha sonraki basımlarından yararlanılıyorsa, o zaman basım sayısı, 2. bs., 3. bs., şeklinde belirtilir.

Atıf yapılan eserin basım sayısının yanı sıra, baskı (print, printing) sayısı da mevcutsa, bu sayı da, basım bilgisinden sonra virgöl konarak gösterilir. Örneğin, 3. bs., 12. bsk. gibi.

iii) **Yayım bilgisi:** Bu bilgi, atıf yapılan eserin yayım yeri, eseri yayımlayan kuruluş ve eserin yayım tarihinden oluşur. (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999 gibi) Yayım yeri ile yayımcı kuruluş arasında virgöl konur.

Atıfta bulunulan eserde yayım yeri yoksa, bu durum 'y.y.' (yayım yeri yok) kısaltmasıyla, yayımcı kuruluşun adı yoksa, yine 'y.y.' (yayımcı yok) kısaltmasıyla ve yayım tarihi belirtilmemişse 't.y.' (tarih yok) kısaltmasıyla gösterilir.

Eserin iç kapağında yayım tarihi belirtilmemişse, ancak iç kapağın arkasında copyright tarihi (© sembolünden sonra verilen tarih) gösterilmişse, o zaman bu tarih, dipnotta yayım tarihi olarak verilir.

iv) **Cilt ve Sayfa Numaraları:** Dipnotlarda, kitap, süreli yayın, ansiklopedi, tez gibi eserlerin hangi cildinden alıntı yapıldığını göstermek için, ilgili cilt numarası büyük Romen rakamıyla verilir. Bundan sonra virgöl konur ve hemen ardından alıntı yapılan sayı, virgöl, yayım yılı, virgöl, ilgili sayfa veya sayfaların numarası verilir. (Örnek: C: IV, No: 4, 1995, s. 1 gibi)

o. Arşiv Belgelerine Yapılan Atıflar: Bu tür atıflar için verilen dipnotlarda, belgenin mahiyetini bildiren açıklama, belge tarihi, arşiv ve varsa dosya numaraları belirtilir.

p. Gazete Makaleleri veya Haberlerine Yapılan Atıflar: Gazete makaleleri ve haberlerine yapılan atıflarda, süreli yayın makaleleri için belirtilen kurallar uygulanır. Ancak, her iki durumda da, makale veya haber başlığından sonra, ilgili gazetenin adı, günü, ayı, yılı ve sayfası belirtilir.

r. Kutsal Kitaplara ve Klasik Eserlere Yapılan Atıflar: Kuran ve benzeri kutsal kitaplara yapılan atıflarda, kitap adları, koyu renkle yazılmaz.

Dipnotlarla İlgili Diğer Kurallar

Referans dipnotlarında, aynı kaynağa ikinci veya daha fazla atıfta bulunulması gerektiğinde, bibliyografik bilgiler, aşağıdaki sırayla ve kısaltılarak uygulanır:

Yazarın soyadı, virgül, eserin uygun biçimde kısaltılmış adı, virgül, sayfa numarası.

Bu konuda aşağıdaki listede verilen uluslararası ve Türkçe kısaltmalardan bir tanesi tercih edilmeli; tercih edilen kısaltma yöntemi tezin bütününe uygulanmalıdır.

Bibliyografik Bilgiler	Türkçe
Bakınız	Bkz.:
Karşılaştırmız	Karş.
Karşı görüş	k.g.
Aynı eser/yer	a.e.
Adı geçen eser	a.g.e.
Yazara ait son zikredilen yer	a.y.
Eserin kendi içinde yukarıya atf	bkz.: yuk.
Eserin kendi içinde aşağıya atf	bkz.: aş.
Eserin bütününe atf	b.a.
Basım yeri yok	y.y.
Basım tarihi yok	t.y.
Çok yazarlı eserlerde ilk yazardan sonrakiler	v.d.
Sayfa/sayfalar	s.
Editör/yayına hazırlayan	Ed. veya Haz.
Çeviren	Çev.

Dipnot Atf Örneği

Kitaba atf:

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 6. bs., Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 43.

Rinat Muhammediyev, *Turan: Göz Açılmayan Boran*, Çev. Mehmet Yasin Kara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2016, s. 11.

Talcott Parsons, *The Social System*, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, pp. 3-23.

Aynı esere izleyen şekilde ikinci kez referans:

A.e.

Aynı esere, fakat farklı sayfasına referans:

A.e., s. 40.

Araya başka referanslar girildiğinde, Sümer'in kitabına yeniden referans:

Sümer, *Oğuzlar*, s. 22. veya

Sümer, *a.g.e.*, s. 22.

Edite edilmiş kitapta makaleye referans:

Gökmen Kılıçoğlu, "Süleyman Demirel ve Dış Politika", *Cumhurbaşkanları ve Dış Politika: Mustafa Kemal Atatürk'ten Günümüze*, Ed. Haydar Çakmak, Kripto Kitaplar, Ankara, 2016, s. 221.

Aynı esere izleyen referans:

A.e., s. 170.

Süreli yayında makaleye atf:

Ernst E. Hirsch, "İktidar ve Hukuk", *Hukuk Araştırmaları*, Çev. Hayrettin Ökçesiz, C. II, No: 3, Eylül-Aralık 1987, s. 44.

Celil Bozkurt, "1968 Olayları'nın Türk Siyasetine Etkisi: Milliyetçi Hareketin "Komando" Kampları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 231, Yıl: 39, Cilt: 117, Kasım-Aralık 2017, s. 67-84.

Makalenin aynı sayfasına tekrar atf:

Bozkurt, *a. y.*

Ansiklopediye atf:

Paul Bohannon, "Law and Legal Institutions", *International Encyclopedia of Social Sciences*, Vol. IX, Ed. by., David L. Shils, W. Place, McMillan and Free Press, 1968, pp. 73-77.

Klasik eserlere atf:

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* i, 10, s. 22-23.

Kutsal kitaplara atf:

Kur'an i. 10.

Old Testament iii. 5.

Elektronik kaynağa atf:

John N. Berry, "Educate Library Leaders", *Library Journal*, February 15, 1998, (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 3 Nisan 2000 veya Bill Crowley-Bill Brace, "A Choice of Futures: Is It Libraries Versus Information?", (Çevrimiçi) <http://www.epnet.com/ehost>, 30 Mart 2000.

Bibliyografya

Bibliyografyada, atf yapılan kaynaklarla ilgili olarak dipnotlarda verilen tam bibliyografik kimlikler, bibliyografyada da aynen yanştırılır. Ancak, bibliyografyada, kaynakların yazarlarının soyadı en başa alınır. Soyadı ile ad arasında virgül konur.

Addan sonra da iki nokta üst üste konur. Bibliyografyada yer alan kitaplar için, sayfa numarası belirtilmez. Ancak, makalelerde, makalenin hangi sayfa- lar arasında yer aldığı belirtilir. Bibliyografya unsurları, girişlerinin ilk harflerinden başlayan bir düzen içinde alfabetik olarak dizilir.

Etik İlkeler ve Yayın Politikası

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (TDA) yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve ULAKBİM tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser. Gönderilen bütün makaleler özgün, başka bir mecrada yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerinden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, sahte yazarlık / inkar edilen yazarlık, araştırma / veri fabrikasyonu, uydurulmuş veri / sonuç üretimi, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, aynı yayını birden fazla yere gönderme, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Dergi araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser.

- Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.
- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir. Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır. Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır. Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır. Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir. Deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdik edilmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluştaki gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır. İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, "yöntem" bölümünde katılımcılardan "bilgilendirilmiş onam" alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin özgün olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı her türlü belge (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir. Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır. Bu bağlamda "yazar" yayınlanan bir araştırmanın kavramsallaştırılmasına ve tasarımına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel gözetimi tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen bütün bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Bütün yazarlar yazar sıralamasını Telif Hakkı Anlaşması Formunda imzalı olarak belirtmek zorundadırlar. Yazarlık için yeterli ölçütleri

karşılama ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür / bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir. Bütün yazarlar, araştırmanın sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebileceği potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit edilirse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Baş (Teknik) editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, cinsel yöneliminden, uyruğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti eder. Baş (Teknik) editör içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludur. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır. Baş (Teknik) editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür. Hakemlerin araştırmayla ilgili, yazarlarla ve / veya araştırmanın finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafından herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark edilirse editöre raporlamalıdırlar. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir. Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir. TDA'ya gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulu'na dergi ilkelerine uygunluk açısından bir ön değerlendirmeye tabi tutulur. Dergi kapsamına girmeyen veya bilimsel bir yazı formatına içerik ve şekil şartları açısından uymayan yazılar, hakemlik süreci başlatılmadan geri çevrilir ya da bazı değişiklikler istenebilir. Yayın Kurulu'nun değerlendirmesi sonucunda makale Alan Editörüne yönlendirilir. TDA'nın yayın kurallarına uygun olarak gönderilen makaleler, değerlendirilmek üzere o alandaki çalışmalarıyla tanınmış iki hakeme gönderilir. TDA, değerlendirme sürecinde kör hakemlik sistemini kullanmaktadır. Makaleyi değerlendiren iki hakemden birisinin olumlu diğerinin olumsuz rapor vermesi durumunda makale üçüncü hakeme gönderilmekte veya Yayın Kurulu hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı vermektedir. TDA'ya gönderilen çalışmalarda yazarlar, hakem ve Yayın Kurulu'nun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. TDA'ya katılmadıkları hususlar varsa gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. TDA hakem değerlendirme sürecinde normal koşullarda editör 1-2 gün içerisinde ön değerlendirme aşamasını bitirir. Hakemlerin değerlendirme süresi 15 gün, düzeltme istemesi halinde yazarın düzeltme süresi de 15 gündür. Normal şartlarda bir makalenin tüm değerlendirme sürecinin 20-40 gün içinde bitmesi beklenmektedir. Ancak hakemlerden zamanında dönüş olmaması nedeniyle yeniden hakem atama vb. nedenlerden dolayı hakem değerlendirme süreci uzayabilmekte veya hakemin raporunu son değerlendirme tarihinden önce göndermesi, yazar tarafından yapılması gereken düzeltmelerin kısa sürede tamamlanması vb. nedenlerden dolayı makale değerlendirme süreci kısılabilmektedir. TDA'ya makale gönderen yazar / yazarlar, Derginin söz konusu hakem değerlendirme koşullarını ve sürecini kabul etmiş sayılırlar. TDA'da yayımlanmasına karar verilen (kabul edilen) çalışmaların telif hakkı, TDA'ya devredilmiş sayılır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

SÖZLÜ TARİH IŞIĞINDA KAFKAS İSLAM ORDUSU ASKERLERİNİN SİBİRYA SÜRGÜNÜ <i>THE SIBERIAN EXILE OF THE SOLDIERS OF THE CAUCASUS ISLAMIC ARMY IN THE LIGHT OF ORAL HISTORY</i> Abdülhamit AVŞAR	149
MİLLÎ MÜCADELE SÜRECİNDE YUNANİSTAN'IN FRANSTZ VE İTALYAN TİCARET GEMİLERİNE EL KOYMASI VE YAŞANAN DİPLOMATİK KRİZ <i>DIPLOMATIC CRISIS AFTER GREECE'S SEIZURE OF FRENCH AND ITALIAN MERCHANT SHIPS DURING THE NATIONAL STRUGGLE</i> Serkan TUNA	181
II. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TRABZON'DA ALINAN EKONOMİK ÖNLEMLER <i>ECONOMIC MEASURES TAKEN IN TRABZON DURING WORLD WAR II</i> Tuğba ERAY BİBER	199
HUNCA CHÜ-TZ'U SANININ ÇÖZÜMÜ <i>THE ORIGIN AND MEANING OF THE HUNISH CHÜ-TZ'U TITLE</i> Yusuf GEDİKLİ	221
LENKERAN'IN GELENEKSEL YEMEKLERDE KULLANILAN YÖRESEL MALZEMELER KRİTERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ <i>INVESTIGATION OF LANKARAN IN TERMS OF LOCAL INGREDIENTS USED IN TRADITIONAL DISHES</i> Gülbahar BİLGİN KONOKMAN	233
İLETİŞİM YAYINLARI'NIN KENT VE KONUT KONULU KAPAK KİTAP KAPAKLARININ GÖSTERGEBİLİMSEL ANALİZİ <i>SEMIOTIC ANALYSIS OF THE URBAN AND HOUSING BOOK COVERS OF İLETİŞİM PUBLICATIONS</i> Mevlüt ALTINTOP	255
<u>KİTAP TANITMA</u>	
TEŞKİLÂT-I MAHSÛSA'NIN DOĞU AFRIKA FAALİYETLERİ - BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA SUDAN, HABEŞİSTAN, SOMALİ- Üzeyir AVGÖRDÜ	285

COĞRAFİ KEŞİFLER

Mustafa TURŞUCU

291

Sözlü Tarih Işığında Kafkas İslam Ordusu Askerlerinin Sibirya Sürgünü

The Siberian Exile Of The Soldiers Of The Caucasus Islamic Army In The Light Of Oral History

Abdulhamit AVŞAR*

* Prof. Dr. İstanbul, Türkiye.

Orcid Id: 0000-0002-6093-6383

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Abdulhamit Avşar, İstanbul Ticaret Üniversitesi İletişim Fakültesi Medya ve İletişim Bölümü

E-posta / E-mail:
abdulhamit.avsar@gmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:
7 Mayıs 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
17 Kasım 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Citation:

Prof. Dr. Abdulhamit Avşar, "Sözlü Tarih Işığında Kafkas İslam Ordusu Askerlerinin Sibirya Sürgünü", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 135, Sayı 267, İstanbul 2023, s.149-180.

doi: 10.55773/tda.1293745

Öz

Birinci Dünya Savaşı'nda çok sayıda Türk askeri esir düşmüş ve dünyanın farklı yerlerinde kurulan kamplara konulmuşlardır. Bu esirlerin hayatlarıyla ilgili -yeterli olmasa da- yayınlanmış anılar, arşiv belgeleri, yapılmış akademik çalışmalar vardır. Ancak, yine aynı dönemde Azerbaycan'a yardım için kurulan ve Bakü'nün kurtarılmasını sağlayan Kafkas İslam Ordusu askerlerinden bu ülkede kalanların hayatları hakkında çok az şey bilinmektedir. Oysa bu askerler, Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla bir tür esir durumuna düşmüşler, çeşitli baskılara maruz kalmalarının yanı sıra önce Azerbaycan içinde oluşturulan kamplara, ardından Sibirya'nın Tomsk şehrine sürgün edilmişlerdir. Çalışmada, 2004-2007 yılları arasında Azerbaycan'da belgesel film amaçlı gerçekleştirilen sözlü tarih çalışmaları ekseninde, Kafkas İslam Ordusu askerlerinden Azerbaycan'da kalanların yaşadıkları sürgünler, birinci derece yakınlarının tanıklıkları yoluyla ele alınmıştır. Nicel araştırma tekniklerinden olan derinlemesine görüşme yoluyla elde edilen veriler, içerik çözümlemesi yöntemi ile analiz edilerek Türk tarihinin kayıp sayfalarından birine ışık tutulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın çerçevesinin sınırlanabilmesi için de yalnızca askerlerin Sibirya sürgünlerine odaklanılmış ve bu sürgünün temel nedeninin Sovyet yönetiminin Türkiye Türklerini düşman görme ve ötekileştirme politikası olduğu ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kafkas İslam Ordusu, Yitik Nesil, Sibirya Sürgünü, Sözlü Tarih, Belgesel Film.

Abstract

Many Turkish soldiers were taken prisoner in the First World War and were put in camps set up in different places of the world. There are published memories, archival documents and academic studies about the lives of these prisoners. However, very little is known about the lives of

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

the soldiers of the Caucasian Islamic Army, which was founded in the same period to help Azerbaijan and ensure the liberation of Baku, who remained in this country. In the study, the exile of Caucasian Islamic Army soldiers who remained in Azerbaijan was discussed through the testimonies of their first-degree relatives, on the axis of oral history studies carried out for documentary film purposes in Azerbaijan between 2004-2007. In order to limit the scope of the study, only the Siberian exiles of the soldiers were focused on and it was revealed that the main reason for this exile was the Soviet administration's policy of seeing the Turks of Türkiye as the enemy and marginalizing them.

Keywords: Caucasian Islamic Army, The Lost Generation, Siberian Exile, Oral History, Documentary Film.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nda şehit ve yaralı olarak verilen kayıpların yanı sıra önemli sayıda asker de esir düşmüştür. Bu esirler Mısır'dan Sibiryaya içlerine, Kuzey Buz Denizi'nden Hindistan'a uzanan geniş bir coğrafyaya dağılmış çok sayıda kampta ve çok zor şartlar altında tutulmuşlardır. Elinde en çok Türk esiri bulunduran ülke, 135.000 civarında asker ve sivil İngiltere iken¹ ikinci sırayı Rusya almıştır. Rusya Devlet İstatistik Kurumu'na verilerine göre, Kafkas cephesinde Ruslar karşısında yaklaşık verilen yaklaşık 200 bin kaybın 64.509'unu esirler oluşturmaktadır.² Türk Kızılayı verileri de bunu teyit etmekte ve esir sayısının 60-70 bin civarında olduğunu belirtmektedir.³ Diğer yandan Rusya, savaş boyunca çok sayıda sivil Türk'ü de esir almıştır.⁴ Bu sayının da 60.000 civarında olduğu da ifade edilmektedir.⁵ Sivil esir sayısı da dahil edilince Rusya'nın elinde de İngiltere'ye yakın sayıda Türk'ün esir bulunduğu görülmektedir.

Ruslar tarafından esir alınan asker ve sivil Türkler, Rus Çarlığı sınırları içerisinde kurulan çeşitli kamplara dağıtılmışlardır. Sibiryadaki kamplar, bunların en zorlu şartlara sahip olanlarıdır demek yanlış olmaz.⁶ Ruslar, sadece Türkleri değil, farklı milletlere mensup çok sayıda esiri de Sibiryanın farklı bölgelerinde inşa edilen bu kamplarda tutmuşlardır.⁷

Öte yandan Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslara esir düşerek Sibiryadaki kamplara konulan Türk esirlerini ele alan çeşitli araştırmalar, akademik ça-

¹ Gülfeştin Çelik vd., "Giriş", *Kızılay Arşivi Belgelerinde Savaş Esirleri*, Türk Kızılayı, İstanbul, 2018, s. 28.

² Mahmut Akkor, "I. Dünya Savaşı'nda Rusya'da Bulunan Türk Esirleri ve Esir Kampları", *Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. Okan Yeşilot vd, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, İstanbul, 2018 s. 203.

³ Çelik vd., *Kızılay Arşivi*, s. 29.

⁴ Betül Aslan, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri'nin "Anadolu Türkleri'ne "Kardaş Kömeği Yardımı" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2000, s. 149.

⁵ Merve Üner, "Birinci Dünya Savaşı'nda Sibiryada Türk Esareti", *Akademik Tarih ve Düşünce*, Cilt 3, Sayı 10, İlkbahar 2016, s. 80.

⁶ Bkz. Ziya Yergök, *Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)*, Haz. Sami Önal, 5. bs., Remzi, İstanbul, 2006. s. 150-153.

⁷ Alfina Sibgatullina, "I. Cihan Harbi Dönemi Rus Taşrasında Osmanlı Esirleri", *Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. Okan Yeşilot vd, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, İstanbul, 2018, s. 253.

lışmalar, sınırlı sayıda da olsa, mevcuttur. Aynı şekilde kamplardan kurtulmayı başaran bazı Türk esirleri de anılarını yayınlamışlardır.

Buna karşın, Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkasya harekâtına katılmak üzere Azerbaycan'a gönderilen Kafkas İslam Ordusu (KİO) askerlerinden savaş sonrası bu ülkede kalanların Sovyetler Birliği döneminde maruz kaldıkları sürgünlerle ilgili hemen hiçbir çalışma bulunmamaktadır. Yalnızca Azerbaycan'da kalmış askerlerin yakınlarıyla yapılan röportajlardan oluşan Kafkas İslam Ordusu/Yitik Neslin Hikayesi adlı kitap bir istisna teşkil etmektedir.⁸

Eldeki çalışma, unutulmuş bu tarihi olaya ışık tutabilmek için 2004-2007 yılları arasında Azerbaycan'da gerçekleştirilen belgesel amaçlı sözlü tarih çalışmaları sırasında ulaşılan bilgilerin analizi yoluyla Kafkas İslam Ordusu askerlerinin Sibiryaya sürgünlerini ele almayı amaçlamıştır.

1. Araştırmanın Yöntemi, Örneklemi ve Sınırlılıkları

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nin talimatıyla Nuri Paşa tarafından kurulan Kafkas İslam Ordusu, Azerbaycan'ın Bolşevik Rus ve Ermeni işgalinden kurtulmasını sağlamıştır. Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Türk ordusu, Azerbaycan'dan çekilmek durumunda kaldığında ise aralarında subayların da bulunduğu çok sayıda asker, yeni kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin (AHC) askeri yönden güçlendirilmesi ve milli ordusunu oluşturabilmesine destek amacıyla üniforma değiştirerek bu ülkede kalmıştır. Bu askerlerin büyük çoğunluğu AHC yıkıldıktan sonra da Türkiye'ye dönme imkânı bulamamış, hayatlarını Azerbaycan'da sürdürmek durumunda kalmışlardır.⁹

Çalışmada, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan ve Türk tarihinin karanlıkta kalmış sayfalarından birine ışık tutabilmek amacıyla Azerbaycan'da kalan KİO askerlerinin Sibiryaya sürgün edilmeleri konusu sözlü tarih yöntemi ile ele alınmıştır. Bu bağlamda, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan görüşme tekniğinden yararlanılmıştır. "Araştırmanın ele aldığı konu çerçevesinde ve sistematik bir şekilde yapılan söyleşi" olarak tanımlanabilecek olan görüşme tekniği, sosyal bilimlerde sıklıkla kullanılan nitel bilimsel araştırma yöntemlerindedir.¹⁰ Bu yöntem, odak kişiyle yapılan görüşmeden elde edilen verilerin yanı sıra beden hareketleri, yüz ifade ve mimikleri, ses tonlamaları gibi sözlü olmayan çeşitli verilerin de gözlemlenebilmesine imkân sağlar. Yüz yüze görüşmelerin bir başka özelliği de araştırmaya derinlik kazandırmasıdır. Bundan dolayı görüşme, özellikle sözlü tarih çalışmaları bakımından temel veri toplama tekniklerinden biri olarak kabul edilmektedir.¹¹

⁸ Abdulhamit Avşar, *Kafkas İslam Ordusu / Yitik Neslin Hikayesi*, Mihrabad, İstanbul, 2019.

⁹ Avşar, *Kafkas İslam Ordusu*, s. 66, 90, 110, 121, 206.

¹⁰ Hilal Akman Dömbekci ve Mehmet Akif Erişen, "Nitel Araştırmalarda Görüşme Tekniği", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (AÜSBD)*, Cilt 22, Sayı: Özel Sayı 2, 2022, s. 143.

¹¹ Stephan Caunce, *Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi*, Çev. Bilmez Bülent Can, Alpar Yalçınkaya, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, s. 128

Araştırmanın evrenini ise, Birinci Dünya Savaşı sonucu esir düşmüş Türk askerlerinin yaşantıları oluşturmaktadır. Ancak çalışma, savaş sırasında esir düşen askerlere değil, savaştan çok sonra, ancak bu savaşın bir sonucu olarak Azerbaycan'da kalan Türk KİO askerlerinin sürgüne gönderilmelerine odaklanmıştır. Bu yönüyle de özel bir önemi vardır.

Çalışmanın sınırlandırılabilmesi içinse Azerbaycan'daki yaşantıları sırasında iki ayrı sürgüne maruz kalan Türk askerlerinin yalnızca İkinci Dünya Savaşı sonrası Sibirya'ya sürgün edilmeleri ele alınmış ve sadece 2 askerinin hayatı ele alınmıştır. Bu 2 askerinin seçilme nedeni, birinin tek başına, diğeri- nin ise aile fertleriyle birlikte sürgün edilmeleridir. Böylece, askerlerin karşı- laştıkları zorlukların yanı sıra geride kalan ya da kendileriyle birlikte gönde- rilen ailelerinin her iki durumda da nasıl bir tutumla karşılaştıklarını ortaya koyabilmek amaçlanmıştır. Diğer yandan tanıklıklarına yer verilen her 2 odak görüşme kişisi, babaları ile uzun yıllar birlikte yaşamışlardır. Dolayısıyla on- ların anlattıklarını içselleştirme, belleklerinde taze tutma fırsatı bulmuşlardır. Seçilen kişilerin bir başka özelliği de Azerbaycan içinde kurulan kamplara gerçekleştirilen ilk sürgüne babalarıyla birlikte gitmiş olmalarıdır.

Azerbaycan'da kalan Kafkas İslam Ordusu askerlerinin yakınları ile gö- rüşmeler, 2004-2007 arasında belgesel amaçlı saha araştırması yapılan de- rinlemesine görüşmelere dayanmaktadır. Yaklaşık 3 yıl süren söz konusu saha çalışmaları sırasında 21 KİO askerinin izine ulaşılmış, bunların 47 yak- nını ile yüz yüze görüşülmüştür. Aynı zamanda kamera ile görüntülenen bu görüşmelerden yola çıkılarak hazırlanan "Kalanların Hikayesi" adlı belgesel, ilk gösterimi Bakü'de yapıldıktan sonra¹² 10 Mart 2006'da TRT'de yayınlan- mıştır.¹³

Görüşmeler, metin çözümlemesi yöntemiyle analiz edilmiştir. Aslında so- ru-cevap biçiminde, konuşma diliyle gerçekleştirilen görüşmeler içerik ve ni- teliklerine müdahale edilmeden düz metin haline getirilmiştir. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için de örneklem olarak seçilen askerlerin özgeçmişlerine, yakınlarının anlatımları doğrultusunda, özetle değinilmiştir.

Azerbaycan'da kalan KİO mensubu Türk askerleri, Azerbaycan'ın sınır bölgelerine yapılan ilk sürgünün ardından, ikinci bir sürgüne daha maruz kalmışlar ve Sibirya'nın Tomsk bölgesine gönderilmişlerdir. Bu bölge aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı'nda esir düşen Türk askerlerinin tutulduğu yerlerden biridir. Bundan dolayı, KİO askerleriyle ilgili anlatımlarına katkı sağlayacağı düşüncesiyle Birinci Dünya Savaşı'nda esir düşen Türk askerle- rinin Tomsk bölgesiyle ilgili anılarından da yararlanılmıştır. Yine, KİO asker- lerinin karşılaştıkları zorlukların anlaşılmasına katkı olacağı düşüncesiyle bölgenin iklimi ve coğrafyasıyla ilgili olarak diğer kaynaklara da başvurul- muştur.

¹² "Kalanların Hikayesi Filmi İlgiyle Karşılandı", *Azerbaycan*, 21.1.2006.

¹³ *Kalanların Hikayesi*, Proje Tasarım ve Yapımcı: Abdulhamit Avşar, Yönetmen Raşit Demirtaş, 55 dakika, belgesel, TRT Türk, ilk yayın, 2006.

1.1. Sözlü Tarih ve Sözlü Tarih Belgeselciliği

Tarih bilimi, kanıtların bilimsel yöntemlerle eleştirel yorumundan oluşur. Kanıt olarak da yazılı belgelerle kalıntılar ön plana çıkar. Bu kaynakların temel özelliği ise kanıtlanabilme niteliği taşımasıdır.¹⁴ Ancak, belgelerin kanıt olabilmesi öncelikle onların gün yüzüne çıkmasına, ulaşılabilmesine bağlıdır. Aksi takdirde yazılı ya da kalıntısız belgenin tarih yazımına katkısından söz edilemeyeceği açıktır. Türk tarihi yazımı bu söylenenlere en çok kanıt bulabilecek olanlardan biridir. Bu bağlamda, yazılı ya da kalıntısız belgelerin ortadan kalkması ya da henüz gün ışığına çıkmamış olması nedeniyle eksikliğe maruz kalan alanlardan biri de Türk tarihidir. Divanı Lügat-it Türk'ün bulunma öyküsü bile buna yeterli bir örnek oluşturur. Kaşgarlı Mahmud'un bu önemli eseri, şayet elinde tutan kişi paraya ihtiyaç duyup satmaya karar vermeseydi belki hiç ortaya çıkmayacak ve Türk tarih yazımında çok önemli bir eksiklik yaşanacaktı.¹⁵

Diğer yandan, gözlem ve hatıralar da tarih biliminin kaynakları arasındadır.¹⁶ Bilindiği gibi, bu kaynakların sonraki dönemlere aktarılma şekli sözlü anlatımdır. Aynı şekilde yazılı ya da kalıntısız belgelerin olmadığı, varsa bile günümüze ulaşmadığı pek çok tarihi olay; efsaneler, mitler, destanlar, türküler, halk hikâyeleri gibi sözlü belgeler yoluyla geleceğe aktarılmıştır. Bu da sözlü anlatımın tarih yazımına sağladığı önemli katkılardan biridir.¹⁷ Nitekim bu yöntemle hakkında yazılı ya da kalıntısız belge olmayan birçok tarihi gerçeğe ulaşmak mümkün olmuştur.¹⁸ Ayrıca, önemli olaylara kaynaklık ya da tanıklık eden kişilerin yazdıkları mektuplar, günlükler, çalışma notları vb. bireysel belgeler de aslında sözlü anlatımın yazıya dönüştürülmesinden başka bir şey değildir.¹⁹

Öte yandan, rolleri ne olursa olsun, bireylerin tanık oldukları olayların yazıya geçirilmesi her zaman mümkün olmaz. Dolayısıyla, yüz yüze yapılan görüşmelerle gerçekleştirilen sözlü tarih çalışmaları, tarihi olaylara ışık tutabilecek bilgilerin elde edilmesi bakımından oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu yolla hakkında yazılı belge olmayan çeşitli tarihi olayların tanıklıklar yoluyla ortaya çıkarılması ve kayda alınması sağlanmış olur.

Sözlü tanıklıklarının bir başka önemli özelliği en yakın ve yeni tarihi anlatmasıdır. Böylece tarihçiye, yakın zaman olaylarını da farklı açılardan aydınlatma imkânı verir.

Sözlü tarih yönteminin gelişmesi ve yaygınlaşmasında belgesel filmin de önemli rolü olmuştur. Gerçeği, sinemanın teknik araçlarından yararlanarak

¹⁴ R. G. Collingwood, *Tarih Felsefesi Üzerine Denemeler*, Haz. William Debbsins, Çev. Erol Özvar, Ayışığı, İstanbul, 2000, s. 116.

¹⁵ Münir Erten, "Divânü Lügâti't-Türk'ün Bulunuşu, Tercümesi ve Basılışının Serüveni", *Erdem Dergisi*, Sayı: 52, 2008, s. 286.

¹⁶ Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, 3. Bs., Enderun, İstanbul, 1981, s. 38.

¹⁷ Konuyla ilgili geniş bir değerlendirme için bkz. Togan, *Tarihte Usul*, s. 36-52.

¹⁸ Naciye Yıldız, *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1995, s. 5

¹⁹ Counce, *Sözlü Tarih*, s. 17.

estetik bir yolla anlatma sanatı olan belgesel film, bu anlamda sinema sanatının gerçeğe kesişme noktasını oluşturmuştur. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra belgesel film, önemli bir sözlü tarih anlatım aracı haline gelmeye başlamış ve böylece süreç içinde “sözlü tarih belgeselciliği” olarak adlandırılan özgün bir tür ortaya çıkmıştır.

Bu iki yöntemin niçin böylesine birbirini destekler hâle geldiğini anlamak da kolaydır. Öncelikle sözlü tarih, tarih başta olmak üzere çeşitli bilim dalları için kaynak olma niteliği taşımasının yanında belgesel filmlerin ele aldığı çeşitli öykülerin de kaynağını oluşturur. Yine sözlü tarih yönteminin insanı merkeze alan bakış açısı, belgesel filmin de temelini oluşturur.²⁰ Bunun için sözlü tarih yöntemi, belgesel filmciliğe katkı sağladığı gibi belgesel film de sözlü tarihe katkı sağlama potansiyeline sahiptir. Bunun sonucu olarak da sözlü tarih çalışması yoluyla belgesel sinemaya yeni bir ufuk açılırken, sözlü tarih yöntemi de hızla yaygınlaşmaya ve güçlenmeye başlamıştır.

Eldeki çalışmada da sözlü tarih yöntemi ile belgesel film arasındaki bu ilişki açık olarak ortaya konulmuştur. Bu bağlamda belgesel film yapma amacıyla gerçekleştirilen sözlü görüşmeler yoluyla, haklarında başka bilgi ve belge olmayan Azerbaycan'da kalmış Kafkas İslam Ordusu askerlerinin izlerine ulaşılmış, unutulmuş bir gerçeğin tarih sahnesine çıkması sağlanmıştır.

2. Kafkas İslam Ordusu Askerlerinin Azerbaycan'da Kalış Nedenleri

Rusya, 1917 Ekim Devrimi sonrası savaştan çekilme kararı almıştı. Bu durumdan en çok etkilenen bölgelerden biri de Azerbaycan oldu. Dönemin önemli sanayi şehirlerinden biri olan Bakü'de güçlü bir taban bulan Bolşevikler, bağımsızlık ilan ederek 31 Ekim 1917'de 26'lar Komiserliği (Bakü Sovyet'i Hükümeti) olarak adlandırılan bir hükümet kurdu. Bakü'deki elde ettikleri bu güç, burada büyük bir işçi nüfusunun bulunmasından kaynaklanıyordu. Bu işçiler ise genellikle Rus ve Ermeni idiler ve kentteki zengin petrol yataklarında çalıştırılmak üzere 19. yüzyıldan itibaren getirilmişlerdi. Öyle ki, daha sonra SSCB içinde önder rolü üstlenecek birçok kişinin bu bağlamda bir dönem Bakü'de faaliyette bulunduğu görülmektedir. Bunlardan biri de Joseph Stalin idi.²¹

Yeni kurulan hükümetin başında Ermeni asıllı Stephan Şaumyan bulunuyordu. Hükümetin başlıca amaçlarından biri, dayandığı Rus ve Ermenilerin desteğiyle Bakü'nün Azerbaycan'dan koparılması ve Rusya'ya petrol akışının kesilmemesini sağlamaktı.²² Bu, Sovyet Rusya'da yönetimi ele geçiren Bolşeviklerin de isteğiydi.²³

²⁰ Enis Rıza, “Sözlü Tarih ve Belgesel Sinema: Tarihin Sivil Olarak Kavranması”, *Belgesel Sinema Dergisi*, 2007, s. 72.

²¹ Sebahattin Şimşir, *Mehmet Emin Resulzade: Hatıralar ve Kafkasya*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2011, s. 24-25.

²² Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920)*, Çev. Nuray Mert, Bağlam, İstanbul, 1988, s. 184

²³ J. V. Stalin, *Marksizm, Ulusal Sorun ve Sömürge Sorunu*, Çev. İsmail Yarkin, İnter, İstanbul, 1996, s. 133.

Bu gelişmeler üzerine Azerbaycan Türkleri de harekete geçerek “Müslüman Milli Komite” adı altında bir araya geldiler. Gence’de kurulan komite, mevcut şartlarda Bolşevik Ruslar ve Taşnak Ermenilerle başa çıkamayacaklarını anlayınca Osmanlı Devleti’nden askerî yardım isteme kararı aldı ve komite üyelerinden Naki Keykurun’u İstanbul’a gönderdi.²⁴ Keykurun, temaslarını sürdürürken, 26’lar Komiserliği güçlerinin Bakü’de, 31 Mart 1918’de Türklere yönelik katliam başlatmaları üzerine²⁵ Enver Paşa’nın üvey kardeşi Nuri Paşa Azerbaycan’a gönderildi.

Nuri Paşa, hiç vakit kaybetmeden 25 Mayıs 1918’de Gence’ye ulaştı ve hiç vakit kaybetmeden ordu kurma çalışmalarına başladı. Kurulacak orduya “Kafkas İslam Ordusu” adı verilmesi kararlaştırıldı. Başlangıçtaki düşünceye göre, Nuri Paşa komutasındaki Osmanlı kurmay heyeti, sadece çekirdek kadro olarak görev yapacak; asıl ordu yerel kuvvetlerden oluşturulacaktı.²⁶

Ne var ki, Nuri Paşa’nın Azerbaycan için ordu kurma çalışmalarını öğrenen Bakü Sovyeti, bunun önünün alabilmek için Gence’ye doğru harekete geçmişti. Bunun üzerine, 28 Mayıs 1918’de ilan edilen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (AHC) Hükümeti, Osmanlı Devleti’nden doğrudan askeri destek talebinde bulundu.²⁷ Osmanlı Hükümeti de mevcut durumu göz önüne alarak, gecikmeden Gence’ye asker gönderme kararı aldı. Başta Kafkasya olmak üzere Osmanlı ordularının savaştığı çeşitli cephelerden birlik çekerek KİO’yu hızla takviyeye başladı.²⁸ Bu şartlar altında 10 Haziran’da Gence önlerinde başlayan çatışmalar, yaklaşık üç ay sonra, 15 Eylül 1918’de Bakü’nün kurtarılmasıyla sona erdi.

Diğer yandan 30 Ekim 1918’de Mondros Ateşkes Antlaşması ile Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’ndan çekilmesi ve ordusunu terhis kararından KİO da etkilenmişti. Bu bağlamda ordunun Azerbaycan’ı terk etmesi gündeme gelince aralarında üst kademe subayların da bulunduğu çok sayıda asker, Osmanlı ordusundan istifa ederek Azerbaycan ordusuna katıldığını duyurdu. KİO Komutanı Nuri Paşa da bunlar arasındaydı. Bunun üzerine Osmanlı Genelkurmayı bir açıklama yaparak istifa edenlerin kayıtlarının silindiğini bildirdi.²⁹

Nuri Paşa ve diğer KİO askerlerinin Osmanlı Ordusundan ayrıldıklarını açıklamalarının aslında çok stratejik ve planlanmış bir hareket olduğu, ka-

²⁴ Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, İlke, Ankara 1998, s. 86.

²⁵ Katliamla ilgili, dönemin sosyalist liderlerinden Neriman Nerimanov’un tespitleri hk. bkz. Swie-tochowski, *Müslüman Cemaatten*, s. 160.

²⁶ Nâsır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı / Azerbaycan ve Dağıstan’ın Bağımsızlığını Kazanması 1918*, 2. Bs., Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 2002, s. 73.

²⁷ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Çev. Asif Rüstemov, Elm, Bakü, 1990, s. 40

²⁸ Vakıf Arzumanlı, “1918 Yılında Kafkasya İslam Ordusunun Azerbaycan’ın Ermeni Taşnak ve Rus İşgalinden Temizlenmesindeki Rolü”, *Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Haz. İmran Baba, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2002, s. 194

²⁹ Abdulhamit Avşar, *Ulusların Ruhu / Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Kamuoyu*, Sakarya Üniversitesi, Ankara, 2021, s. 137.

rarın sadece onların kişisel tercihlerinden kaynaklanmadığı anlaşılmaktadır. Öyle ki Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa, daha Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilme kararı almadan haftalar önce, 5 Ekim 1918'de, Nuri Paşa'ya, Azerbaycan'dan çekilme emri verilse bile orada kalmak için gerekli önlemlerin alınması talimatı vermişti.³⁰ Bu talimatın da sadece Enver Paşa'nın tasarrufu olmadığı, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arasında varılan bir mutabakatın sonucu olduğu görülmektedir. Nitekim, İttihat ve Terakki'nin yönetimden çekilmesinden sonra 13 Ekim 1918'de kurulan Ahmet İzzet Paşa kabinesi, KİO askerlerinin Azerbaycan'da kalmalarına itiraz etmezken, AHC hükümeti de ülkede kalacak askerlerin Azerbaycan tebaasına alınmasına karar vermiştir.³¹ Her ne kadar yeni Osmanlı hükümeti, 23 Kasım 1918'de, yeni bir karar alarak Osmanlı askerlerinin Azerbaycan'da kalması yolundaki izin kararını lağvettiğini açıklamışsa da³² büyük ihtimalle İngilizlerin baskısıyla alındığı anlaşılan bu kararın uygulanması için AHC nezdinde herhangi bir girişimde bulunmamıştır. Dolayısıyla, KİO askerlerinin henüz milli ordusunu kurma çabalarını devam ettiren Azerbaycan'a destek vermek, savunmasını üstlenmek amacıyla bu ülkede kalmaları yolundaki karar, Osmanlı yönetimi açısından milli bir dış politika kararı anlamı taşıyordu.

Ne var ki, bu gelişmelerden yaklaşık 1,5 yıl sonra, 27 Nisan 1920'de, 11. Kızıl Ordu'nun işgaliyle Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yıkılmış, yerine Azerbaycan Şura Cumhuriyeti (AŞC) kurulmuştur. Buna karşın Azerbaycan uyruğuna geçen Osmanlı askerleri, konumlarını Neriman Nerimanov liderliğinde AŞC döneminde de korumuşlar; ancak, iki yıl sonra milli karakter taşıyan bu hükümet de feshedilerek, Azerbaycan, önce Zakafkasya (Kafkasötesi Sosyalist Cumhuriyeti), ardından 5 Aralık 1936'da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'ye bağlanınca onlar için zor yıllar başlamıştır.³³ Ordudaki görevlerine son verilmiş, yaşadıkları yerlerde gözetim ve takip altında tutulmaya başlamışlardır. İkinci Dünya Savaşı başlayınca da düşman olarak etiketlenmişler ve Azerbaycan'ın batısına, Ermenistan'la komşu Gedebey ve Laçın bölgelerine sürgün edilerek, buralarda oluşturulan kamplara konulmuşlardır. Savaşın hemen ardından ise yeni bir sürgüne daha maruz kalmışlar ve Sibirya'nın Tomsk şehrine gönderilmişlerdir. Sibirya'daki sürgün hayatları, Nikita Kruçev'in iktidara gelişine kadar sürmüştür, hayatta kalabilenler ancak 1956 yılından itibaren yeniden Azerbaycan'a dönebilmişlerdir.

Çalışmada, bu askerlerden ikisinin sürgün hayatları, yakınlarıyla yapılan görüşmeler ekseninde ele alınmıştır. Bunlar, Samsunlu Abdurrahmanoğullarından Mirze Halil ve Kayserili Topalhoğullarından Mustafa'dır. Her iki as-

³⁰ Mehman Süleymanov, *Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Herbi Neşriyat, Bakü, 1999, s. 410. Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1914-1922)*, Remzi, İstanbul, 1985, s. 445

³¹ Mondros sonrası Nuri Paşa başkanlığına oluşturulan Kafkas İslam Ordusu heyetiyle Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arasında imzalanan 13 maddelik anlaşma için bkz. Süleymanov, *Qafqaz*, s. 415-416.

³² Mustafa Görürünlmaz, *Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler: 1918*, Bilgeoğuz, İstanbul, 2007, s. 422.

³³ Süleymanov, *Qafqaz*, s. 417.

ker yakınıyla gerçekleştirilen derinlemesine görüşmeler, 2005 yılında Bakü'de gerçekleştirilmiştir.

2.1. Kafkas İslam Ordusu Askerlerinin Sürgünü

Çalışmaya esas olan sözlü tarih görüşmeleri, Kafkas İslam Ordusu askerlerinden Azerbaycan'da kalanların hayatlarıyla ilgili yapılan ilk çalışma olma özelliği taşımaktadır. Bu tarihten, yani 2004 yılından önce onların varlığı tarih araştırmacıları tarafından bilinmiyordu. Özellikle Sibiryaya sürgün edilmişleri tamamen tarihin karanlık sayfaları arasında kalmış durumdaydı. 2004 yılında Samsunlu Abdurrahmanoğullarından Mirze Halil'in oğlu Hafız Abdulov'la tesadüfen tanışmak, bu konuda kilometre taşı olmuştur. Ardından, Abdulov'un babasından dolayı Azerbaycan'da kalmış olan başka KİO askerlerini de tanıdığını öğrenilmiş; onun yardımıyla önce Kayserili Topalioğullarından Mustafa'nın oğlu Selim Mustafayev, ardından Sivaslı Celepoğullarından Turan'ın oğlu Mahmut ve Giresunlu Öksüzöğullarından Emin'in torunu Vagif Mustafayev'e ulaşılmıştır. Böylece görüşülen her asker yakını aracılığıyla ülkenin farklı yerlerinde yaşamakta olan 21 askerin 47 yakınına ulaşılarak yüz yüze görüşmeler yapılmıştır. Çalışmanın sınırlandırılabilmesi için kimlikleri ortaya çıkarılabilen bu askerlerden yalnızca 2'sinin oğullarıyla yapılan derinlemesine görüşmeler, içerik çözümlemesi yöntemiyle analiz edilmiştir. Yine konunun sınırlandırılabilmesi için bu kişilerle yapılan görüşmelerde sadece babalarının Sibiryaya sürgününe ilişkin verdikleri bilgilere odaklanılmıştır.

Diğer taraftan yakınları ile görüşme yapılan kişilerden Samsunlu Abdurrahmanoğullarından Mirza Halil'in yalnızca kendisi Sibiryaya sürgün edilmişken; Kayserili Topalioğullarından Mustafa, oğlu Selim Mustafayev'le birlikte gönderilmiştir.

2.2. KİO Askerlerinin Sürgün Edildikleri Yerler ve Özellikleri

KİO askerlerinin Azerbaycan'daki hayatları hakkında görüşmelerde, onların iki aşamalı sürgüne tabi tutuldukları ortaya çıkmıştır. İlk sürgün, Sovyetler Birliği'nin İkinci Dünya Savaşı'na katılmasından sonra 1941 ve 1942 yıllarında, o güne kadar yaşadıkları yerlerden Azerbaycan'ın kuzey doğusundaki Gedebey rayonuna yapılmıştır.

Ruşça bir kelime olan rayon, Türkiye'deki yapılanmaya göre ilçeden büyük, ilden küçük bir idari birimi ifade etmektedir.³⁴ Bu idari birim, Sovyetler Birliği bünyesinde yer alan tüm Türk devletlerinde bugün de varlığını sürdürmektedir.

Görüşme yapılan tanıkların anlatımları, Gedebey'in, Azerbaycan içiyle sınırlı tutulan birinci sürgünün yalnızca ilk durağı olduğunu göstermektedir. Nitekim tanıklar, Gedebey'in yanı sıra Daşkesen ve Laçın rayonlarının da adlarını zikretmişlerdir. Bunlardan Daşkesen, Gedebey'in güney komşusu

³⁴ Hasan Ali ÇETİN, "Karabağ Ağzı Özelliklerinin Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası'nda Görünümü", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 52, Güz 2021, s. 135.

Azerbaycan

Created with paintmaps.com

iken Laçın'e de çok yakındır. Bu da ortaya koymaktadır ki, Sovyet yönetimi, İkinci Dünya Savaşı başlayınca o zamana kadar gözetim altında tuttuğu Kafkas İslam Ordusu askerlerini, Azerbaycan Türklerinden tecrit edebilmek için Ermenistan'a sınır bölgelerde kamplar oluşturmuştur. Savaş başlayınca da askerler, aile bireyleriyle birlikte, trenlerle Gedebey'e götürülmüşlerdir. Bir kısmı buradaki kamplarda tutulurken diğerleri de Daşkesen, Laçın gibi bölgelerde oluşturulan kamplara sevk edilmişlerdir. Her ne kadar tanıkların anlatımlarında adı zikredilmemiş olsa da Daşkesen ile Laçın arasındaki Kelbecer rayonuna da götürülmüş olmaları mümkündür. Böylece Azerbaycan'da yerleşik başta KİO askerleri ve yakınları olmak üzere tüm Türkiye Türkleri, Gedebey'den Laçın'e uzanan sınır bölgelerindeki kamplarda tutulmuş olmaktadır. Türk askerlerinin konulduğu kampların Azerbaycan'ın başka bölgelerinde değil de Ermenistan'a sınır rayonlarında inşa edilmiş olması da dikkat çekicidir. Anlaşıyor ki, bu şekilde kontrol altında tutulmalarının daha kolay olabileceği düşünülmüştür.

KİO askerlerinin ikinci sürgün yeri ise çalışmamızın asıl konusunu oluşturan Sibiryadır. Tanıkların ifadelerinden anlaşıldığına göre tüm Türk asker ve yakınları önce Sibiryadaki Tomsk şehrine gönderilmişler, oradan şehrin çeşitli ilçe ve kasabalarında oluşturulan kamplara dağıtılmışlardır. Tanıklarla görüşmelerden anlaşıldığına göre Sibiryaya sürgününe sadece Azerbaycan'da kalan KİO mensubu olanlar değil, başka zamanlarda da Türkiye'den gelecek burada yaşamakta olan diğer Türkiye Türkleri de maruz kalmışlardır. Bunlardan biri de Giresunlu Öksüzogullarından Emin'in oğlu Tofik (Tevfik) ile evlenen Safiye'dir. 2005 yılında kendisiyle yapılan görüşmede, Karabağ'ın Kubadlı şehrinin önde gelen şahsiyetlerinden olan babası Alihan Bey'in, aslen

“Anadolu’nun Bostankaya köyü”nden olduğunu ifade etmiştir.³⁵ Söylediğine göre babası 1940’larda ailesiyle birlikte Türkiye’ye geri dönmek için çabalamış ancak Sovyetler buna izin vermemiştir. Sonunda da “Türk oldukları için”, tıpkı KİO askerleri gibi, Sibiryaya sürgün edilmişlerdir.³⁶

KİO askerlerinin sürgün yeri olan Tomsk, Rusya Federasyonu’na bağlı Sibiryaya Federal Bölgesi’nde yer almaktadır.³⁷ Kadim Türk toprağı Sibiryanın batı bölümünde yer alan şehir, Rusların bölgeyi işgal etmesinden sonra 17. yüzyılda kurulmuştur. Oldukça zengin yer altı ve yer üstü kaynaklara da sahiptir.³⁸ Kale şehir olarak inşa edilen Tomsk’un bir başka önemli kuruluş nedeni, Rusların kuzeyden de Türkistan’ı çevreleme ve işgal niyetlerini gerçekleştirmek için bir üs olarak düşünülmesidir.³⁹ Tomsk, Rus işgaline kadar tamamen Türklerle meskûn bir yer iken daha sonra, bölgenin idari bir merkez yapılmasının da etkisiyle Rus nüfus hızla artmış, Türklerin oranı %4’e kadar düşmüştür.⁴⁰

Tomsk, bölge olarak Tobolsk’la birlikte bugünkü Fransa’nın dört katından büyüktür. Sürgün edilen Türklerin nasıl bir coğrafi manzarayla karşılaştıklarını anlayabilmek için, 19. yüzyıl Rus coğrafyacılarından Semenov’un, Tomsk’un coğrafyasını tasvirine aynen yer vermenin yararlı olacağı düşünülmektedir. Semenov’a göre, Tomsk’ta, “Hiçbir yerinde ana kayaların meydana çıkmadığı en büyük çukur sahasıyla... muazzam dağlar karşı karşıya durmaktadır. Her türlü ağaçtan mahrum ve yılın dokuz ayında don olarak kalan tundralarla ormanlı bataklıklar ve yüzyıllardan beri yaşayan çamlarla örtülü ormanlı dağlar veya Tayga’lar yanyana gözükmektedir. Bunun gibi, bol sulu, ümüsle kaplı ve mütenavip bir şekilde tarla olmaya elverişli açık yerleri ve ormanlıkları ihtiva eden düzlüklerle, üzerinde köpüklü dağ suları akan ve ayna gibi Alp göllerini ihtiva eden dağ vadileri arasındaki farklar da büyük olup, bataklık ve çamurlarla örtülü dümdüz Baraba bozkırıyla İrtiş’in güneyindeki çıplak dağlarda uzanan hemen hemen susuz bozkırlar arasındaki ayrılıklar da buna benzer.”⁴¹

Tomsk’un coğrafi durumunu gösteren bu tespitlerden sonra Birinci Dünya Savaşı sırasında Ruslara esip düşüp buradaki kamplara konulan Türk askerlerinin anıları, sürgüne maruz kalan KİO mensubu Türklerin karşılaştıkları

³⁵ İnternet üzerinden yapılan araştırmada Türkiye’de Bostankaya adında iki köy olduğu görülmüştür. Bunlardan biri Sivas’ın Ulaş ilçesine (Çevrim içi) https://tr.wikipedia.org/wiki/Bostankaya,_Ula%C5%9F, 2.5.2023; diğeri de Muş’un Malazgirt ilçesine bağlıdır (Çevrim içi) https://tr.wikipedia.org/wiki/Bostankaya,_Malazgirt, 2.5.2023.

³⁶ KİO askeri Giresunlu Öksüzogullarından Emin’in gelini Safiye Aliyeva ile görüşme, 19 Kasım 2005 tarihinde Bakü’deki evinde gerçekleştirilmiştir.

³⁷ Tomsk ile ilgili güncel bilgi için bkz. Ana Britannica, “Tomsk”, (Çevrim içi) <https://www.britannica.com/place/Russia/Economy>, 4.5.2023.

³⁸ Bkz. İlyas Topsakal, “An Analysis Of Studies On Siberian History, Culture, Archeology And Civilization”. *Siberian Studies (SAD)*, Cilt 2, Sayı 6, 2014, s. 1-22.

³⁹ Fatih ÜNAL, “Çarlık Döneminde Rusların Sibiryaya Araştırmaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 41, s. 617.

⁴⁰ W. Radloff, *Sibiryadan*, Cilt 1, Çev. Ahmet Temir, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1994, s. 27.

⁴¹ A.e., s. 19.

manzarayı anlayabilmemizi kolaylaştıracaktır. Örneğin, esir düştükten sonra ilk olarak Krasnoyarsk (Kızılyar) esir kampında, burada 3 yıl tutulduktan sonra da Tomsk'a nakledilen Tuğgeneral Ziya Yergök, şehrin "inişli yokuşlu bir yerde kurulduğunu" ifade etmektedir.⁴² Yergök'ün anlattığına göre buradaki kampta iye zoruğu had safhadadır. Kara ekmek yerine yulaf ekmeği verilmekte, tutuldukları barakaların köşelerinden mantarlar bitmektedir. Kaldıkları yerler de son derece rutubetlidir, bundan dolayı askerlerden hastalananların sayısında artış yaşanmaya başlamıştır.⁴³

Tümgeneral İhsan Latif de geniş ve büyük sokaklara sahip olduğunu kaydettiği Tomsk'taki esir kampından söz ederken, sefil olarak nitelediği koğuşlarında, esirlerin tahta ranzalar üzerinde ve ot doldurulmuş yastıklarda yatıklarını dile getirmektedir. Türk askerlerinin tutulduğu bir koğuşta gördüğu manzara ise şöyledir:

"... (Avusturyalı esir bir) subay "Türk esir ve hasta erlerinden yirmi kadınının hapislananın diğer bir koğuşunda çırılçplak ve tahtalar üzerinde yatmakta olduklarını ve en basit sağlık tedbirlerinden ve tedaviden mahrum olarak ah ve fiğan içinde inlemekte olduklarını" söyledi... Beraberce o koğuşa gittik. Hakikaten kendimi gayet acıklı manzara karşısında buldum. Kafkasların muhtelif cephelerinde esirlik felaketine düşerek her türlü yokluklar ve açlıkların tesiriyle ve üzerlerindeki elbiselerin de Moskoflar tarafından kasten soyulması gibi sebeplerle çok kötü ve ağır hastalıklara tutulmuşlardı."⁴⁴

Sarıkamış'ta esir düşüp Tomsk'a götürülen erlerden Nuri de bölgenin iklim şartlarından söz etmekte ve keskin soğuşundan dolayı "kutup noktası şuracıkta" demektedir. Kışın götürüldüğu anlaşılan Nuri, izlenimlerini anlatırken her tarafın buz ve bembeyaz olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵ Kamp da uçsuz bucaksız buz kaplı bir düzlüktedir. Karşıda hafif tepeler vardır ve esirler, bu tepelerin altındaki kömür ocaklarında çalıştırılmışlardır. Tutuldukları bölge yılın büyük bölümünde kış sert ve uzun sürmektedir. Öyle ki esir Türk askerlerinden biri mart ayı sonlarında hayatını kaybetmiş, ancak her taraf buzla kaplı olduğundan, mezar kazılamamıştır. Bunun üzerine zeminin uygun olacağı zamana kadar buzların oyulması ile hazırlanmış bir yerde tutulmuştur.⁴⁶

Görüldüđu gibi gerek Birinci Dünya Savaşı sırasında esir düşen Türk askerlerinin tutuldukları, gerekse KİO askerlerinden Azerbaycan'da kalanların İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sürgün edildikleri Tomsk, yılın büyük kısmında kar ve buzla kaplı bir yerdir. Birinci Dünya Savaşı askerleri, oluşturu-

⁴² Yergök, *Sarıkamış'tan*, s. 173.

⁴³ A.e., s. 174.

⁴⁴ İhsan Latif, *Bir Serancam-ı Harp*, Sadeleştiren: Burhan Göksel, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1988, s. 30-31.

⁴⁵ Metin Tekin, *Birinci Dünya Savaşı Anıları / Sarıkamış'tan Sibiryaya*, 4. Bs., Timaş, İstanbul, 2007, s. 27-28.

⁴⁶ A.e., s. 29.

lan esir kamplarında son derece sağlıksız şartlarda tutulurken, KİO askerleri de anlatılacağı üzere, özellikle aşılması zor taygaların bulunduğu bölgelere gönderilmişler, buralarda kurulmuş baraka evlerde onlar da çok zor şartlar altında yaşamak zorunda bırakılmışlardır.

3. Tanıkların Anlatımıyla KİO Askerlerinin Sibirya Hayatı

2004-2007 yılları arasında belgesel film amaçlı saha çalışması sonucu ulaşılan Kafkas İslam Ordusu'na mensup 21 askerinin yakınlarıyla yapılan görüşmelerde hemen hepsinin Sibirya'ya sürgün edildiği anlaşılmıştır. Ancak, çalışmanın sınırlılıkları içinde örneklem olarak bu tanıklardan 2'si ile yapılan görüşmeler seçilmiştir.

Bunlardan ilki, babası sürgüne gönderilen ancak kendisi diğer aile fertleriyle beraber ilk sürgün yeri Gedebey'de kalan Abdurrahmanoğullarından Halil Mirza oğlu Hafız Abdulov'tur. Diğerleri de babasıyla birlikte Sibirya sürgününe gönderilen Topalioğullarından Selim Mustafayev'dir. Bu kişiler, daha önce de altı çizildiği gibi, ileri yaşlarına kadar babalarıyla birlikte yaşamış olduklarından onların hayat öyküleriyle ilgili geniş bilgi sahibi olma fırsatına sahip olmuşlardır. Diğer yandan seçilen kişiler, hem Sovyet döneminde sürgüne gönderilen KİO askerlerinin geride kalan yakınlarının karşılaştıkları zorlukları anlayabilmek, hem de Sibirya'da yaşananları birincil tanık olarak aktarmak bakımından da önemlidir.

3.1. Oğlu Hafız Abdulov'un Tanıklığıyla Samsunlu Abdurrahmanoğullarından Mirza Halil'in Sibirya'daki Sürgün Hayatı⁴⁷

KİO askeri Mirza Halil, 1877 yılında Samsun'da dünyaya gelmiştir.⁴⁸ Birinci Dünya Savaşı'nda Galiçya cephesinde görev yaparken ayağından yaralanınca terhis edilerek Samsun'a gönderilmiştir. Burada, Kafkas İslam Ordusu'na asker toplanırken, kendisinin durumu itibarıyla asker olabilmesinin mümkün olmadığı ifade edilmişse de uzun uğraşlar sonucu, gönüllü olarak orduya katılmıştır. KİO'ya katıldıktan sonra, Göyçay, Ucar, Kürdemir, Hacıkabul ve Bakü'nün alınması gibi tüm savaşlarda yer almıştır. Bakü'nün kurtarılmasından sonra ise ordu karargahında görevlendirilmiştir. Mondros Ateşkes Antlaşması gereği, KİO'nun da lağvedilmesi üzerine Türkiye'ye geri dönmüştür. Samsun'dayken Mustafa Kemal'e gelen heyetin arasına katılmıştır. Kurtuluş Savaşı'nın ardında da ilk olarak Amerikan "Dünya Mültecilerine Yardım Cemiyeti"nde, ardından, iyi derecede Rusça bildiği için, o günlerde Samsun'da faaliyet gösteren "Rus Harici Ticaret Şirketi"nde çalışmaya başlamıştır. Burada ambar memurluğu yaparken şirketin sorumlusu "Babay" adındaki Yahudi asıllı bir Rusya vatandaşının önerisiyle Sovyetler Birliği'nde çalışmak üzere Bakü'ye gitmiştir. Kısa süre sonra Bakü Sovyeti'ne seçilmiş, İcra Komitesi'ne üye olmuştur. Oğlu Hafız Abdulov, bunun nedenini, o günlerde Türkiye

⁴⁷ KİO askeri Abdurrahmanoğullarından Mirza Halil'in oğlu Hafız Abdulov'la görüşme, 14 Kasım 2005 tarihinde Bakü'deki evinde gerçekleştirilmiştir.

⁴⁸ Mirza Halil hakkındaki bilgiler, oğlunun görüşme sırasındaki açıklamalarından alınmıştır.

ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin sıcak olmasına bağlamaktadır. Aynı yıllarda Azerbaycan Demiryolu şirketinde yönetici konumunda çalışmaya da başlamıştır. O zamanlar kendisine karşı büyük saygı duyulmaktadır.

Ancak, bu durum, 1936 yılından itibaren değişmiştir. Abdulov, babasına yönelik bu tutum değişikliğini “1936 yılından itibaren babamı takip etmeye başladılar ki, ‘sen Türk’sün, sen Ermenilerin düşmanısın!’” sözleriyle döneme egemen olan siyasal atmosfere bağlamaktadır.

Abdulov’un tespitini o yılların konjonktürü de doğrular niteliktedir. Kendilerine karşı tutum alınmasının başlangıcı olarak ifade ettiği yıl, Azerbaycan’ın Sovyetler Birliği bünyesine, 15 cumhuriyetten biri olarak alındığı tarihe denk gelmektedir. Bilindiği gibi, bu tarihten itibaren, Azerbaycan Komünist Partisi’nin birçok yerel yöneticisi Pantürkist, Panislamist, burjuva milliyetçisi, Müsavatçı gibi suçlamalarla ya idam edilmiş ya da Sibiryaya sürgün edilmiştir. Aynı akıbete, “eski Türk istilalarını idealize ettikleri” gerekçesiyle birçok milli aydın da maruz kalmıştır.⁴⁹ 1936 yılının bir başka önemli gelişmesi de Montrö Anlaşmasından sonra Türkiye’nin dış politikasında Batı’ya yönelişin güçlenmeye, buna karşın Sovyetler Birliği ile ilişkilerin soğuklaşmaya başlamasıdır.⁵⁰

Dolayısıyla, bu tarihten itibaren ortaya çıkan çeşitli iç ve dış etkenlerin Sovyet yönetiminin Azerbaycan’da kalan KİO askerlerine yönelik tutumun değişmesinde önemli etken olduğu, bu gelişmelerle birlikte Türkiye Türklerinin de düşman olarak tanımlanmaya başlandığı söylenebilir. Bu politika, 1941’de Sovyetler Birliği’nin savaşa katılmasından sonra daha da katılaştırılmış ve KİO askerleri de potansiyel suçlu ilan edilerek takip edilmeye, ardından da Azerbaycan içinde oluşturulan toplama kamplarına sürgüne tabi tutulmaya başlamışlardır.

Hafız Abdulov da 1936 yılından itibaren kendilerinin Türk oldukları gerekçesiyle açıkça suçlu ilan edildikleri, evlerinin mühürlenmeye başladığını dile getirmiştir. Sonunda, 1942 yılının 8 temmuz günü, Bakü’den çıkarılarak Gedebey şehrine sürgün edilmişlerdir. Öyle ki o sırada hastanede tedavi olmakta olan ağabeyi bile alınarak getirilmiş ve o haliyle sürgüne gönderilmiştir.

Bakü’den çıkarıldıkları sırada yanlarına herhangi bir eşya almalarına izin verilmemiştir. Hasta olan ağabeyi için yastık, yorgan ya da döşek alma talepleri bile geri çevrilmiş, süngüler arasında vagonlara bindirilerek Gedebey’e yollanmışlardır.

Hafız Abdulov’un anlatımlarından, İkinci Dünya Savaşı başladığında SSCB’deki ekonomik durum hakkında da önemli bilgiler edinilmektedir. Buna göre, savaş döneminde ekmek karneyle verilmekte; kişi başına, çocukların 400 gr, çalışmayan büyüklerin 600 gr, çalışanların 800 gram ekmek istihkaki bulunmaktadır. Ancak, Gedebey’e sürgün edildiklerinde ekmek karneleri de ellerinden alınmış, bu istihkaktan da yoksun bırakılmışlardır.

⁴⁹ Ebulfez Süleymanov, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken, İstanbul, 2006, s. 175.

⁵⁰ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, 3. Bs., Türkiye İş Bankası Kültür, Ankara, 1986, s. 352.

Gedebey'e gittiklerinde, erkeklerin askere alınması nedeniyle çalışabilecek durumda olan çok az insan kaldığını görmüşlerdir. Buna rağmen ilk yıl, Mirza Halil'i karın tokluğuna çalıştırmışlardır. Ancak bir süre sonra komşu köyde bulunan kolhozun başkanı Memmedhasan Hasanov, onu kendi kolhozunda çalışmaya davet etmiştir. Abdulov, Sibirya sürgünü öncesi yaşanan bu olayı "Komşu köyde o zaman kolhozun başkanı Hasanov Memmedhesen adlı kişi, Allah ona rahmet etsin, babamın Türk olduğunu bildi ve onu işe davet etti: Sen çalıştın bir yıl, sana bir kilo ekmek vermediler, 4-5 patates vermediler. Oysa ki, orda mısırla patates ekiyorlardı, sana pay, emek hakkı vermediler. Buyur gel, çalış benim kolhozumda, ben seni geçindireyim dedi" sözleriyle bu gelişmeyi Hasanov'un Türkiye Türklerine olan sevgisine bağlamaktadır.

Sözü edilen Memmedhesen Hasanov, kolhoz başkanı olmak sıfatıyla aynı zamanda Komünist Parti üyesi konumundadır. Buna rağmen, Abdulov'un sözlerinden Azerbaycan Türklerinin Sovyet yönetiminin tüm baskılarına rağmen, Türkiye Türkleriyle kardeşlik duygusunu kaybetmedikleri ve tüm riskleri göze alarak onlara destek olmaya çalıştıklarını anlamaktayız. Aslında bu kardeşlik dayanışması, sadece Gedebey'deki olayla sınırlı kalmamıştır. Sovyet öncesi dönemde de zaten güçlü bir şekilde varken⁵¹ Sovyet döneminde de bütün baskılara rağmen güçlü bir şekilde varlığını sürdürmüştür.⁵²

3.1.1. Sibirya Sürgününün Gerekçesi: Türk Olmak

KİO askeri Mirza Halil ve ailesinin Gedebey'deki yaşantıları, tüm zorluklara rağmen yavaş yavaş düzelmeye başlamıştır. Bu sırada savaş da sona ermiştir. Ancak, her şey daha iyi olacak diye düşünürlerken 1949 yılında durum yeniden keskin bir şekilde değişmiş ve Mirza Halil, ailesinden kopararak tek başına Sibirya'ya sürgün edilmiştir. Oğluna göre, babasının karşılaştığı bu zulmün tek nedeni, "Türk olması"dır.

Babasının Sibirya'ya sürgüne gönderildiği gün, bir Mayıs gecesidir. O sırada Mirza Halil tarlaya tahıl serpip dönmüştür. Tam yemek için sofraya oturduğunda iki asker gelerek kapının iki yanını tutmuş, bir başkası da içeri girmiştir. Bu, Sovyet gizli polis teşkilatı MVD mensubu, üsteğmen rütbesinde bir subaydır.⁵³

O gece Mirza Halil'i alıp götürmüşler ancak nereye götürdükleri hakkında ailesine bilgi vermemişlerdir. MVD üsteğmeni, çocuklarına sadece "babanız iyi bir yere götürüyoruz" demiştir. Ancak oğlu Hafız Abdulov, bu söze inan-

⁵¹ Aslan, *I. Dünya Savaşı'nda*, s. 43-66; Avşar, *Ulusların Ruhü*, s. 114-120.

⁵² Zekeriya Sertel, *Olduğu Gibi Rus Biçimi Sosyalizm*, Haz. Mesude Gülcüoğlu, İletişim, İstanbul, 1993, s. 175-176; Güner Samlı, *Azerbaycan: Gezi İzlenimleri, Genel Bilgiler*, Offset, Ankara, 1982, s. 51; Dr. (Fethi) Tevetoğlu, *Benim Gördüğüm Bugünkü Rusya*, (Komünizmle Mücadele), Ankara, 1968, s. 162, Avşar, *Ulusların Ruhü*, s. 175-177.

⁵³ MVD: Sovyet İçişleri Bakanlığı. Sovyetler Birliği'nde gizli polis teşkilatı OGPU, 1934'te yerini NKVD'ye bırakmıştır. Bu tarihten itibaren Stalin'in baskı ve sindirme politikalarının simge kuruluşu haline gelecek olan NKVD'nin adı, 1946'da bakanlık statüsü verilerek MVD'ye çevrilmiştir. Stalin'in ölümünden sonra gizli polis teşkilatının adı bir kez daha değişmiş; 1954 yılında, Devlet Güvenlik Komitesi (KGB) olmuştur. Bkz. Aaron Bateman, "The KGB and Its Enduring Legacy", *The Journal of Slavic Military Studies*, Vol. 29, No:1, 2016), s. 23-47.

madıklarını, çünkü gecenin o vakti silahlı askerlerin aldığı bir insanın iyi yere götürülmeyeceğini bildiklerini söylemiştir.⁵⁴

Mirza Halil götürüldükten sonra ailesi, sabaha kadar korku ve endişe içinde beklemiştir. Gündüz olunca da yine korkularından başlarına gelenlerin nedenini sormaya cesaret edememişlerdir. Yalnızca, babalarının götürülmesine tanık olan bir şoförün söylediklerinden önce, Gedebey yakınlarında bulunan bir traktör tamir atölyesinde tuttuklarını, ertesi gece de trenle Bakü yakınlarındaki Keşle hapishanesine götürdüklerini öğrenmişlerdir. Köy halkının bu gelişme sonrası kendilerine karşı tutumunu da değiştirmiştir. Bu durumu “*Babam gece yarısı götürüldüğünden, köy ehli korkularından bizimle tek kelime bile konuşmak istemiyorlardı... Ahalinin çoğu, Gedebey’e ilk getirildiğimiz 1942 yılında nasıl baktılarsa, gece babamı götürdüklerinde çok daha kötü bakmaya başladılar. Diyorlardı ki -bunlar Sovyetlere katı düşmandır*” sözleriyle ifade etmiştir.

Hafız Abdulov’un anlattığına göre o gece yalnız babaları değil, Gedebey’de bulunan ne kadar Türkiye Türk’ü varsa, hepsini toplayıp götürmüşlerdir. Onları da sözü edilen traktör tamir atölyesine yığmışlar, oradan babaları ile birlikte Keşle hapishanesine ardından trenlere yükleyip Sibiryaya sürgününe göndermişlerdir.

Hafız Abdulov, sürgün edilenlerden birinin adını da hatırlamıştır. Bu kişi, aile dostları olan, Osmanlı ordusu teğmenlerinden Hurşitzade Ahmet oğlu Mahmut’tur. Teğmen Mahmut, 1927 yılından itibaren Komünist Parti üyesidir. Ancak buna rağmen o da Sibiryaya sürgün edilmekten kurtulamamıştır. Abdulov, Sovyetlerin bu tutumunun nedenini şöyle yorumlamıştır: “Kim olduğun, milletvekili mi, devlette başarılı bir memur mu olduğun önemli değildi. Yalnızca milliyetin dikkate alınırdı. Mensup olduğun millet nedeniyle düşmandın. Bu, Komünist Parti’nin vahşiliği idi: ‘Sen Türk’sün, Sovyetlerin düşmanısın.’ Milliyete göre düşman!”

Babaları götürüldükten sonra tam bir yıl kendisinden hiçbir haber alamamışlar, korkularından da kimseden sormaya cesaret edememişlerdir. Sonunda, aradan geçen bir yılın ardından babalarından bir mektup almış ve böylece onun Tomsk şehrindeki bir sürgün kampında tutulduğunu öğrenmişlerdir.

Tomsk’a sürgün edilenler, gruplara bölünerek çalıştırılmak üzere farklı yerlere dağıtılmışlardır. Bu bağlamda Mirza Halil, tutulduğu kampta ormanda odun kırmak işiyle görevlendirilmiş, uzun yıllar bu işte çalıştırılmıştır: “*Sibiryaya’nın meşelerinde ağaç kesiyorlarmış. 1956 yılına gelindiğinde babam artık iyice ihtiyaçlanmış. Artık odun kıramıyormuş. Bunun için onu listeden çıkarmışlar.*”

⁵⁴ NKVD’nin Stalin dönemindeki baskı ve terör faaliyetleri hk. bkz. Paul R. Gregory, Philipp J.H. Schröder and Konstantin Sonin, “Dictators, Repression and the Median Citizen: An “Eliminations Model” of Stalin’s Terror (Data from the NKVD Archives)”, *CEFIR / NES Working Paper series, Working Paper No 91*, Centre for Economic and Financial Research at New Economic School, Moscow, November, 2006, s. 1-31.

Aslında Hafız Abdulov, 1956'da babasının artık çalışamaz hale geldiği için zorunlu çalışma listesinden çıkarıldığını söylüyorsa da bu tarih, Moskova'da iktidarı devralan Kruşçev'in sürgünler için af çıkardığı tarihe denk gelmektedir. Dolayısıyla babası, 79 yaşında olmasına rağmen, son güne kadar zorunlu olarak çalıştırılmıştır denilebilir. Sürgünden bırakılma haberini de 1956 yılının mayıs ayında yine babalarından gelen bir mektup sayesinde öğrenmişlerdir.

Öte yandan babaları sürgündeyken geride kalanların hayatları da çok zor geçmiştir. Kendilerine iş verilmediğinden geçimlerini kapılarının önünde bulunan bir parça toprağa mısır ve patates ekerek, ormandan meyve ve mantar toplayarak sürdürmeye çalışmışlardır. Hasta olan ağabeyi kundura tamirciliği yapmaya istemiş, ancak o zamanlar ayakkabısı olan insanlar az olduğundan kayda değer bir kazanç elde edemediğinden bu işi de sürdürmemiştir.

Görüşme sırasında Hafız Abdulov, babası dışındaki aile fertlerinin, annesi, ağabeyi ve kendisinin sürgüne gönderilmeme nedeni olarak, annesinin kimliğinde doğum yerinin Bakü olarak yazılmasını göstermiştir. "Oysa Samsun yazılıysaydı, Sibiryaya anam da gönderilirdi. Bizi de onunla birlikte sürgün ederlerdi" demiştir.

3.1.2. Halil Mirza'nın Sürgünden Sonraki Hayatı

Hafız Abdulov, babası sürgündeyken 1954 yılında askere alınarak havacılık birliğine sevk edilmiştir. Görüşmemizde babası devlet düşmanı olarak sürgüne gönderilen birinin askere alınmasının çok tuhafına gittiğini söylemiştir. Kendi kendine, nasıl olup da suçlu görülüp sürgüne gönderilen Türk vatandaşının oğlu askere alınır diye hep soru sormuştur. Yaşadığı bu çelişkiyi bir türlü içine sindirememiş ve Moskova'ya dilekçeler göndererek babasının niçin sürgün edildiğini öğrenmeye çalışmıştır. Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri Kruşçev, Başbakan Bulganin⁵⁵ başta olmak üzere birçok kişi ve makama, bu bağlamda Azerbaycan Savunma Bakanlığı'na da dilekçeler göndermiştir: "Bana cevap verirlerdi ki, sizin babanızın Türk olduğuna göre sürgüne gönderilmesi doğrudur. Çünkü Sovyetler Birliği İstihbarat Teşkilatının (KGB) bu yolda bir emri oldu!" Böylece, köken itibarıyla Türkiye Türk'ü olanların "Sovyetler Birliği'nin uzak, soğuk, karla kaplı yerlerine sürgün edilme(lerine)" karar verilmiş olduğunu öğrenmiştir. Abdulov, dilekçeler vererek babasının hakkını arayabilmesini ise Kruşçev'in iktidara gelmesinden sonra yaşanan yumuşama ortamına bağlamış,⁵⁶ "Yoksa, önceden Türk adı çekenin de dilini çıkarırlardı, Türk'ü öveni de Türk'ün acı gününe yüreği yanarı da cezalandırılırlardı" demiştir.

⁵⁵ Nikolay Bulganin: Sovyetler Birliği Komünist Partisi üyesi, siyasetçi ve devlet adamı. 1953'te Stalin'in ölümünün ardından önce SSCB Savunma Bakanı, 1955'e kadar bu görevi sürdürmüş, ardından Başbakanlık koltuğuna oturmuştur.

⁵⁶ Bu dönemde Sovyet sisteminde yaşanan yumuşama için bkz. Amircan Alpeyisov, *Alaş'ın Mirasçısı Genç Tulpar Hareketi / Stalin Sonrası Kazak Bağımsızlık Mücadelesi*, Çev. Abdulhamit Avşar, Bengü, Ankara, 2020, s.16-22.

Öte yandan baba Mirza Halil, Azerbaycan'a geri döndüğünde Bakü'de yaşamasına izin verilmemiştir. Bu arada anlaşılıyor ki, Kruşçev yönetimi sürgünlere geri dönme hakkı tanırken, onların ailelerine de eski yaşadıkları yerlere gitme imkânı vermiştir. Çünkü, babaları Azerbaycan'a geldiğinde kendileri Bakü'dedir.

Diğer yandan Sovyet yönetiminin sürgünden dönen babalarının Bakü'de oturması yasaklaması, ailenin yaşadıkları zorlukların devam etmesine yol açmıştır. Kendilerine çıkarılan bu engellemeler üzerine geçimlerini sağlayabilmek için Azerbaycan'ın birçok yerinde dolaşmak zorunda kalmışlar, gittikleri her yerde de takip altında tutulmaya devam etmişlerdir. Hiçbir yerde de çalışmalarına izin verilmemiştir. Son olarak Ahıska Türklerinin yaşadıkları Saatlı bölgesine yerleşmişler ve KİO askeri Mirza Halil, 1977 yılında burada vefat etmiştir. Oğlu, babasının son günlerini "Ey vatan, ey vatan!" diye iç geçirirdi. Vatan hasretiyle gözlerini yumdu gitti" şeklinde anlatmıştır.

Diğer yandan, babaları öldükten sonra bile ailenin diğer fertleri üzerindeki gözetim kaldırılmamıştır: "1987 yılına kadar (baskı hiç azalmadı.) Ben Azerbaycan'ın çok rayonlarında gezdim. Nereye gittiysek 1-2 yıldan sonra nezaret altına alıyorlardı. KGB bizi nezaret altına alırdı."

Abdulov, bağımsızlıktan sonra babasının Türkiye'deki akrabalarını bulabilmek için çok gayret sarf ettiğini, Türkiye'nin Bakü Büyükelçiliği başta olmak üzere Dışişleri Bakanlığı'na dilekçeler yazdığını ancak bir sonuç alamadığını da söylemiştir. Aynı şekilde Türk vatandaşı olabilmek için de büyük çaba göstermiş, yine bir sonuç alamamıştır.

Hafız Abdulov'un, 2022 yılında Bakü'de hayatını kaybettiği öğrenilmiştir.

3.2. Oğlu Selim Mustafayev'in Tanıklığıyla Kayseri'nin İncesu İlçesi Kızılören Köyünden Topalhoğullarından Mustafa'nın Sibirya'ya Sürgünü⁵⁷

KİO askeri Topalhoğullarından Mustafa, 1881 Kayseri doğumludur. İhtiyat askeriye 1918'de orduya katılmıştır. Batum yoluyla önce Gence'ye ardından da çeşitli cephelerde savaşarak Bakü'ye gelmiş ve bir daha memleketine dönmemiştir. Bu da onun, Osmanlı Genelkurmayı tarafından Azerbaycan'da kalmasına karar verilen askerler arasında olduğunu göstermektedir.

Kayserili Mustafa, KİO'na alındığında, belirtildiği gibi, daha önce askerliğini yapmış biridir ve 37 yaşındadır. Evlidir, Emine ve Mehmet adında iki çocuğu vardır.

Oğlu Selim Mustafayev'in anlattığına göre, İncesu'nun Kızılören Köyüne, asker toplamak için yetkililer gelerek, askerlik çağında olanları köyün camisine toplamıştır. Ardından kendilerine, "Azerbaycan'da yardıma gitmeliyiz. Azerbaycanlıları katlediyor Ermeniler" diyerek gönüllü olarak orduya katılma davet etmişlerdir. Oluşturulan listeye Kayserili Mustafa da eklenmiştir. Bu

⁵⁷ KİO askeri Kayserili Topalhoğullarından Mustafa'nın oğlu Selim Mustafayev ile görüşme, Bakü'nün Bilaceri kasabasındaki evinde 17 Kasım 2005 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

sırada, Türk insanının savaşa bakışını gösteren çok önemli bir olay yaşanmıştır. Mustafayev bunu, babasından naklen şöyle anlatmıştır: “*Babam orduya seçilip götürülürken anası demiş ki, ‘Eğer sana arkandan mermi değerse sütümü helal etmem. Göğsünden değsin. Düşmana arkanı çevirme!’*”

3.2.1. İlk Sürgün

Selim Mustafayev’in anlattığına göre babası, Sovyet döneminde demiryollarında işçi olarak çalışıyormuş. İş dışında kimse ile görüşmüyormuş. Boş zamanlarında toprakla meşgul oluyor, ekip biçiyormuş. Ancak, 1941 yılında Sovyet gizli polisinin talimatıyla onlar da -babası, annesi ve kız kardeşiyle birlikte- trenle Gedebey’e sürgün edilmişler. Buradaki ilk toplama yerinde diğer getirilenlerle birlikte 5-6 gün toplu olarak tutulduktan sonra her köye 2-3’er aile olarak dağıtılmışlar. Mustafayev, bu sırada 14-15 aile ile bir arada tutulduklarını ancak hiçbirini önceden tanımadığını söylemiştir. Bu da Sovyet yönetiminin ilk sürgün öncesi de Türkler arasında ilişki kurulmasını engellediğini göstermektedir.

Selim Mustafayev, Gedebey’e yalnızca Türkiye’den gelmiş olanların götürüldüğünü ifade etmiştir. Yaşça Hafız Abdulov’dan büyük olması nedeniyle daha çok ayrıntıyı hatırladığı görülen Mustafayev, yük trenleriyle Gedebey’e getirilen Türkiye Türklerinin bir bölümünün daha sonra Laçin’e de dağıtıldıklarını ifade etmiştir. Yine onun anlatımında dikkat çeken bir başka önemli ayrıntı, Türkiye Türklerine konulmuş olan, demiryolu hatlarına 50 kilometreden daha yakın yerleşme yasağıdır. Kendisine bunun nedeni sorulduğunda “Ne bileyim. Hükümetin siyasetidir” şeklinde cevap vermiştir.

Kayserili Topalhoğullarından Mustafa ailesiyle birlikte Gedebey’e sürüldükten kısa bir süre sonra oğlu Selim Mustafayev askere alınmış ve İkinci Dünya Savaşı’na katılmak üzere Baltık Cephesine gönderilmiştir. Mustafayev, istihkamacı olarak savaş sona erene kadar dört yıl boyunca burada görev yapmıştır. Ön saflarda mayın döşeme ve temizleme görevlerinde bulunmuştur. Onun anlattıklarından, Sovyet askerlerinin yağmacılık yaptıkları da anlaşılmaktadır: “*Muharebe dehşetli idi. Allah’a şükür sağ kaldık. Ben talan yapmazdım... başkaları ölen askerlerin saatlerini alırlardı... Yığanlar 5-6 valiz yüktiler.*”

3.2.2. Savaşın Sonra Sibirya’ya Sürgün Edilmeleri

Selim Mustafayev’in sözlerinden, o cephede savaşırken ailesinin Bakü’ye dönmesine izin verildiğini anlıyoruz. Çünkü, savaşın sona Sulutepe köyüne döndüklerini söylemiştir. Sulutepe ise Bakü yakınlarında bir yerleşim yeridir.⁵⁸

Döndüğünde babası da köydedir. Selim Mustafayev, askerden sonra evlenmiş ve buldukları yerdeki kolhozda çalışmaya başlamıştır. Evliliğinin üzerinden 7 ay kadar geçmiştir ki, gece mesaisine kaldığı bir gün, kolhozun

⁵⁸ Wikipedia, “Sulutepe”, <https://en.wikipedia.org/wiki/Sulut%C9%99p%C9%99>, 3.5.2023.

başkanı yanına gelmiş ve evlerine gideceklerini, kendisine eşlik etmesini söylemiştir. Mustafayev, dışarı çıktığında silahlı bir askerle, gizli polis görevlisi olduğunu öğrendiği bir kişinin kendisini beklediğini görmüştür. Hep birlikte evlerine gittiklerinde bu polis, elindeki çok gizli ibareli bir yazıyı göstererek haklarında sürgün kararı olduğunu söylemiştir.

MVD görevlisi daha sonra elindeki listeye önce babasının, ardından Selim Mustafayev'in adını kaydetmiştir. Ancak, ailenin diğer fertlerini listeye yazmamıştır. Babası, "Ailem?" diye nedenini sorunca "Siz iş bulun, sonra onlar gelecekler" cevabı verilmiştir.

3.2.3. Sürgüne Götürülmeleri

KİO askeri Topalılıoğullarından Mustafa ve oğlu, bir arabaya konularak, önce Keşle'deki bir et kombinasyonunun yanında bulunan boş araziye götürülmüşlerdir. Burası Abdurrahmanoğullarından Halil Mirza'nın Gedebey'den sonra götürüldüğünü söylediği yer olmalıdır. Her ne kadar oğlu Abdulov, olaya tanık olan şoförün sözlerine dayanarak buranın hapishane olduğunu söylemişse de Selim Mustafayev'in ifadesi daha doğru olmalıdır. Çünkü bizzat kendisi de oraya konulanlar arasındadır. Diğer yandan hem Abdulov'un hem de Mustafayev'in anlattıklarından KİO askerlerinin, buldukları yerlerden Bakü'ye getirilerek Keşle'deki söz konusu yerde toplandıkları, oradan da Sibiryaya sürgün edildikleri anlaşılmaktadır.

Selim Mustafayev ve babası, Keşle'de tutuldukları yerden toplanan diğer insanlarla birlikte vagonlara doldurulmuş ve kapıları kilitlendikten sonra Tomsk'a doğru sürgün yolculukları başlamıştır. Mustafayev, konuldukları kara vagonun iki katlı olduğunu ve içinde 20 kişinin bulunduğunu belirtmiştir. Bu katlarda kadınlar ayrı, erkekler ayrı oturuyorlarmış. Mustafayev, kendileriyle birlikte Azerbaycan'ın ünlü tiyatro yönetmeni ve oyuncusu Şemsi Bedelbeyli ile eşi, oğlu Elhan, kardeşi ve aileden iki kişinin daha bulunduğunu söylemiştir. Bedelbeyli'nin eşinin akrabaları 1936'da Yevlah şehrinden Türkiye'ye gitmişler. Mustafayev, onların Türkiyeli Türk değil, Karabağlı olduğunu da belirtmiştir. Selim Mustafayev'in aktardığı bu tanıklıktan yola çıkarak sürgüne sadece Azerbaycan'da kalan ya da daha önce gelip buraya yerleşen Türkiye Türklerinin değil, akrabaları Türkiye'de bulunan Azerbaycan Türklerinin de gönderilmiş oldukları söylenebilir.

Diğer taraftan, Selim Mustafayev'in Bedelbeyli ile ilgili verdiği bilgi de çok önemlidir. Nitekim, Azerbaycan Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından hazırlanan "Azerbaycan Teatr Ensiklopediyası"nın "Şemsi Bedelbeyli" maddesinde onun "1943-1949 yılları, 1956-1961 yılları ... arasında Azerbaycan Müzikal Güldürü Tiyatrosu'nda baş rejisörlük ve sanat yönetmenliği" yaptığı bilgisine yer verilirken, 1949-1956 yılları arasındaki hayatıyla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.⁵⁹ Bu boşluğu ise KİO askeri Topalılıoğullarından Mustafa'nın oğlu Selim Mustafayev'in tanıklığı doldurmaktadır. Buna göre, Şemsi

⁵⁹ İlham Rehimli, "Şemsi Bedelbeyli", *Azerbaycan Teatr Ensiklopediyası*, Cilt: 3, Azerbaycan Medeniyet ve Turizm Nazırlığı, Bakü, 2017, s. 270.

Bedelbeyli de KİO askerleri ile birlikte 1949 yılında Sibirya'ya sürgüne gönderilmiş ve geri dönüşü de yine onlarla birlikte 1956'da mümkün olmuştur.

Kente geldiklerinde trenden, bir hapisyanenin bahçesinde indirilmişlerdir. Mustafayev, bu tarihi 13 Haziran 1949 olarak hatırlamıştır. Sürgün yeri olan Tomsk'a götürülmelerinin 17 gün sürdüğü bilgisine bakılırsa, sürgün yolculuğunun 27 Mayıs 1949'da başladığı görülmektedir.

Sürgünler, vagondan indirildiklerinde kendilerini sandalyelerde oturmuş yüksek rütbeli subaylar karşılamıştır. Selim Mustafayev, bu subayların kendilerine, "şayet buradan kaçarsam 20 yıl ağır cezaya çarptırılmayı kabul ediyorum" yazılı bir belge imzalattıklarını söylemiş; belgeyi tüm Türklerin imzalaması için de emir aldıklarını dile getirmişlerdir. Sürgünler, belgeyi imzalamışlar, ardından da 370 kilometre uzaklıktaki bir kampa konulmak üzere gemiye bindirilmişlerdir. Anlaşıyor ki, sürgün edilen Türkler, kamp yerine Tomsk'un içinden akan Ob akarsuyu yoluyla götürülmüşlerdir.

Böylece Tomsk'a vagonlar içinde süren uzun bir yolculuktan sonra getirilen Türkler, yine gemiyle uzun sürecek bir yolculukla iç bölgelere götürülmüş ve çeşitli kolhozlara dağıtılmışlardır. Tıpkı Gedebey'de olduğu gibi, burada da her bir kolhoza yine 14-15 aile olarak konulmuşlardır.

3.2.4. Zorluklarla Dolu Sibirya Yılları

Selim Mustafayev'in Tomsk'la ilgili aklında kalan en önemli şey havanın çok soğuk olduğudur. Sibirya'da kışın eylülde başladığını ve ağaçların dondan çatladığını ifade etmiştir. Hatta kışın kar yüksekliğinin kimi zamanlarda 25 metreye ulaştığını belirtmiştir.

Tomsk'un nasıl soğuk bir iklime sahip olduğu konusunda Mustafayev'in anlattıkları, Alman asıllı ünlü Rus Türkolog Radloff'un bölgeye ziyaretiyle ilgili notlarda da teyit edilmektedir. Ona göre, Tomsk bölgesinde yıllık ortalama sıcaklık -4 ila -10°C arasındadır. En soğuk iki ayın ortalama sıcaklığı ise -20 ila -30°C'dir. Yılın 9 ayında don altında kalan tundralar yalnızca haziran-ağustos ayları arasında erimektedir.⁶⁰

Ancak, buna rağmen Mustafayev, kendilerinin soğuklardan hiç etkilenmediklerini, çünkü Bakü'nün sert rüzgârlı kışına alışık olduklarını dile getirmiştir. Orada yaşayan Ruslar, buna çok şaşırılmışlar ve bu kez de buzların çözülmesiyle oluşacak bataklıkta ortaya çıkacak olan sivrisinekleri kastederek demişler ki, "o, ağca kanat gelsin, görelim ona nasıl dayanacaksınız?" Türkler, sivrisinek sokmalarına da alışmışlar.

Tomsk'a ayak bastıklarında yaz mevsimiymiş ancak kısa sürmüştü. Kışın başlamasıyla birlikte de günde 6 ağaç kesmekle yükümlü kılınmışlar. Mustafayev, bunun insan tahammülünü aşan bir durum olduğunu söylemiştir. Çünkü, 45-50 metre uzunluğundaki ağaçları, keskin Sibirya soğukunda el testeresi ile kesmek zorundaymışlar. Elektrikli testere ise çok sonraları getirilmiş. Mustafayev, nasıl çalıştıklarını anlatırken de kendisinin günde 150-

⁶⁰ Radloff, *Sibirya'dan*, s. 26.

160 m³ ağaç kestğini, yine sürgüne gönderilen ailelere mensup 6 kadının bu ağaçların budaklarını temizleyip, başka yere sürüklediklerini söylemiştir.

Mustafayev'in anlattıklarından sürgündeki günlük hayatın tam bir monotonluk içinde geçtiği anlaşılmaktadır. Bütün gün, dinlenmeden çalıştıktan sonra akşamları biraz sohbet edip yatıyorlarmış. Sürdürmek zorunda bırakıldıkları tekdüze yaşantıyı, "Akşam gelip yarı ölü gibi yataydık. Sabah olmadan da karanlıkta yeniden işe giderdik" diye özetlemiştir. Sadece zaman zaman elle döndürülen gösterim makinesi getirilip, film oynatılmıştır.

Mustafayev, sürgün buldukları yerde, kışın, açlıktan çok sayıda insanın öldüğünü de ifade etmiştir.

KİO askeri Kayserili Mustafa'nın oğlu Selim Mustafayev, sürgün yerinde Türklerin yanı sıra Rusların da büyük sıkıntı içinde yaşadıklarını dile getirmiştir. Anlattığına göre, konuldukları kolхозlarda yaşayan Rusların, Çarlık döneminde Tomsk şehri kurulurken getirilen Ruslar değil,⁶¹ kolektifleşme başladığında buna karşı çıktıkları için kendileri gibi sürgüne maruz tutulan Ruslardır. Bunun nedeni de Sovyet yönetiminin kolektifleşmeye karşı çıkan Rusları da Sibiryaya sürgün etme politikası uygulamasıdır. Diğer taraftan bu politika bugün Sibirya bölgesinde Rus nüfusun çoğunluk elde etmesini de sağlamıştır.

Çünkü Ruslar, bölgeye getirildiklerinde burası ıssızdır. Nitekim, Türkler sürgün yerine geldiklerinde, burada yaşayan Ruslar kendilerine, "siz şanslı insanlarsınız ki, sizi biz karşıladık" demişler, "Biz... geldiğimizde bizi Mihail karşıladı!" Onlar da Mihail'i insan adı sanarak, "Sibiryadaki Yüksek Sovyetin başkanı mı?" diye sormuşlar. Aldıkları cevap ise "hayır, Mişa Medved, yani, -ayı-" karşıladı" olmuş.

Ruslar, açlıktan, kâğıt yapımında kullanılan bir tür ağacın kabuğunu da öğütüp ekmeğe yapıyorlarmış. Sonra da karınları şişermiş. Mustafayev'in anlattığına göre, onlar da çok açlık ve zulme maruz kalmışlar.

Yaşadıkları kolхозda Ruslara ait 90, Türklere ait 15-16 hane bulunuyormuş. Ayrıca Belarus ve Ukraynalılar ile sayısı az da olsa Kuzey Kafkasyalılara ait haneler de varmış.⁶²

Diğer yandan Tomsk bölgesinde Tatarlar başta olmak üzere önemli sayıda Türk bulunmasına rağmen⁶³ Mustafayev onlardan hiç söz etmemiştir. Bu da tutuldukları kampın diğer Türk boylarının yaşadıkları yerlerle teması olmadığını ya da bu temasa imkân verilmediğini ortaya koymaktadır.

Mustafayev, sürgün yerinde babasıyla birlikte savaşa katılmış olan Ali ve İsmail adlı iki Türk askerinden de söz etmiştir. Bu askerlerden Ali, Bakü ya-

⁶¹ Radloff, Rus işgalinin başladıktan sonra bölgenin zengin yeraltı ve yerüstü kaynakları dolayısıyla yüzbinlerce Rus'un bölgeye göç ettirildiğini belirtmektedir. Radloff, *Sibiryadan*, s. 19.

⁶² Bu bilgi yapılan akademik çalışmalarla da uyumaktadır. Örneğin bkz. Barbara Jędrychowska, "A Siberian Bielystok – the Polish small homeland in the Tomsk gubernya (turn of the 19th and the 20th centuries)", *Czech-Polish Historical and Pedagogical Journal*, Vol. 7, No: 1, 2015, s. 47.

⁶³ Nikolai A. Tomilov, "Ethnic Processes within the Turkic Population of the West Siberian Plain (sixteenth-twentieth centuries)", *Cahiers du Monde russe*, Vol. 41, No: 2-3, Avril-septembre 2000, s. 221-232.

kınlarındaki Sumgayıt şehrinde buraya sürgün edilmiş. İsmail'in ise Azerbaycan'ın hangi şehrinde yaşadığını hatırlamamıştır. Bu askerlerin Türkiye'nin neresinden olduğunu da bilmediğini ifade etmiştir. Diğer yandan Mustafayev'in sözünü ettiği savaşın Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü kurtarmak için yaptığı savaş olduğu anlaşılmaktadır.

3.2.5. MVD'nin Özel Denetimi

MVD (KGB)'nin, sürgünde de Türk askerleri ve yakınlarını özel bir denetime tabi tuttuğu, üzerlerindeki baskıyı sürdürdüğü görülmektedir. Bu bağlamda, Türkiye Türkleri, kaçmadıklarını göstermek için 10 günde bir imza atmak zorundaymışlar. Mustafayev ise böyle bir uygulamaya gerek olmadığını, çünkü kaçmanın zaten imkânsız olduğunu söylemiştir: "Nereye gideceksin? Girdin, mahşeri tayga. Geçilmez ormanlık. 50 metre gitsen, hadi, gel çık bakalım ormanın içinden. Pusulan ola ki bakasın. Biz bile ormanda çalışmaya giderken nişan koyup giderdik, her 20-30 metreye."

Yaşadıkları yerde kışın kurt olmaz, sadece ayı bulunurmuş. Kendisi bu ayları kış uykusuna yatarken görmüş. Tanık olduğu manzarayı, "Kışın ağaçlardan yatak yapıp yatarlardı. Elleri de ağızlarında. Bütün kış yatarlardı" sözleriyle anlatmıştır.

3.2.6. Ağaç Kabuğuna Yazılan Mektuplar

Mustafayev, Tomsk'taki kamp yetkililerinin zaman zaman mektup yazmalarına izin verdiklerini belirtmiştir. Fakat, kendilerine cevap geldiğinden söz etmemiştir. Diğer yandan, genellikle ormanda zorunlu çalışmada olduklarından ayda bir defa mektup yazma şansları olurmuş. Bazen bu fırsatın, ayda 2 defaya çıktığı görülse de birçok zaman taygalarda ağaç kesiminde olduklarından çoğu zaman 3 ay, 5 ay mektup yazmaya imkân bulamadıklarını ifade etmiştir: "Ormanın içindesin, mektup yazsan kime vereceksin? Posta yok, irtibat yok. Ormandasın, orada kalıyorsun." Bu sözlerden de ormanda zorunlu çalışmaya götürülen Türklerin, bazen aylar boyu orada kalarak çalıştırıldıkları anlaşılmaktadır.

Ormanda çalışırken kâğıt olmadığını, şayet mektup yazacaklarsa bunu ağaç kabuklarına yazdıklarını da dile getirmiştir:

"Kâğıt olmazdı o zamanlar. Beryoza (kayın) ağacının kabuğunu soyardık, (onun üzerine) mektup yazardık... Bundan bir numune 55 yıldır bende duruyor. Harap olmadı. Onun terkinde yapıştırıcı gibi madde var. Bozulmuyor. Bu kâğıt harap olmuyor."⁶⁴

Öte yandan kâğıt yapımında kullanılan ağacı kestiklerinde, altına şişe koyarlarmış. Çünkü, kestikleri yerden tatlı bir su çıkar, onlar da bu suyu içerlermiş. Daha önce, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Ruslar, bu ağaçların kabuklarını soyduktan sonra ezip, yağın çıkartıyor ve bu yağı arabalarında da

⁶⁴ Selim Mustafayev, kayın ağacı kabuğuna yazdığı mektup örneklerinden birini de tarafımıza hediye etmiştir. Halen arşivimizde saklanmaktadır.

kullanıyorlarmış. Yukarıda belirtildiği gibi, kimi zaman da ağaç kabuklarını hamur haline getirerek ekme yapıp yiyorlarmış.

3.2.7. Topallıoğlu Mustafa'nın Kayseri'de Başlayıp Tomsk'ta Biten Hayatı

Bu arada babası Kayserili Topallıoğullarından Mustafa, 14 Mayıs 1952'de sürgündeyken vefat etmiş. Tomsk'a defnetmişler. Mustafayev ise babasının ölümünden 4 yıl sonra 1956 yılının şubatında diğer sürgünlerle birlikte serbest bırakılmış, mayıs ayında da Azerbaycan'a dönmüş.

Ancak Mustafayev'in gönlü, babasının Tomsk'ta, meçhul bir mezarda yatmasına razı olmamış. Bu nedenle, sürgünden döndükten sonra babasının naaşını Azerbaycan'a getirebilmek için çalışıp para biriktirmeye başlamış. Ardından eşiyile birlikte yeniden Sibiryaya gitmiş. Babasının mezarını açtıklarında gördüğü manzarayı, "(cesedi) kurumuştu, tek tük saçları kalmıştı" diye tasvir etmiştir. Babasının naaşını günlerce süren tren yolculuğuyla yaşadıkları Bakü'nün Bileceri kasabasına getirip, defnetmiş.

Böylece, Topallıoğullarından Mustafa'nın Kayseri'nin İncesu ilçesi Kızılören köyünde 37 yaşındayken Kafkas İslam Ordusu'na asker alınmasıyla başlayan ve Sibiryanın Tomsk şehrinde sürgündeyken sona eren hikayesi, naaşının Bileceri'de toprağa verilmesi ile sona ermiştir.

Oğlu Selim Mustafayev ise Azerbaycan'ın bağımsızlığını elde etmesinden sonra Kayseri'deki akrabalarını arayıp bulduğunu, ardından karşılıklı geliş-gidişlerin olduğunu belirtmiştir. Akrabalarıyla ilk karşılaşması ve baba ocağına ayak basışını, "Oraya gittiğimde hiçbir yabancılik hissetmedim" sözleriyle dile getirmiştir. Ve son söz olarak da her zaman babasının Türkiye Türkü olduğunu söylemekten gurur duyduğunu ifade etmiştir.

Türkiye'deki akrabalarıyla kavuşma şansına kavuşabilen nadir KİO asker yakınlarından olan Selim Mustafayev'in Bakü'de yaşadığı Bileceri kasabasında vefat ettiği öğrenilmiştir. Ancak, hangi tarihte öldüğüyle ilgili bilgiye ulaşılamamıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Sözlü tarih yöntemi, tarih yazımına önemli katkılar sunma potansiyeline sahiptir ve her geçen gün artan şekilde yararlanılan bir disiplin haline gelmektedir. Bunda insan odaklı tarihe ilginin artması ve bu disiplinin yakın zamana ait tanıklıklara dayalı bir tarih anlatım yöntemi olmasının önemli rolü olmuştur. Bunun yanı sıra yazılı ve kalıtsal belgelerin daha iyi anlaşılabilmesine katkı sağlama potansiyeli taşıması ve çeşitli nedenlerle yazılı belgelere geçmemiş/geçememiş gerçeklerin, olguların ortaya çıkarılmasına katkı sağlaması da sözlü tarih yöntemini yaygınlaştıran etkenler arasındadır.

Sözlü tarihçiliğin "kaynağın güvenilirliği" bağlamında da çeşitli avantajları vardır. Çünkü tanıklarla yapılan söyleşiler sırasında söylenen her sözün nasıl bir vurguyla ifade edildiği, hangi jest ve mimikler aracılığıyla desteklendiğini

duymak/görmek mümkündür ve bu yolla yazılı metnin sahip olmadığı önemli bir ayrıntıyı da araştırmacının değerlendirebilmesine fırsat verir.

Bu bağlamda, sözlü tarih disiplininin gelişmesinde sinemanın gerçeğe odaklanan türü olan belgesel filmin de önemli katkısı olmuştur. Belgesel sinema, sözlü tarihçilikten sıklıkla yararlandığı gibi bu alanda yapılan çalışmalara da önemli bir alan açmıştır.

Diğer yandan Birinci Dünya Savaşı, Türk tarihi açısından pek çok yönden önemli sonuçlara yol açmış bir savaştır. Bunlardan biri de esir düşen askerler konusudur. Esir düşen Türk askerleri, dünyanın birçok yerine dağılmış esir kamplarına götürülmüşler, kayda değer sayıda askeri de ülkelerine geri dönme imkânı bulamayarak götürüldükleri yerlerde yaşamak zorunda kalmıştır. Bu askerler, Türk tarihinin yitik nesilleri haline gelmişlerdir.

Her ne kadar esir düşerek ülke dışında kalmadıysa da Azerbaycan'ın işgalden kurtarılması için bu ülkeye giden ve Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası, Osmanlı Genelkurmayı'nın talimatıyla ülkelere dönmeyerek hayatlarını orada sürdüren Kafkas İslam Ordusu askerleri de sözü edilen yitik nesillerdendir ve Türk tarihinin unutulmuş sayfaları arasında yer almaktadırlar. Dolayısıyla onların hayatlarının araştırılması, bu kayıp sayfaların ortaya çıkarılması açısından önemlidir.

2004-2007 yılları arasında Azerbaycan'da belgesel amaçlı yapılan saha araştırmaları, Kafkas İslam Ordusu'nun bu ülkede kalan askerlerinin izlerinin ortaya çıkması ve hayatlarına ışık tutulmasını sağlamıştır. Artık kendileri hayatta olmasalar da birinci derece yakınları ile yapılan derinlemesine görüşmelerle tarihin karanlığında kalan hayat öykülerinin kamuoyu gündemine gelmesi sağlanmıştır. Bu da sözlü tarih yöntemi ve sözlü tarih belgeselciliğinin, unutulmuş tarihi olayların ortaya çıkarılmasında nasıl önemli bir rol üstlenebileceklerini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu nedenle, özellikle hakkında yazılı belge ve kanıt bulunmayan konularda sözlü tarih yöntemiyle araştırma yapılarak, unutulmuş gerçeklerin ortaya çıkarılmasının Türk tarih yazımına büyük katkı sağlayacağı göz önüne serilmiştir.

Diğer yandan Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslara esir düşen Türk askerleri hakkında çeşitli araştırmalar yapılmışken Kafkas İslam Ordusu askerleri ile ilgili çalışmaların yok denecek düzeyde olduğu görülmüştür. Oysa KİO'nun, Birinci Dünya Savaşı'nın son aylarında gerçekleştirdiği bu harekât gerek Türk gerekse dünya tarihi açısından oldukça önemlidir. Bugünkü Azerbaycan'ın sınırları KİO harekâtı sonucu belirlenmiş, ülkeden koparılmak istenen Bakü'nün Bolşevik işgalinden kurtarılarak ülkenin sınırları içerisinde kalması sağlanmıştır. Bu ordunun nasıl kurulduğunun çeşitli yönleri ile anlatılması ortaya konulan fedakarlığın daha iyi anlaşılması bakımından da yararlı olacaktır. Aynı zamanda Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin beşeri zeminini de daha fazla pekiştirecektir.

Çalışma, KİO askerlerinin bu zamana kadar hiç bilinmeyen bir yönünü, Azerbaycan'da kalan askerlerin Sovyet döneminde maruz kaldıkları sürgünleri ortaya çıkarmıştır. Bu, Türk tarih yazımında bilinmeyen, ele alınmayan

konulardan biridir. Dolayısıyla Türk tarihi açısından böylesine önemli bir olayın ortaya çıkarılması, konuyla ilgili başka çalışmaların da yapılmasını, olayın farklı yönlerinin araştırılması ve aydınlığa kavuşturulmasını sağlayacaktır.

Çalışma, Türk kimliğinin Sovyet döneminde nasıl ötekileştirildiğini, dışlandığını da ortaya koymuştur. Rus politikasına egemen olan bakış açısının bilinmesi, günümüz Türk-Rus ilişkilerine de ışık tutacak bir olgudur. Aynı zamanda İkinci Dünya Savaşı sırasında Sovyetler Birliği'nin içinde Türkiye'ye sınır bölgelerde yaşayan ya da Türkiye tarihinin parçası olmuş Türk topluluklarının sürgün edildiklerini de anlamaya katkı sağlayacak olgulardan biridir.

Yine belgesel film amaçlı yapılan sözlü tarih çalışmalarının, bilimsel araştırmalara büyük katkı sağlayabileceği de ortaya konulmuştur. Ancak, bunun için tanıklarla gerçekleştirilen görüşme metinlerinin yayınlanması çok önemlidir. Aksi takdirde ulaşılan birçok gerçek gün ışığına çıkamayacaktır. Çünkü, doğası gereği belgesel çalışmalarda, yapılan görüşmelerin çok az bir kısmına yer verilebilmekte, tarih yazımı için önemli birçok olayın örtülü kalması söz konusu olmaktadır. Bu nedenle özellikle bilinmeyen ya da unutulmuş önemli olayların tanıklarıyla yapılan sözlü belgesel metinlerinin çözümlenerek yayınlanmasında büyük yarar olacaktır.

Altı çizilmesi gereken en temel sorunlardan bir diğeri de sözlü tarih belgeselleri yoluyla elde edilen malzemelerin, “ham” olarak tarihçilerin istifadesine sunulması konusudur. Çoğu zaman malzemenin çok küçük bir kısmı kullanılabilen, kalanı ya arşiv dolaplarında tozlanmaya bırakılmakta ya da kayıt malzemesinin yeniden kullanılabilmesi için silinerek ortadan kaldırılmaktadır. Bir diğer sorun da sözlü tarih belgeseli hazırlanırken bilimsel araştırma yöntem ve tekniklerinden yararlanılması hususudur. Öyle ki, birçok zaman tarih yazımı için önemli bir bilgi, bilimselliğe uygun hareket edilmediği için yararsız hale gelebilmekte, kullanılamamaktadır.

Bu nedenle, sözlü tarih belgesellerinin tarih yazıcılarının kullanımına daha fazla sunulabilmesi için belgeselcilerle bilim adamları daha yakın bir iş birliği yapmalı ve sözlü tarih belgeseli hazırlamanın sahip olduğu saha avantajı en iyi biçimde değerlendirilmelidir.

Kaynakça

- AKKOR, Mahmut: “I. Dünya Savaşı'nda Rusya'da Bulunan Türk Esirleri ve Esir Kampları”, *Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. Okan Yeşilot vd, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, İstanbul, 2018, s. 203-238.
- AKMAN DÖMBEKÇİ, Hilal ve ERİŞEN, Mehmet Akif: “Nitel Araştırmalarda Görüşme Tekniği”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (AÜSBD)*, Cilt 22, Özel Sayı 2, 2022, s. 141-160.
- ALPEYİSOV, Amircan: *Alaş'ın Mirasçısı Genç Tulpar Hareketi / Stalin Sonrası Kazak Bağımsızlık Mücadelesi*, Çev. Abdulhamit Avşar, Bengü, Ankara, 2020.
- Ana Britannica, “Tomsk”, <https://www.britannica.com/place/Russia/Economy>, 4.5.2023.

- ARMAOĞLU, Fahir: *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)*, 3. Bs., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1986.
- ARZUMANLI, Vakıf: "1918 Yılında Kafkasya İslam Ordusunun Azerbaycan'ın Ermeni Taşnak ve Rus İşgalinden Temizlenmesindeki Rolü", *Azerbaycan Birinci Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Haz. İmran Baba, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2002.
- ASLAN, Betül: *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri'in "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği Yardımı" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2000.
- AVŞAR, Abdulhamit: *Kafkas İslam Ordusu / Yitik Neslin Hikayesi*, Mihrabad, İstanbul, 2019. *Ulusların Ruhu / Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Kamuoyu*, Sakarya Üniversitesi, Ankara, 2021.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya: *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1914-1922)*, Remzi, İstanbul, 1985.
- CAUNCE, Stephan: *Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi*, Çev. Bilmez Bülent Can, Alpar Yalçinkaya, Tarih Vakfı Yurt, İstanbul, 2001.
- COLLINGWOOD, R. G.: *Tarih Felsefesi Üzerine Denemeler*, Haz. William Debbins, Çev. Erol Özvar, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2000.
- ÇELİK, Gülfettin vd.: "Giriş", *Kızılay Arşivi Belgelerinde Savaş Esirleri*, Türk Kızılayı, İstanbul, 2018.
- RIZA, Enis: "Sözlü Tarih ve Belgesel Sinema: Tarihin Sivil Olarak Kavranması", *Belgesel Sinema*, 2007, s. 72-77.
- ERTEN, Münir: "Divânü Lügâti't-Türk'ün Bulunuşu, Tercümesi ve Basılışının Serüveni", *Erdem*, Sayı: 52, 2008, s. 285-290.
- GÖRÜRİYLMAZ, Mustafa: *Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler: 1918*, Bilgeoğuz, İstanbul, 2007.
- Hasan Ali ÇETİN: "Karabağ Ağız Özelliklerinin Azerbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası'nda Görünümü", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 52, Güz 2021, s. 133-168.
- J. V. Stalin, *Marksizm, Ulusal Sorun ve Sömürge Sorunu*, Çev. İsmail Yarkin, İnter, İstanbul, 1996.
- JĘDRYCHOWSKA, Barbara: "A Siberian Bielystok – the Polish small homeland in the Tomsk gubernya (turn of the 19th and the 20th centuries)", *Czech-Polish Historical and Pedagogical Journal*, Vol. 7, No: 1, 2015, pp. 46–54.
- "Kalanların Hikayesi Filmi İlgili Karşılandı", *Azerbaycan*, 21.1.2006.
- "Kalanların Hikayesi", Belgesel film, Proje Tasarım ve Yapımcı: Abdulhamit Avşar, Yönetmen Raşit Demirtaş, 55 dakika, TRT Türk, ilk yayın tarihi: 10.03.2006.
- Kayserli Topalioğullarından Mustafa'nın oğlu Selim Mustafayev ile görüşme, Bilaceri kasabası / Bakü, 17 Kasım 2005.
- KİO askeri Giresunlu Öksüzöğullerinden Emin'in gelini Safiye Aliyeva ile görüşme, Bakü, 19 Kasım 2005.
- KİO askeri Samsunlu Abdurrahmanoğullarından Halil Mirza'nın oğlu Hafız Abdolov'la görüşme, Bakü, 14 Kasım 2005.
- LATİF, İhsan: *Bir Serancam-ı Harp*, Sadeleştiren: Burhan Göksel, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1988.
- RADLOFF, W.: *Sibirya'dan*, Cilt 1, Çev. Ahmet Temir, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1994.
- REHİMLİ, İlham: "Şemsi Bedelbeyli", *Azerbaycan Teatr Ensiklopediyası*, Cilt 3,

- Azerbaycan Medeniyet ve Turizm Nazırlığı, Bakü, 2017, s. 269-271.
- RESULZADE, Mehmet Emin: *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Çev. Asif Rüstemov, Elm, Bakü, 1990.
- SAMLI, Güner: *Azerbaycan: Gezi İzlenimleri, Genel Bilgiler*, Offset, Ankara, 1982.
- SERTEL, Zekeriya: *Olduğu Gibi Rus Biçimi Sosyalizm*, Haz. Mesude Gülcüoğlu, İletişim, İstanbul, 1993.
- SİBGATULLİNA, Alfina: "I. Cihan Harbi Dönemi Rus Taşrasında Osmanlı Esirleri", *Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Ed. Okan Yeşilot vd, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, İstanbul, 2018, s. 251-261.
- SÜLEYMANOV, Ebulfez: *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken, İstanbul, 2006.
- SÜLEYMANOV, Mehman: *Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan*, Herbi Neşriyat, Bakü, 1999.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz: *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı (1905-1920)*, Çev. Nuray Mert, Bağlam, İstanbul, 1988.
- ŞİMŞİR, Sebahattin: *Mehmet Emin Resulzade: Hatıralar ve Kafkasya*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2011.
- TEKİN, Metin: *Birinci Dünya Savaşı Anıları / Sarıkamış'tan Sibirya'ya*, 4. Bs., Timaş, İstanbul, 2007.
- TEVETOĞLU, Dr. (Fethi): *Benim Gördüğüm Bugünkü Rusya*, (Komünizmle Mücadele), Ankara, 1968.
- TOGAN, Zeki Velidi: *Tarihte Usul*, 3. Bs., Enderun Kitabevi. İstanbul, 1981.
- TOMİLOV, Nikolai A.: "Ethnic Processes within the Turkic Population of the West Siberian Plain (sixteenth-twentieth centuries)", *Cahiers du Monde russe*, Vol. 41, No: 2-3, Avril-septembre 2000.
- TOPSAKAL, İlyas: "An Analysis Of Studies On Siberian History, Culture, Archeology And Civilization", *Siberian Studies (SAD)*, Cilt 2, Sayı 6, 2014, s. 1-22.
- ÜNAL, Fatih: "Çarlık Döneminde Rusların Sibirya Araştırmaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 41, 2015, s. 613-647.
- ÜNER, Merve: "Birinci Dünya Savaşı'nda Sibirya'da Türk Esareti", *Akademik Tarih ve Düşünce*, Cilt 3, Sayı 10, İlkbahar 2016, s. 80, s. 78-90.
- Wikipedia, Bostankaya, Malazgirt" https://tr.wikipedia.org/wiki/Bostankaya,_Malazgirt, 2.5.2023.
- "Bostankaya, Ulaş", https://tr.wikipedia.org/wiki/Bostankaya,_Ula%C5%9F, 2.5.2023.
- "Sulutepe", <https://en.wikipedia.org/wiki/Sulut%C9%99p%C9%99>, 3.5.2023.
- YERGÖK, Ziya: *Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)*, Haz. Sami Önal, 5. bs., Remzi, İstanbul, 2006.
- YILDIZ, Naciye: *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahilliler*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1995
- YÜCEER, Nâsır: *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı / Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918*, 2. Bs., Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 2002.

Extended Abstract

The Siberian Exile Of The Soldiers Of The Caucasus Islamic Army In The Light Of Oral History

In addition to the casualties given as martyrs and wounded in the First World War, a significant number of soldiers were taken prisoner. These prisoners were kept in many camps and under very difficult conditions, spread over a wide geography from Egypt to Siberia, from the Arctic Ocean to India. One of the countries with the most captives was Russia. There are various researches and academic studies, albeit limited in number, dealing with the Turkish prisoners who were taken prisoner by the Russians during the First World War and put in the camps in Siberia. In the same way, there were also those who wrote their memoirs from those who managed to escape from these camps. In these ways, it was possible to have information about the life of Turkish soldiers captured in Siberia during the First World War.

On the other hand, there are almost no studies on the exiles of Turkish soldiers who went to Azerbaijan to participate in the Caucasus operation of the Caucasus Islamic Army (Kafkas İslam Ordusu - KIO), which was actually one of the fronts of the First World War, and remained in this country.

As it is known, the Caucasian Islamic Army, which was formed by Nuri Paşa upon the proposal from Azerbaijan, ensured that this country was freed from Russian and Armenian occupation. When the Turkish army had to withdraw from Azerbaijan after the Armistice of Mudros, many soldiers, including officers, remained in this country by changing their uniforms in order to support the newly established Azerbaijan Democratic Republic's military strength and its national army. After the collapse of Azerbaijan Democratic Republic, they could not return to Türkiye and had to continue their lives in Azerbaijan.

In the study, the exile of these soldiers, who remained in the dark in the 20th century Turkish history, to Siberia was handled with the method of oral history. In this context, the interview technique, which is one of the qualitative research methods, was used. The interviews with the relatives of the Caucasian Islamic Army soldiers remaining in Azerbaijan are based on the in-depth interviews conducted with the relatives of the KIO soldiers who were contacted as a result of the documentary field research between 2004-2007. During the field work, which lasted for about 3 years, the traces of 22 KIO soldiers were reached, and face-to-face interviews were held with 49 of them. In this context, the interviews with the witnesses were examined by the method of content analysis, and the memories of the relatives of the soldiers about the Siberian exiles were analyzed and textualized.

The universe of the research consisted of the lives of Turkish soldiers who were captured as a result of the First World War. However, the originality of the study is that it does not focus on the soldiers captured during the war, but on the exile of the Turkish PPO soldiers who remained in Azerbaijan after the Mondros Armistice Agreement, long after the war, but as a result of this war. In order to limit the study, only the exile lives of these soldiers, who were exposed to two separate exiles, in Siberia were discussed. As an example, the lives of two of the soldiers exiled to Siberia after the Second World War are included.

The field researches conducted for documentary purposes in Azerbaijan between the years 2004-2007, revealed the traces of the soldiers of the Caucasian Islamic Army who remained in this country and shed light on their lives. Even though they are no longer alive, through in-depth interviews with their first-degree relatives, their life stories, which remained in the darkness of history, were brought to the public agenda. This has shown how oral history method and oral history documentary can play an important role in uncovering forgotten historical events.

The study revealed an unknown aspect of the KIO soldiers, the exiles of the soldiers who remained in Azerbaijan during the Soviet period. This is important in terms of bringing an unknown event to a historical narrative in terms of Turkish history.

Again, the study is remarkable in terms of revealing how the Turkish identity was defined as a marginalized and excluded identity during the Soviet period. This point of view is a phenomenon that will shed light on today's Turkish-Russian relations. At the same time, it is one of the events that will contribute to the understanding of the exile of the Turkish communities who lived in the border regions of Türkiye or became a part of the history of Türkiye during the Second World War.

On the other hand, an important deficiency of documentary film in terms of its contribution to oral history method has been emphasized through this study. The fact that the transcripts of the interviews with the witnesses are not published may lead to the obscurity of many facts. Because, due to its nature, only a few of the interviews made in documentary studies can be included, and many important for historiography are thus not brought to light. For this reason, it will be of great benefit to analyze and publish the texts of oral documentaries made with witnesses of important unknown or forgotten events.

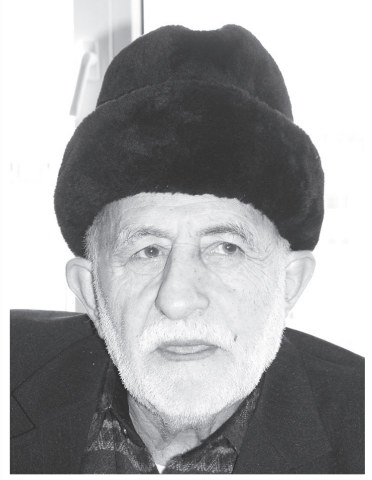
However, one of the most fundamental problems here is whether the materials obtained in oral history documentaries can be presented to historians as "raw". Often a very small part of the material can be used, the remainder either left to dust in archive cabinets or wiped away so that the recording material can be reused. Another problem is the use of scientific research methods and techniques while preparing an oral history documentary. So much so that, in many times, important information for historiography can become useless and cannot be used because it is not acted on scientifically.

Therefore, documentaries and scientists should cooperate more closely in order to make oral history documentaries more available to historiographers, and the field advantage of preparing oral history documentaries should be utilized in the best way possible.

Belgeler

Resim 1:
Samsunlu Abdurrahmanoğullarından
Mirza Halil torunu ile

Resim 2:
Hafız Abdulov

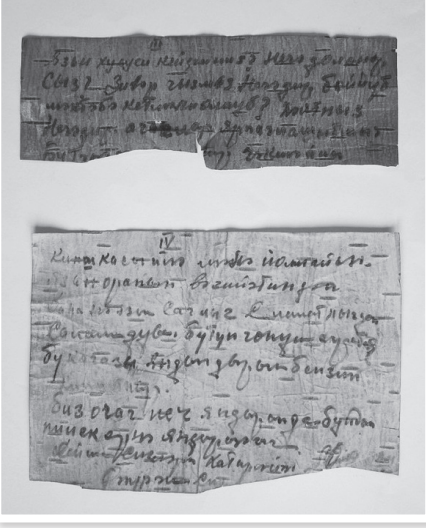
Resim 3:
Mirza Abdulov'un kimlik kartı

Resim 4:
Kayserili Topalioğullarından
Mustafa

Resim 5: Selim Mustafayev

Resim 6:

Selim Mustafayev'in ağaç kabuğuna yazdığı mektup örneği

Resim 7:

Selim Mustafayev'in babasının Tomsk'taki mezarının başında

Resim 8:

Kafkas İslam Ordusu askerlerinin yakınları 15 Eylül Bakü'nün kurtuluşu törenlerinde

Resim 9:

Bakü'deki Kafkas İslam Ordusu Şehitliği Anıtı

Millî Mücadele Sürecinde Yunanistan'ın Fransız ve İtalyan Ticaret Gemilerine El Koyması ve Yaşanan Diplomatik Kriz

Diplomatic Crisis After Greece's Seizure Of French And Italian Merchant Ships During The National Struggle

Serkan TUNA*

* Prof. Dr. İstanbul, Türkiye.

Orcid Id: 0000-0001-9597-856X

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Serkan Tuna, İstanbul Üniversitesi,
Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi
Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.

E-posta / E-mail:

serkan.tuna@istanbul.edu.tr

Geliş Tarihi / Recived Date:

5 Mayıs 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:

17 Kasım 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atrf / Citation:

Prof. Dr. Serkan Tuna, "Millî Mücadele Sürecinde Yunanistan'ın Fransız ve İtalyan Ticaret Gemilerine El Koyması ve Yaşanan Diplomatik Kriz", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 135, Sayı 267, İstanbul 2023, s.181-198.

doi: 10.55773/tda.1292804

Öz

Bu çalışmada, Millî Mücadele sürecinde Yunanistan'ın Fransız ve İtalyan ticaret gemilerine el koymasıyla yaşanan diplomatik kriz incelenmiştir. 1922 yılına gelindiğinde, ciddi bir ekonomik ve siyasi kriz içerisinde bulunan Yunanistan, Şubat-Mart 1922'de, kendisini diplomatik açıdan daha da zorlayacak bir eyleme girişmiştir. Bu çerçevede Yunan kuvvetleri, Türk kesimine kaçak malzeme taşıdıkları gerekçesiyle bir Fransız ve dört İtalyan ticaret gemisinde arama yapmıştır. Ardından Fransız gemisi ile bir İtalyan gemisine el koymuşlardır. Bu gelişme üzerine gerek Fransız gerekse İtalyan Hükümeti diplomatik açıdan sert bir tepkide bulunmuş, gerçekleşen müdahale ve el koymaların uluslararası ticarete de aykır olduğunu açıklamışlardır. Olay, Türk kamuoyunda da yankı bulmuş ve Yunanistan'ın ekonomik ve siyasi açıdan zorluklar yaşadığına dikkat çekilerek bu davranışın hukuksuz olduğu vurgulanmıştır. Bu tepkilere karşın Yunanistan, bir süre konuyu kendi lehine çözümlmek için çaba harcamış ve Fransa'ya Cemiyet-i Akvam'a gidilmesi teklifinde bulunmuştur. Ancak bu teklifi kabul edilmeyen Yunanistan, İngiltere'den de beklediği desteği alamadığından oldukça güç bir konumda kalmıştır. Bunun üzerine el konulan gemiler bırakılmış ve Fransa ile İtalya'dan resmî olarak özür dilenmiştir. Ayrıca bu ülkelerin ticaret gemilerinde arama yapılmayacağı güvencesi verilmiş ve bir tazminat ödenmesi kabul edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Millî Mücadele, Yunanistan, Fransa, İtalya.

Abstract

In this study, the diplomatic crisis experienced with the seizure of French and Italian merchant ships by Greece during the National Struggle is examined. By 1922, Greece, which was in a serious economic and political crisis, took an action that would further challenge it diplomatically in February-March 1922. In this context, Greek forces searched

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

one French and four Italian merchant ships on the grounds that they were carrying smuggled materials to the Turkish side. Then they seized a French ship and an Italian ship. Upon this development, both the French and Italian Governments reacted harshly diplomatically and declared that the interventions and seizures were against international trade. The incident also resonated with the Turkish public and it was emphasized that this behavior was unlawful, noting that Greece was experiencing economic and political difficulties. Despite these reactions, Greece made an effort to resolve the issue in its favor for a while and made an offer to France to go to the League of Nations. However, Greece, whose offer was not accepted, was left in a very difficult position as it did not receive the support it expected from England. Thereupon, the confiscated ships were released and an official apology was made to France and Italy. In addition, an assurance was given that the merchant ships of these countries would not be searched and a compensation payment was accepted.

Keywords: National Struggle, Greece, France, Italy.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı başladığı sırada Yunanistan, öncelikle Balkan Savaşları'nda elde ettiği toprakları koruma düşüncesindeydi. Bu süreçte Başbakan Venizelos, kazanan taraf olacakları öngörüsüyle İtilaf Devletleri safında savaşa dâhil olunması gerektiği inancındaydı. Böylece mevcut topraklar korunabileceği gibi savaş sonrasında Megali İdea'nın gerçekleştirilmesiyle büyük Yunanistan da kurulabilecekti. Ancak Kral Konstantin'in karşı çıkması nedeniyle Yunanistan tarafsızlığını ilan etmişti. Bu görüş ayrılığı Yunan iç siyasetinde bölünmeye ve bir dizi mücadeleye yol açarken, Venizelos'un 27 Haziran 1917'de İngiltere'nin desteğiyle Kral Konstantin'i devirip iktidarı ele geçirmesi üzerine Yunanistan İtilaf Devletleri yanında savaşa katılmıştı.¹

Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin imzaladığı 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin ardından İtilaf Devletleri, savaş sırasında kabul edilen gizli anlaşmalar kapsamında işgallere başlamışlardı. Bu anlaşmaların tarafı olmayan Yunanistan ise Paris Barış Konferansı'nda özellikle İngiltere'nin desteğini alarak 15 Mayıs 1919'da İzmir'i ve bölgedeki bazı yerleri işgal etmiş, 1920 yılında ise bu işgallerini Doğu Trakya'yı da içerecek şekilde genişletmişti. Bu işgal politikasına karşı başarılı bir direniş sergileyen Kuva-yı Milliye hareketi, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki siyasal mücadeleyle birlikte 1920 yılı sonunda yerini düzenli orduya bırakmıştı. Türk ordusu, 1921 yılı içerisinde Birinci ve İkinci İnönü Muharebeleri'nde Yunan güçlerine karşı başarılı bir mücadele sergilemişti. Kütahya-Eskişehir Muharebeleri'nde geri çekilme söz konusu olsa da, 23 Ağustos-13 Eylül 1921'de gerçekleşen Sakarya Meydan Muharebesi ile Yunan ordusunun taarruz gücü kırılmıştı.²

¹ Gürhan Yellice, "Birinci Dünya Savaşı ve Yunanistan: Çanakkale'den Milli Bölünmeye", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XVI, Sayı: 32, 2016, s. 207-235; Richard Clogg, *Modern Yunanistan Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 108-117.

² *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, 11. Bs., Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2014, s. 94-96, 148-154, 256-299; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi, 1. Kitap-İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1991, s. 64-75, 108-113, 118-122; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi, 2. Kitap-Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne*, 2. Bs., Bilgi Yayınevi, Ankara 1998, s. 223-252.

Böylece 1922 yılına gelindiğinde Yunanistan oldukça güç bir durumda kalmıştı. İşgal sürecinin uzamasının getirdiği maliyet ve Yunan ordusunun beklenen başarıyı elde edememesi, ülkenin ekonomik ve siyasi açıdan ciddi bir sıkıntıya ve diplomatik düzeyde yalnızlığa düşmesine yol açmıştı. Venizelos'un 14 Kasım 1920 tarihinde gerçekleşen seçimlerdeki başarısızlığı üzerine önce Dimitrios Rallis, ardından Dimitrios Gunaris hükümeti kurarak başbakan olmuştu. Giderek artan savaş masrafları ise büyük bir ekonomik yük teşkil etmiş ve temel gıda fiyatlarında ciddi bir artışı doğurmuştu.³ Müttefik Yüksek Komiserleri de, İkinci İnönü Muharebesi'nden sonra 18 Mayıs 1921'de Müttefik İşgal Kuvvetleri'nin tarafsızlıklarını ilan etmişlerdi.⁴ Bu sıkıntılı ortamda gerçekleşen Yunanistan'ın Fransız ve İtalyan bandıralı ticaret gemilerine müdahale edip el koyma girişimi, mevcut sorunları daha da ağırlaştıracak ve hem ekonomik hem de diplomatik açıdan ülkenin aleyhine sonuçlar doğuracaktı.

Bu çalışmada, Yunanistan'ın Şubat-Mart 1922'de Fransız ve İtalyan ticaret gemilerine yönelik müdahale ve el koyma girişimleri incelenmiştir. Bu çerçevede gemilere müdahale süreci ile el koyma nedenleri aktarılmış, bu girişime ilişkin tepkiler üzerinde durulmuş ve ortaya çıkan diplomatik krizin nasıl sonuçlandığı değerlendirilmiştir.

Fransız Ticaret Gemisine El Konulması

Yunanistan'ın Fransa ve İtalya ile yaşadığı diplomatik kriz, bir Yunan kruvazörünün Espoir isimli bir Fransız ticaret gemisine el koymasıyla başlamıştı. Kamuoyuna yansıyan haberlere göre, Zonguldak'tan Mersin'e doğru yola çıkan Espoir'e Mersin açıklarında el konulmuş ve gemi 12 Şubat 1922'de Salamina'ya sevk edilmişti.⁵ Ağırlıklı olarak kömür taşıyan geminin yükü şu şekildeydi: 1.300 ton maden kömürü, 1.800 sandık petrol gazı, 22 çuval patates, 100 ton çeşitli ticari eşya, 2 fiçı rakı, 1 fiçı şarap. Gemiye el konulmasının ardından Yunan Hükümeti'nin emri gereğince yükün boşaltılmasına başlanmıştı.⁶

Espoir'de bulunup daha sonra serbest bırakılan bir yolcu gemiye el konulma girişimini ayrıntılı bir şekilde aktarmıştı. Buna göre gemi, Muğla Burnu'nu dolaştıktan sonra Mersin'e doğru yol almaya başlamıştı. Sabah saat sekizde ve yemekte buldukları sırada Yunan kruvazörü kurusıkı bir top

³ Nilüfer Erdem, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekatı (1919-1923)*, Derlem Yayınları, İstanbul 2010, s. 278-291, 328-329, 340; Salâhi R. Sonyel, *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 861, 867, 1162-1163; Seçil Akgün, "Yunanistan'da Kurtuluş Savaşı'nı İzleyen Gelişmeler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 3, 1993, s. 11-12.

⁴ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi, 2. Kitap-Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne*, s. 249.

⁵ "France Demands Release of Steamer Held By Greece", *Norwich Bulletin*, 20 February 1922, p. 22; "Refusal To Release French Steamer", *The Times*, 20 February 1922, p. 9; "Yunanlıların Tivkif Ettikleri Fransız Vapuru", *İleri*, 23 Şubat 1338/1922, s. 2; "(Espoir) Vapuru Hadisesi Devam Ediyor", *Peyam-ı Sabah*, 25 Şubat 1338/1922, s. 1.

⁶ "Espoir Vapuru, Fransa'nın Ültimatomu", *Akşam*, 24 Şubat 1338/1922, s. 1; "(Espoir-Ümid) Vapuru Hadisesi Kesb-i Ehemmiyet Etti", *Tevhid-i Efkâr*, 25 Şubat 1338/1922, s. 1; "Franco-Greek Dispute", *The Times*, 25 February 1922, p. 11; "Cemiyet-i Akvam'a Havale Fikri", *Vakit*, 25 Şubat 1338/1922, s. 2.

atarak kendilerini durdurmuştu. Ardından gemiye bir Yunan subayı gelerek yükü araştıracaklarını söylemiş ve gemideki kömürün Kuva-yı Milliye ordusuna ait olduğunu öne sürmüştü. Buna karşılık kaptan, kömürün Kilikya demiryollarına ait olduğunu söylemişse de, Yunan subay kömürün savaş kaçağı malzeme olduğu görüşünde diretmiş ve bu nedenle geminin Salamina'ya götürüleceğini belirtmişti. Böylece ertesi gün Salamina'ya gidilmiş ve Yunan memurları yükü dışarı çıkarıp gemiye el koymuşlardı.⁷ Yunanistan bu eylemin gerekçesini, Yunanlı subayın da dile getirdiği üzere, gemide bulunan kömürün savaş kaçağı malzeme olarak Türk güçlerine gönderilmesi şeklinde açıklamıştı. Dolayısıyla Espoir'e, savaş kaçağı malzeme taşıdığı gerekçesiyle el konulmuştu.⁸

Bu gelişmeden sonra Fransa ile Yunanistan arasında adım adım büyüyen bir diplomatik kriz başlamıştı. Fransız Dışişleri, Atina'daki maslahatgüzarına gemiyle yükünün derhal serbest bırakılmasını talep etmesi talimatını vermişti.⁹ Bunun üzerine Fransız maslahatgüzar, Yunanistan'ın olumsuz tavrına rağmen çeşitli defalar Yunan resmi makamları nezdinde girişimde bulunarak hem geminin hem de içerisindeki yükün serbest bırakılması ve geminin çalışmadığı günler için tazminat ödenmesi talebinde bulunmuştu. Fransa'nın zamanla bir nota niteliğini taşıyan bu girişimlerine karşılık Yunanistan olumsuz tavrını sürdürmüş ve Yunan Meclisi uzun görüşmeler sonucunda geminin serbest bırakılmasını kabul etmesine karşın, kömürü bir savaş kaçağı malzeme olarak değerlendirerek yükün iadesini onaylamayıp müsadere edileceğini bildirmişti. O sırada Londra'da bulunan Yunan Başvekil Gunaris de, Fransız elçisine benzer bir açıklamada bulunmuştu. Buna karşılık Fransız maslahatgüzar girişimlerine devam etmiş ve Hariciye Nazır Vekili'ne hükümeti adına bir mektup göndererek olayın kendileri açısından taşıdığı önemi dile getirmişti. Yunanistan'ın savaş kaçağı malzeme taşıdığı iddiasına karşılık Fransa, gemideki yükün Karadeniz Ereğli'de bulunan bir Fransız kömür şirketi tarafından Kilikya'daki demiryollarının kullanımı için sevk edildiği ve ülkenin ekonomik durumu açısından gerekli olduğu gerekçesini öne sürmüştü. Bu açıdan savaş mühimmatına yönelik bir malzeme taşınmadığından savaş kaçağı tezi kabul edilemezdi. Nitekim bu konudaki iyi niyetin bir göstergesi olarak, Espoir İstanbul üzerinden Mersin'e serbestçe gitmek için Fransız Fevkalade Komiserliği'nin iznini almıştı.¹⁰

⁷ "Bir Fransız Vapuru'nun Yunanlılar Tarafından Tevkifi Hadisesi", *İkdam*, 27 Şubat 1338/1922, s. 1; "Espoir Vapuru Hadisesi Etrafında", *Tevhid-i Efkâr*, 27 Şubat 1338/1922, s. 1; "Espoir Vapuru'nun Yunanistan'a Açtığı Belalar", *İleri*, 27 Şubat 1338/1922, s. 1. Gemideki yükün çıkarılmasının ertelendiği yönünde bir haber de söz konusuydu. Bkz., "Espoir Vapuru Hadisesi Etrafında", *Anadolu'da Yenigün*, 27 Şubat 1338/1922, s. 2.

⁸ "France Demands Release of Steamer Held By Greece", *Norwich Bulletin*, 20 February 1922, p. 22; "Yunanlıların Zapt Ettiği Espoir Vapuru Vakası", *Akşam*, 23 Şubat 1338/1922, s. 1; "Fransa Yunanistan'a Şiddetli Bir Nota Verdi", *Tevhid-i Efkâr*, 23 Şubat 1338/1922, s. 1.

⁹ "France Demands Release of Steamer Held By Greece", *Norwich Bulletin*, 20 February 1922, p. 22.

¹⁰ "France Demands Release of Steamer Held By Greece", *Norwich Bulletin*, 20 February 1922, p. 22; "Imperial and Foreign News Items", *The Times*, 20 February 1922, p. 9; "Refusal To Release French Steamer", *The Times*, 20 February 1922, p. 9; "Fransa Yunanistan'a Şiddetli Bir Nota Ver-

Fransız Hükümeti, bu ana düşüncenin yanında diğer gerekçelerle de gemiye el konulamayacağı görüşünü desteklemişti. Bu bağlamda bölgede halen Fransız yönetimi bulunduğu dile getirilmiş ve Türklerle Yunanlılar arasındaki savaş hali tanınmadığından gemiye el konulmasının uluslararası hukuka aykırı olduğu vurgulanmıştı.¹¹

Ayrıca Fransız vatandaşları, anlaşma yoluyla Yunanistan'da en çok gözetilen ulus haklarından yararlandıkları için de bu hareketin onaylanması mümkün değildi.¹² Tüm bu haklı gerekçelere karşılık, Yunanistan'ın uzlaşmaz bir tutum sergilemesi halinde Yunan gemilerine karşı misillemede bulunulacağı açıklanmıştı.¹³ Nitekim olayın ardından İstanbul'da bulunan Strasbourg kruvazörü İzmir'e doğru yola çıkarılmış¹⁴ ve kruvazör İzmir'de 24 saat kaldıktan sonra limandan ayrılmıştı.¹⁵ Bu gelişmelerin yaşandığı sırada Fransız kamuoyu da, Yunan Hükümeti'nin tavrından duyduğu rahatsızlığı ortaya koymuştu.¹⁶

Bu gelişmeler ışığında dönemin Türk basınında Atina gazetelerinde çıkan değerlendirmelere de yer verilmişti. Buna göre Atina gazetelerinde, Fransız Hükümeti'nin kesin olarak Yunan gemilerine karşı misillemede bulunacağı yönünde haberler çıkmaktaydı. Ancak bu misillemenin Yunan ticaret gemileriyle sınırlı kalıp kalmayacağı noktasında bir belirsizlik söz konusuydu. Bu değerlendirmelerin yanı sıra Yunan Hükümeti'ne taraftar ya da muhalif tüm Atina gazetelerinde, yaşanan anlaşmazlıkta hükümetin görüşünü savunan yayınlarda bulunulmakla birlikte, hükümetin bu olay vesilesiyle yaşadığı iç ve dış sorunlardan kurtulmak amacıyla olduğu şeklinde yorumlar da yapılmaktaydı.

di", *Tevhid-i Efkâr*, 23 Şubat 1338/1922, s. 1; "(Espoir-Ümid) Vapuru Hadisesi", *Tevhid-i Efkâr*, 24 Şubat 1338/1922, s. 1; "Espoir Vapuru'nun Tevkifi Hadisesi", *Vakit*, 24 Şubat 1338/1922, s. 1; "Cemiyet-i Akvam'a Havale Fikri", *Vakit*, 25 Şubat 1338/1922, s. 2; "Franco-Greek Dispute", *The Times*, 25 February 1922, p. 15; "(Espoir-Ümid Vapuru) Hadisesi", *Tevhid-i Efkâr*, 26 Şubat 1338/1922, s. 1; "Espoir Vapuru Hadisesi Etrafında", *Anadolu'da Yenigün*, 27 Şubat 1338/1922, s. 2. Konuya yönelik bir değerlendirmede, Fransız notasının dilinin oldukça ağır olduğu vurgulanmıştı. Bkz., "Eğer Espoir Vapuru Hamulesiyle İade Edilmezse Fransa Mukabele Bilmisil Yapacak", *Anadolu'da Yenigün*, 26 Şubat 1338/1922, s. 1.

¹¹ "France Demands Release of Steamer Held By Greece", *Norwich Bulletin*, 20 February 1922, p. 22; "Refusal To Release French Steamer", *The Times*, 20 February 1922, p. 9; "Yunanlıların Tevkif Ettikleri Fransız Vapuru", *İleri*, 23 Şubat 1338/1922, s. 2; "Espoir Vapuru Hadisesi", *Peyam-ı Sabah*, 23 Şubat 1338/1922, s. 1.

¹² "Strong French Note to Athens", *The Times*, 23 February 1922, p. 11; "Espoir Vapuru'nun Müsaderesi Büyük Bir Mesele Oldu: Fransızların Şedid Notası", *Anadolu'da Yenigün*, 24 Şubat 1338/1922, s. 1.

¹³ "Strong French Note to Athens", *The Times*, 23 February 1922, p. 11; "Fransızlar İle Yunanlılar Arasında Bir Hadise", *Hâkimiyet-i Milliye*, 23 Şubat 1338/1922, s. 1.

¹⁴ "Yunan Münasebetsizliği", *Peyam-ı Sabah*, 22 Şubat 1338/1922, s. 1; "Fransa ile Yunanistan Arasında", *Tevhid-i Efkâr*, 22 Şubat 1338/1922, s. 1; "Fransızlar İle Yunanlılar Arasında Bir Hadise", *Hâkimiyet-i Milliye*, 23 Şubat 1338/1922, s. 1.

¹⁵ "Espoir Hadisesi", *Peyam-ı Sabah*, 26 Şubat 1338/1922, s. 1; "Fransa'nın Yunanistan'a Mukabil Tedbirleri", *Vakit*, 26 Şubat 1338/1922, s. 1. Fransız kruvazörünün Pire'ye gitmekle görevlendirildiği de öne sürülmüştü. Bkz., "Yunanlıların Müsaderede Ettiği Fransız Gemisi ve Hamulesi İade Edilmezse Fransa da Mukabele Bilmisil Bulunacak", *İkdam*, 24 Şubat 1338/1922, s. 1.

¹⁶ "Espoir Hadisesi", *Akşam*, 1 Mart 1338/1922, s. 1.

Atina diploması çevrelerinde ise anlaşmazlığın ekonomik zemin üzerinde kalıp Fransız-Yunan siyasi ilişkilerinin kesilmesine kadar varmayacağı öngörüsünde bulunulmaktaydı.¹⁷

Buna karşılık, Fransa'nın gerçekleştirdiği diplomatik girişimler sırasında konuşan Yunan Hariciye Nazırı müzakerelerden henüz kesin bir sonuç sağlanamadığını ve görüşmelerin henüz gizli tutulan başka bir nokta üzerinde devam edeceğini söylemişti.¹⁸ Sorunun kesin çözümü içinse, o sırada yurt dışında bulunan Yunan Başvekili'nin dönmesinin beklendiği kaydedilmişti. Bununla birlikte el konulan Espoir gemisi serbest bırakılmış ve gemi boş olarak İstanbul'a gelmişti.¹⁹

Görüşmelerin sonuçsuz kaldığı süreçte Yunanistan konuyu Cemiyet-i Akvam'a göndermeyi önermişse de,²⁰ Fransa'nın bunu reddetmesiyle girişim sonuçsuz kalmıştı.²¹ Fransız maslahatgüzarın, Cemiyet-i Akvam seçeneğinin onaylanmadığını ve taleplerinde ısrarcı olduklarını kesin bir şekilde bildirmesi üzerine Yunan Hükümeti yeni bir çözüm yolu önermişti. Buna göre geminin yükü savaş kaçağı olarak değerlendirilmeyecek ve böylece Fransa'nın görüşü kabul edilecekti. Buna karşılık mevcut yük başka cins eşyaya yapıldığı gibi müsadere edilerek Fransız Şirketi'ne yeterli miktarda tazminat ödenecekti. Ancak bu teklif de, ticari malların müsaderesini yasaklayan ticaret sözleşmesi uyarınca kabul edilmeyince bir kez daha Cemiyet-i Akvam seçeneği gündeme getirilmişti.²² Tüm bu girişimlerin sonuçsuz kalması üzerine, Fransız Hükümeti diplomasinin sona erdiği görüşünü dile getirmeye başlamıştı.²³

Bu olumsuz gidişata karşın Fransız maslahatgüzar, Yunanlı yetkililerle bir görüşme daha gerçekleştirip taleplerini tekrarlamış ve mevcut sorunun Fransa açısından bir şeref ve haysiyet meselesi olduğunu vurgulamıştı.²⁴ Bunun

¹⁷ "Bir Fransız Vapuru'nun Yunanlılar Tarafından Tevkifi Hadisesi", *İkdam*, 1 Mart 1338/1922, s. 1; "(Espoir) Hadisesi ve Yunanistan'da Endişe", *Vakit*, 1 Mart 1338/1922, s. 2.

¹⁸ "Espoir Vapuru Hadisesi", *İkdam*, 3 Mart 1338/1922, s. 1; "Espoir Vapuru", *Vakit*, 3 Mart 1338/1922, s. 2.

¹⁹ "(Espoir) Hadisesi", *Tevhid-i Efkâr*, 4 Mart 1338/1922, s. 1; "Espoir Hadisesi", *Vakit*, 4 Mart 1338/1922, s. 2; "Espoir Hadisesi", *İleri*, 5 Mart 1338/1922, s. 2; "(Espoir) Geldi", *Vakit*, 5 Mart 1338/1922, s. 1; "Espoir Vapuru Hadisesinin Son Safhası", *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Mart 1338/1922, s. 2.

²⁰ "Espoir Vapuru, Fransa'nın Ültimatomu", *Akşam*, 24 Şubat 1338/1922, s. 1; "Cemiyet-i Akvam'a Havale Fikri", *Vakit*, 25 Şubat 1338/1922, s. 2; "Espoir Vapuru Hadisesi Etrafında", *Anadolu'da Yenigün*, 27 Şubat 1338/1922, s. 2; "Espoir Vapuru Meselesi Büyüyor", *Hâkimiyet-i Milliye*, 27 Şubat 1338/1922, s. 1.

²¹ "Espoir Vapuru Hadisesinin Son Safhası", *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Mart 1338, s. 2.

²² "Espoir Vapuru Hamulesi", *İkdam*, 7 Mart 1338/1922, s. 1; "Espoir Hadisesi", *Vakit*, 7 Mart 1338/1922, s. 3.

²³ "(Espoir) Hadisesi Müzakeratının İnkıtası", *Tevhid-i Efkâr*, 8 Mart 1338/1922, s. 1. Bu konudaki bir habere göre, Fransız Hükümeti ancak üç koşulda sorunun Cemiyet-i Akvam'a gönderilmesini kabul edecekti. Bu koşullar olayın bir emsal teşkil etmemesi, gelecekte Fransız gemilerinde arama yapılmaması ve Cemiyet-i Akvam'ın sadece savaş olup olmadığını incelemesi şeklinde sıralanmıştı. Ancak Yunanistan'ın bu koşulları kabul etmeyeceği öngörülüyordu. Bkz., "Espoir'in Hamulesi Etrafında", *Anadolu'da Yenigün*, 20 Mart 1338/1922, s. 1.

²⁴ "Espoir Hadisesi Ne Oldu?", *İleri*, 18 Mart 1338/1922, s. 1; "(Espoir) Hadisesi Kapanmamıştır", *Tevhid-i Efkâr*, 18 Mart 1338/1922, s. 1.

üzerine konu Yunan Meclisi'nde bir kez daha görüşülmüş ve hükümetin yazılı bir cevap vermesine karar verilmişti.²⁵

Yunanistan'ın Eylemine Yönelik Tepkiler

Yunanistan'ın Fransız gemisine yönelik eylemi farklı kesimlerden ciddi tepkileri beraberinde getirmişti. Bu çerçevede Atina kaynaklı haberlerde, söz konusu gelişmenin hükümet içerisinde bir krize yol açacağı öne sürülmüş,²⁶ Türk basınına yansıyan Fransız basınındaki haberlerde ise Fransa'nın, Türkiye-Yunanistan arasındaki anlaşmazlığa son vermek için aracılığa hazırlandığı ve Yunanistan'ın da desteğe ihtiyaç duyduğu bir sırada gerçekleşen bu eylemin en azından "münasebetsiz" olduğu kaydedilmişti.²⁷

Bu gelişme Müttefik güçlerin de tepkisine yol açmıştı. Bu kapsamda gemiye el konulmasının hemen ardından İngiliz maslahatgüzarı, Fransız meslektaşının görüşüne katıldığını ifade ederek İngiltere'nin desteğini ortaya koymuştu.²⁸ Daha sonra Müttefik temsilcileri de, yabancı vatandaşlara ait eşyaya bedelleri hemen ödenmeksizin el konulmasıyla ilgili olarak Yunan Hükümeti'ne bir protesto göndermişlerdi.²⁹

El koyma olayı Türk kamuoyunda da çeşitli yönlerden değerlendirilip eleştirilmişti. Öncelikle bu girişimin, Yunanistan'ın ne denli zor durumda bulunduğunu ortaya koyduğu öne sürülmüştü. Buna işaret edilen bir değerlendirmede: "Vapurun şüphe üzerine tevkif edilmesi Yunan zihniyetinin garabetini göstermek itibarıyla ciddiyetle teemmüle [düşünme] sezadır" ifadesi kullanılmıştı.³⁰ Ahmed Şükrü de: "Yunanlılar, Anadolu'daki vaziyetleri fenalaştıkça kudurmuş, iki buçuk gemileriyle denizdeki ticaret münakalatına saldırmağa başlamışlardır" diyerek, eylemin gerisinde Yunanistan'ın yaşadığı sıkıntılarının bulunduğuna dikkat çekmişti.³¹ Bu görüşleri destekleyecek şekilde, Yunanistan'ın akıllı ve basiretli bir politika izlemediği ve davranışının barışa yönelik olmadığı da ifade edilmişti. Buna göre Türk-Yunan anlaşmazlığının çözümünü resmen Müttefik devletlere bırakan Yunanistan'ın, bu olayda akli başında davranarak gemiyi hemen sahibine iade etmesi gerekirdi. Anlaşmazlığın ilk aşamasında bu tavrı sergilemiş olsaydı, gemiye el koymanın sorumluluğunu ikinci ve hatta üçüncü derecedeki Yunan memurlarına yükleyecek ve basit

²⁵ "Espoir Hadisesi", *Akşam*, 19 Mart 1338/1922, s. 1; "Yunan Korsanlıkları ve İtalya'nın Protestosu", *İleri*, 20 Mart 1338/1922, s. 1; "Yunanlıların İtalyan Vapurlarına Tecavüzleri", *Tevhid-i Efkâr*, 20 Mart 1338/1922, s. 1.

²⁶ "Espoir Hadisesi", *Akşam*, 1 Mart 1338/1922, s. 1; "Espoir Hadisesi Buhran Yapabilecek mi?", *Anadolu'da Yenigün*, 3 Mart 1338/1922, s. 1.

²⁷ "Yunan Münasebetsizliği", *Peyam-ı Sabah*, 22 Şubat 1338/1922, s. 1; "Fransa ile Yunanistan Arasında", *Vakit*, 22 Şubat 1338/1922, s. 1; "Yunanlılar Bir Fransız Vapurunu Müsadere Etti", *Anadolu'da Yenigün*, 23 Şubat 1338/1922, s. 2; "Fransızlar İle Yunanlılar Arasında Bir Hadise", *Hâkimiyet-i Millîye*, 23 Şubat 1338/1922, s. 1.

²⁸ "Espoir Vapuru Hadisesi Hakkında Tafsilat", *İleri*, 24 Şubat 1338/1922, s. 2; "Espoir Vapurunun Tevkifi Hadisesi", *Vakit*, 24 Şubat 1338/1922, s. 1.

²⁹ "Espoir Vapur Hamulesi", *İkdam*, 7 Mart 1338/1922, s. 1.

³⁰ "Fransa Yunanistan'a Şiddetli Bir Nota Verdi", *Tevhid-i Efkâr*, 23 Şubat 1338/1922, s. 1.

³¹ Ahmed Şükrü, "Espoir Vapuru Hadisesi", *Vakit*, 24 Şubat 1338/1922, s. 1.

bir özür dileme ile olayı kapatabilecekti. Ancak birçok girişimine karşın Fransız maslahatgüzarına olumsuz cevap verilmesi olayın sorumluluğunu Yunan Hükümeti'ne yüklemişti. Söz konusu gelişme ayrıca, Yunan Hükümeti'nin barış değil savaş için çalıştığını da göstermekteydi. Zira Yunanistan, Anadolu'yu tahliye edip Doğu'da barış ve huzurun sağlanması düşüncesini taşısaydı, Fransız vatandaşına ait bir gemiye el koyarak birkaç ay sonra tahliye edeceği topraklarda gereksiz bir anlaşmazlığa yol açmazdı.³²

Türk kamuoyunda gündeme getirilen bir konu da eylemin uluslararası hukuka aykırı olduğuydu. Buna göre Yunanistan, Anadolu sahillerinin ablukada olduğunu ilan etmediğinden, sergilediği davranış Türkiye'nin tarafsız ülkelerle yaptığı ticareti engellemek anlamına gelmekte ve bu da uluslararası hukuka aykırı düşmekteydi. Nitekim kısa süre önce toplanan bir konferansta, tarafsız hükümetlerin savaşan ülkelerle ticari ilişkide bulunabileceği hükmü kabul edilmişti.³³ Ahmed Şükrü'ye göre de, gemideki kömüre el konulması, aslında Yunanlıların kömüre ihtiyaç duymalarından kaynaklansa da serbest ticareti engellemeye yol açtığından denizcilik hukukuna aykırıydı. Zira Yunan savaş gemileri, Anadolu'daki ticareti ancak abluka ve savaş kaçağı malzeme taşınması nedenleriyle engelleyebilirdi. Bu iki konuya yönelik düzenlemeler 15 yıl öncesine kadar devletler hukukunun en belirsiz alanını teşkil etmesine rağmen, 1909 yılında Londra'da toplanan konferans ile belirsizlikler giderilmişti. Konferansta gündeme gelen Londra Beyannamesi ile o güne kadar hayata geçen düzenlemeler bir bütün olarak kabul edilmişti. Beyanname tüm devletler tarafından onaylanmasa da, buradaki hükümler uzun süredir uygulanmakta olan düzenlemelerin tekrarından ibaret olduğundan aslında resmî onaylama gerekli değildi. Nitekim bu nedenle, konferans sonucunda ortaya çıkan metin bir antlaşma değil beyanname şeklinde deklare edilmişti. Beyannameye göre, abluka altına alınmış bir liman aynı zamanda kuşatılmış bir şehir anlamına geliyordu. Ancak Yunan gemilerinin gücü bu kuşatmayı sağlamaya yeterli olmadığından gemileri engellemek için abluka konulduğu iddiası öne sürülemezdi. Abluka dışındaki seçenek ise limanlardan savaş kaçağı madde taşıyan gemilerin geçmesine engel olmaktı. Beyanname 11 çeşit savaş kaçağı madde sayılırken, bunların doğrudan doğruya savaş için üretilen maddeler olduğu görülmekteydi. Bu bağlamda top, tüfek, kurşun, fişek, barut gibi eşyalar doğrudan savaş kaçağı sayılmış, ikinci olarak yakacakların da dâhil olduğu bazı maddeler de savaş için kullanılmaları şartıyla bu kapsama alınmıştı. Buna karşılık pamuk, yün, deri, kemik, kıl dişi, cam, boya, ilaç ve benzeri maddeler savaş kaçağı sayılmamıştı. Bu durumda, Fransız gemisinin yükü olan kömür ikinci sınıf eşya içerisinde yer almaktaydı. Ancak Fransız maslahatgüzar kömürün Kilikya'daki iktisadi faaliyetlerin devamı için gönderildiğini açıkladığından, bu ürünün savaş kaçağı sayılması mümkün değildi. Dolayısıyla Yunanistan, hem abluka hem de savaş kaçağı şartlarına uygun hareket etmeyerek açık bir şekilde

³² Mim Ayın, "Espoir Vapuru Hadisesinin İnkişafı", *Vakit*, 25 Şubat 1338/1922, s. 2.

³³ "Espoir Vapuru'nun Tevkifi Hadisesi", *Vakit*, 23 Şubat 1338/1922, s. 1.

Londra Beyannamesi'ne aykırı bir davranışta bulunmuş ve gemiye el koyarak da uluslararası hukuku yok saymıştı.³⁴

Söz konusu saptamaları destekleyen bir değerlendirmede de, el koyma eyleminin hukuka aykırı açık bir tecavüz teşkil ettiği ve halkın zorunlu ihtiyaçlarından olan kömürün savaş kaçağı sayılamayacağı ileri sürülmüştü. Daha yeni tahliye edilen Kilikya'da³⁵ halkın ihtiyaçları öylesine büyüktü ki, Ankara Hükümeti Adana'ya ithal edilecek unlardan dahi gümrük resmi almamaya karar vermişti. Dolayısıyla ihtiyaçların bu denli yüksek olduğu bir bölgeye ticari eşya nakletmeyi engelleyecek hiçbir savaş kuralı söz konusu değildi. Nitekim Karadeniz limanına tüm yabancı gemiler düzenli bir şekilde her türlü eşyayı taşımaktaydı ve geçen yıl alınan bir kararla devletlerin savaşan taraflara silah ve mühimmat dahi satabilecekleri öngörülmüştü. Tüm bunların yanı sıra Yunanlılar sahillerin ablukasını ilan etmemişlerdi ve etseler de bunu uygulamaya maddi güçleri yeterli değildi.³⁶

Son olarak, Yunanistan'ın izlediği politikanın aleyhine olacağına ve konunun Cemiyet-i Akvam'a götürülemeyeceğine dair de değerlendirmeler söz konusuydu. Bu çerçevede Yunanistan'ın savaş kaçağı iddiası doğru olsa bile bu şekilde bir Fransız gemisine el koyma hakkının bulunmadığı kaydedilmiş ve: "...eğer Yunanlılar ısrar ederlerse işlerin kendileri için ne derece sarpa saracağı muhtaç-ı izah değildir" denilmiştir.³⁷

Aynı şekilde Yunanistan'ın Cemiyet-i Akvam girişimi de doğru bulunmuyordu. Buna göre Fransız Hükümeti'nin kararlı tavrı sonucunda Yunanlılar geri adım atarak Cemiyet-i Akvam'a başvurmayı gündeme getirmişlerdi. Ancak Anadolu'daki masum insanların hayatına kasteden Yunanistan'ın, İzmir ve Trakya gibi iki temel anlaşmazlığın devam ettiği sırada küçük bir gemi meselesini Cemiyet'e taşıması halinde nasıl bir karşılık bulacağı merak konusuydu. Zira eski Roma hukukunda "mahkemeye müracaat edenin eli temiz olmalı" şeklinde bir madde vardı ve bu madde neredeyse tüm Avrupa devletlerinin kanunlarına dâhil edilmişti. Bu açıdan eğer başvuru gerçekleşirse, Cemiyet-i Akvam Meclisi Roma hukukundaki o maddeyi hatırlatarak gemi olayının birincil mesele olmadığı ve Yunanistan'ın "ellerini Anadolu masumlarının kanlarından temizlemesi" gerektiği cevabını vermeliydi.³⁸

³⁴ Ahmed Şükrü, "Espoir Vapuru Hadisesi", *Vakit*, 24 Şubat 1338/1922, s. 1. 26 Şubat 1909 tarihli Londra Beyannamesi ile savaş zamanında uyulması gereken deniz hukuku kuralları saptanmıştı. Toplam 71 maddeden oluşan beyannamede, başta abluka ve savaş kaçağı malzeme olmak üzere önemli konular hükme bağlanırken, el koyma olayını ilgilendiren savaş kaçakçılığı konusu 22-34. maddelerde düzenlenmişti. Bkz., <http://hrlibrary.umn.edu/instree/1909b.htm>, (Çevrim içi) 05.04.2022.

³⁵ TBMM Hükümeti ile Fransa arasında 20 Ekim 1921'de imzalanan Ankara İtilafnamesi ile Fransızlar, İskenderun hariç, Kilikya olarak da adlandırılan Çukurova bölgesini tahliye etmişlerdi. Bkz., Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri-Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 5, 145-148.

³⁶ "(Espoir-Ümid) Vapuru Hadisesi", *Tevhid-i Efkar*, 24 Şubat 1338/1922, s. 1.

³⁷ "Yunanlıların Müsadere Ettiği Fransız Gemisi ve Hamulesi İade Edilmezse Fransa da Mukabele Bilmisilde Bulunacak", *İkdam*, 24 Şubat 1338/1922, s. 1.

³⁸ Mim Ayın, "Espoir Vapuru Hadisesinin İnkişafı", *Vakit*, 25 Şubat 1338/1922, s. 2.

İtalyan Gemilerine Yönelik Müdahale ve Diplomatik Krizin Derinleşmesi

Fransa ile yaşanan diplomatik krizin devam ettiği sırada Yunanistan, Mart 1922'de dört İtalyan ticaret gemisine daha müdahale etmiş ve bunlardan birine el koymuştu. Bu gelişme soruna İtalya'nın da dâhil olup diplomatik krizin derinleşmesine ve o ölçüde de Yunanistan'ın zor durumda kalmasına yol açmıştı. İtalyan gemilerine yönelik müdahalelere bakıldığında, öncelikle Marsilya'dan hareket eden Francesca isimli gemi Yunan torpidosu tarafından zorla durdurulup aranmış, İstanbul'dan İskenderiye'ye hareket eden Abazia isimli gemi ise 7 Mart 1922'de Mersin açıklarında durdurularak Pire'ye götürülmüştü. Aynı şekilde İskenderun'dan İstanbul'a gelen Umbria gemisi de, Antalya ile Rodos arasında durdurularak Pire'ye sevk edilmişti. Söz konusu gemilere zorla binen Yunan subay ve askerleri kapsamlı arama yapmış ve tayfaları uzun bir şekilde sorgulamışlardı. Umbria ve Abazia gemilerine müdahale sebebi Türk ordusuna malzeme ve silah taşındığı şüphesiydi.³⁹

Nitekim kamuoyuna yansıyan bilgiler, Mersin'e un getirmekte olan Abazia gemisine, Türklere savaş kaçağı malzeme nakledildiği gerekçesiyle el konulduğunu göstermekteydi. Yunan yetkililere göre, gemide yer alan ve amele kıyafetine girmiş Türk subayları savaş malzemesi taşıyorlardı. Buna karşılık kaptan, gemide Türk yolcu olmadığı gibi kaçak eşya da bulunmadığını ve Yunan askerlerinin davranışlarının hukuksuz olduğunu söylemişti. Ancak bu açıklamayı dikkate almayan silahlı Yunan askerleri kaba bir davranışla kaptanı ve mürettebatı nezaret altına alıp gemiyi Pire'ye sevk etmişlerdi. Ardından geminin Salamina limanına götürülmesi ve içindeki eşyanın resmî bir komisyon tarafından incelenerek boşaltılması istenmişti.⁴⁰ Bu gelişmeler sonrasında, Francesca ve Umbria gemileri Pire'deki İtalyan konsolosu ve Atina'daki İtalyan maslahatgüzarının girişimleri üzerine serbest bırakılmış, Abazia ise Salamina'da alıkonulmuştu.⁴¹

13 Mart 1922'de ise, İstanbul'dan gelen ve başta zirai makine olmak üzere çeşitli ticari eşya yüklü şekilde İnebolu önünde demirli bulunan Afrika isimli gemi, silah ve cephane taşıdığı iddiasıyla Yunan Averof zırhlısı tarafından aranmak istenmişti. Geminin kaptanı durumu İstanbul'a bildirmek istemişse de, telsiz telgraf dairesi işgal edildiğinden bunu gerçekleştirememişti. Bunun üzerine geminin İtalyan bandırası taşıdığı ve Türk karasularında bulundu-

³⁹ Türkiye Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezareti İstanbul Murahhashığı (HR.İM)*, 61/1, 17.08.1922; "İstanbul Boğazı Açıklarında Bir Muharebe", *Anadolu'da Yenigün*, 15 Mart 1338/1922, s. 1; "Greek Warships Stop Italian Vessels", *The Manchester Guardian*, 18 March 1922, p. 9; "Yunan Korsanlıkları ve İtalya'nın Protestosu", *İleri*, 20 Mart 1338/1922, s. 1; "Yunanlıların İtalyan Vapurlarına Tecavüzleri", *Tevhid-i Efkâr*, 20 Mart 1338/1922, s. 1; "Yunan Korsanlığından Herkes Müşteki", *Vakit*, 20 Mart 1338/1922, s. 1; "Yunanlılar Artık Ecnebi Vapurlarını Taharri Edemeyecekler", *İkdam*, 23 Mart 1338/1922, s. 1.

⁴⁰ "Yunanlılar Artık Ecnebi Vapurlarını Taharri Edemeyecekler", *İkdam*, 23 Mart 1338/1922, s. 1.

⁴¹ "Yunanlıların İtalyan Vapurlarına Tecavüzleri", *Tevhid-i Efkâr*, 20 Mart 1338/1922, s. 1; "Yunan Korsanlığından Herkes Müşteki", *Vakit*, 20 Mart 1338/1922, s. 1; "(Abazia) Vapurunu da Serbest Bıraktılar", *Tevhid-i Efkâr*, 22 Mart 1338/1922, s. 1.

ğu gerekçesiyle arama yapılamayacağını söylemiş, Yunanlı subayların ısrarı üzerine de ancak İstanbul'da arama yapılmasını kabul etmişti. Böylece konuyu İstanbul'daki ilgili makamlara da bildirebilecekti. Ancak kaptan bunun karşılığında, kesin bir şekilde gemideki yolculara dokunulmamasını istemiş, arama sonucunda kaçak eşya bulunmazsa şirketin zararının karşılanması gerektiğini söylemiş ve bunun için Averof kaptanına bir protokol imzalatırmıştı. Ne var ki İstanbul'a doğru hareket edildikten sonra kendisine İğneada'ya gidileceği bildirilmiş ve buraya gelindikten sonra sekiz saat boyunca gemide arama yapılmıştı. Savaş kaçağı eşya bulunamaması üzerine Afrika gemisi İstanbul'a gitmesi için serbest bırakılmış ve gemi 16 Mart 1922'de tekrar İnebolu'ya gelerek yükünü boşaltmıştı.⁴²

Arka arkaya gerçekleşen bu müdahaleler İtalyan kamuoyunda ciddi bir tepki yaratmış ve Yunanistan'ın uluslararası deniz hukukuna aykırı bu tavırına karşılık İtalyan Hükûmeti'nin, gerekli özrün dilenmesi için girişimde bulunması gerektiği belirtilmişti.⁴³ Nitekim Atina'daki İtalyan maslahatgüzarı Yunan Hükûmeti nezdinde olayı şiddetli bir şekilde protesto etmiş⁴⁴ ve bir İtalyan filosu Pire'ye gönderilmişti.⁴⁵ Buna karşılık Yunan Hükûmeti'nin bir soruşturma başlattığı ve o güne kadarki suistimalleri gerçekleştirenlere örnek bir ceza vermeyi kararlaştırdığı⁴⁶ yönünde haberler gelse de ilk aşamada kesin bir sonuç alınamamıştı. İtalyan yetkili makamlarına göre Abazia gemisine el konulması, gemide hiçbir Türk subayı ve savaş kaçağı bulunmaması, el koymanın karasuları dışında yapılması ve Yunanlıların İtalyan yetkilisinin yardımını reddetmesi gibi sebeplerden dolayı hukuka aykırı bir hareketti. Bununla birlikte Espoir olayı hatırlatılarak, Yunan memurlarının bu tür bir hataya ilk kez düşmedikleri de ifade edilmişti.⁴⁷ Aynı şekilde İtalyan basınında, Yunanistan ile Türkiye arasındaki savaşa karşın gerek kendilerinin

⁴² "İstanbul Boğazı Açıklarında Bir Muharebe", *Anadolu'da Yenigün*, 15 Mart 1338/1922, s. 1; "Fransız Vapurlarından Sonra İtalyan Vapurları Tevkifine Cüret Eden Yunanistan Protesto Ediliyor", *İkdam*, 20 Mart 1338/1922, s. 1; "Yunan Korsanlığından Herkes Müşteki", *Vakit*, 20 Mart 1338/1922, s. 1; "Afrika Vapuru Hadisesi Tafsilatı", *Hâkimiyet-i Milliye*, 21 Mart 1338/1922, s. 1; Ahmed, "(Afrika) Vapuru", *Tevhid-i Efkâr*, 29 Mart 1338/1922, s. 3. Bu süreçte İran bandıralı Tebriz gemisi de İnebolu açıklarında Averof tarafından durdurulup arandıktan sonra bırakılmıştı. Bunun yanı sıra Yunanlıların Karadeniz ve Mersin'de başka gemileri de alıkoyduklarına dair haberler geliyordu. Bkz., "Yunan Korsanlıkları ve İtalya'nın Protestosu", *İleri*, 20 Mart 1338/1922, s. 1; "Yunan Korsanlığından Herkes Müşteki", *Vakit*, 20 Mart 1338/1922, s. 1; "Yunanistan Yelkenleri Suya İndirdi", *Tevhid-i Efkâr*, 21 Mart 1338/1922, s. 1.

⁴³ "Vapur Hadisesi", *Akşam*, 18 Mart 1338/1922, s. 1; "Greek Warships Stop Italian Vessels", *The Manchester Guardian*, 18 March 1922, p. 9; "İtalyan Vapurlarının Zaptı ve Tesirâtı", *Hâkimiyet-i Milliye*, 19 Mart 1338/1922, s. 2; "Yunan Filosu'nun Karadeniz'de Marifetleri", *Peyam-ı Sabah*, 19 Mart 1338/1922, s. 1; "Yunanlıların Tüccar Vapurlarına Taarruzları", *Vakit*, 19 Mart 1338/1922, s. 1.

⁴⁴ "Yunan Korsanlıkları ve İtalya'nın Protestosu", *İleri*, 20 Mart 1338/1922, s. 1; "Yunanlıların İtalyan Vapurlarına Tecavüzleri", *Tevhid-i Efkâr*, 20 Mart 1338/1922, s. 1; "İtalyan Donanması Pire'ye Geldi", *Hâkimiyet-i Milliye*, 21 Mart 1338/1922, s. 1.

⁴⁵ "İtalyan Donanması Pire'ye Geldi", *Hâkimiyet-i Milliye*, 21 Mart 1338/1922, s. 1.

⁴⁶ "Yunan Filosu'nun Karadeniz'de Marifetleri", *Peyam-ı Sabah*, 19 Mart 1338/1922, s. 1; "Yunanlılar Korsanlığı Artırdılar", *Tevhid-i Efkâr*, 19 Mart 1338/1922, s. 1.

⁴⁷ "Yunanlılar Artık Ecnebi Vapurlarını Taharri Edemeyecekler", *İkdam*, 23 Mart 1338/1922, s. 1.

gerekse Fransa'nın Yunanlıların abluka ilanı ile gemileri arama hakkını kabul etmediklerine işaret edilerek olayın hukuksuzluğu dile getirilmişti.⁴⁸ İngiliz basınında, Yunanistan'ın bu davranışının o sırada toplanacak olan Paris Konferansı'na etki edeceği değerlendirilmesinde bulunulmuş,⁴⁹ Fransız ve İtalyan gemilerinin arama yapılması için Yunan savaş gemilerini uzak limanlara kadar takip etmek zorunda bırakılmaları eleştirilmişti. Ayrıca Karadeniz'e çıkan Yunan deniz güçlerinin, sadece kıyıların değil Boğazların tarafsızlığı ilkesini de ihlal ettiğine dikkat çekilmişti.⁵⁰ Türk basınında ise, Yunanlıların bu tavrı uluslararası deniz hukukuna tamamen aykırı bir "deniz korsanlığı" şeklinde nitelendirilmişti.⁵¹

Yunanistan'da Siyasi Gelişmeler ve Diplomatik Krizin Çözümü

Fransa ve İtalya ile yaşanan diplomatik kriz, Başvekil Gunaris'in kurduğu yeni hükümetin geri adım atmasıyla çözülecekti. Yunanistan'daki siyasi gelişmeler nedeniyle 15 Ekim 1921'de Meclisi toplayarak tekrar güvenoyu alan Gunaris, Hariciye Nazırı ve danışmanlarıyla birlikte ekonomik ve siyasi destek sağlamak amacıyla bir Avrupa gezisine çıkmıştı. Bu bağlamda önce 20 Ekim 1921'de Paris'e ardından Londra'ya gidilmiş ve daha sonra da müttefikler arası konferansa katılmak üzere Cannes'a geçilmişti. Ancak tüm bu çabaların başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Mart 1922'de Gunaris Hükümeti bir kez daha istifaya etmişti.⁵² Hükümetin siyasi başarısızlığı ve sonrasında istifası Yunan muhalefetinin tepkisine yol açmıştı. Bu kapsamda Venizelos taraftarı bir gazetede Espoir olayı üzerinden yapılan değerlendirmede, Yunan Hükümeti'nin görevinin, ülkenin menfaati gereğince Yunanistan'ı Fransa'ya hızlı bir şekilde yakınlaştıracak yolu bulmak olduğu kaydedilmişti. Zira gelinen durum, siyaset teorilerine ve sahte gurur gösterilerine izin vermiyordu. Bu açıdan hükümet bu konuda gerekli tavrı sergileyememesi halinde çekilmeli ve yerine Yunan milletine gerçeği açık bir şekilde söyleyecek yeni bir hükümet kurulmalıydı.⁵³ Ancak yeni bir hükümet kurma girişimlerindeki başarısızlık üzerine Gunaris Hükümeti, 18 Mart 1922'de yeniden Meclis'ten güvenoyu alarak görevine devam etmişti.⁵⁴

⁴⁸ "Yunanlıların İtalyan Vapurlarına Tecavüzleri", *Tevhid-i Efkâr*, 20 Mart 1338/1922, s. 1.

⁴⁹ "Greek Warships Stop Italian Vessels", *The Manchester Guardian*, 18 March 1922, p. 9. Paris Konferansı, 22-26 Mart 1922'de Türk-Yunan mütarekesi konusunda görüşmek üzere İngiltere, Fransa ve İtalya arasında düzenlenmişti. Konferans sonucunda, Türkiye ile Yunanistan arasında bir ateşkes ve ardından Misak-ı Milli'ye aykırı bir barış anlaşması önerisi getirilmişti. Bkz., Tevfik Bıyıkhoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, I. Cilt, 3. Bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 428-430; Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt: II, 3. Bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 862-870; Bige Yavuz, *a.g.e.*, s. 159-161.

⁵⁰ "Activity in Search of Ships", *The Manchester Guardian*, 20 March 1922, p. 8.

⁵¹ "Yunanlılar Korsanlığı Artırdılar", *Tevhid-i Efkâr*, 19 Mart 1338/1922, s. 1; "Yunanistan Serfüri Etmeğe Mecbur Oldu", *Vakit*, 21 Mart 1338/1922, s. 2.

⁵² Nilüfer Erdem, *a.g.e.*, s. 438-440; Hatice Yıldırım, "Milli Mücadele Dönemi Türk Basınında Yunanistan'ın Mali İflası", *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 60, 2017, s. 326-333.

⁵³ "Yunan İstikrazı, (Espoir) Hadisesi", *İkdam*, 12 Mart 1338/1922, s. 2.

⁵⁴ Nilüfer Erdem, *a.g.e.*, s. 445.

Bu gelişmelerin ardından hükümet diplomatik krize yol açan politikasını değiştirmeyi uygun bulmuştu. Bu bağlamda Fransa'dan resmî olarak özür dilenmiş ve bundan sonra Fransız gemilerinin aranmayacağı tebliğ edilmişti.⁵⁵ Ayrıca Fransız Hükümeti tarafından gösterilecek esaslar kapsamında nakdi bir ödeme yapılması kabul edilmişti. Buna göre Espoir gemisi kaptanı tarafından talep edilen tazminatın yanı sıra karaya çıkarılmış eşyanın bedeli de ödenecekti.⁵⁶ Aynı şekilde İtalyan Hükümeti'nden de özür dilenmiş ve İtalyan bandıralı gemilerde arama yapılmayacağına dair güvence verilmişti.⁵⁷ Bu politika uyarınca Abazia gemisi içindeki yolcuları ve yüküyle birlikte serbest bırakılmış ve bir tazminat ödenmesi kabul edilmişti.⁵⁸ Yunan Hükümeti'nin bu adımları sonrasında İtalyan resmî çevrelerinde memnuniyet hâkimdi. Bir İtalyan yetkili sorunun kendilerini tatmin edecek şekilde çözümlendiğini söylemiş,⁵⁹ İtalyan Başvekil de Meclis'te yaptığı konuşmada Yunanistan'ın son olaylardan dolayı tam bir özür dilediğini açıklamıştı.⁶⁰ Yine Meclis'te konuşan İtalyan Hariciye Nazırı ise, Abazia gemisi olayında kararlı bir diplomatik çaba içerisinde bulduklarını hatırlattıktan sonra, sorunun Yunanistan'daki siyasi kriz nedeniyle uzadığını ancak Yunanistan'ın resmî özrü ve bu tür bir olayın tekrar yaşanmayacağı teminatı ile taleplerinin karşılandığını vurgulamıştı. Nitekim gemi serbest bırakılmış ve içindeki yük de masrafı Yunan Hükümeti'ne ait olmak üzere tekrar yüklenmişti.⁶¹

Abazia gemisi, serbest bırakıldıktan sonra 27 Mart 1922'de Mersin limanına gelmiş ve büyük bir sevinçle karşılanmıştı. Gemi tümüyle Türk bayraklarıyla donatılmış ve yolcularla kaptan halkın alkışları eşliğinde karaya çıkmışlardı. Bu gelişmeye yönelik bir gözlemde, Mersinlilerin bu son “Yunan haydutluğunun” başarısızlıkla sonuçlanmasından dolayı memnun kaldıkları bilgisi aktarılmıştı.⁶² Geminin serbest bırakılmasını takiben Yunan Hükümeti, Abazia gemisindeki kayıp eşyaya yönelik tazminat bedelini ödemek

⁵⁵ “İtalya ve Fransa'ya Tarziye”, *İkdam*, 21 Mart 1338/1922, s. 1; “Yunanistan Tarziye Verdi”, *Peyam-ı Sabah*, 21 Mart 1338/1922, s. 1; “Yunanlılar Badema Fransız Gemilerini Arayamayacaklar”, *Anadolu'da Yenigün*, 23 Mart 1338/1922, s. 2.

⁵⁶ “Espoir Vapuru”, *İleri*, 26 Mart 1338/1922, s. 2; “Yunanistan'ın Tarziyesi”, *İkdam*, 26 Mart 1338/1922, s. 1; “Espoir Vapuru Hadisesi Hal Edilmiştir”, *Anadolu'da Yenigün*, 29 Mart 1338 / 1922, s. 2.

⁵⁷ “Yunan Tarziye Verdi”, *İleri*, 21 Mart 1338/1922, s. 2; “Yunanistan Tarziye Verdi”, *Peyam-ı Sabah*, 21 Mart 1338/1922, s. 1; “Yunanistan Fransa ve İtalya'ya Tarziye Verdi”, *Anadolu'da Yenigün*, 22 Mart 1338/1922, s. 2.

⁵⁸ “Yunanlılar Tarziye ve Tazminat Verecekler”, *Peyam-ı Sabah*, 22 Mart 1338/1922, s. 2; “Yunanlılar İtalya'ya Tarziye Verdiler”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 22 Mart 1338/1922, s. 1; “Abazia Vapuru'nu da Serbest Bıraktılar”, *Tevhid-i Efkâr*, 22 Mart 1338/1922, s. 1.

⁵⁹ “Yunanlılar Tarziye ve Tazminat Verecekler”, *Peyam-ı Sabah*, 22 Mart 1338/1922, s. 2.

⁶⁰ “Yunanlılar Artık Ecnebi Vapurlarını Taharri Edemeyecekler”, *İkdam*, 23 Mart 1338/1922, s. 1; “Atina Tarziye Verdi”, *Peyam-ı Sabah*, 23 Mart 1338/1922, s. 2; “Gemilerin Taharri Meselesindeki Mağlubiyetleri”, *Tevhid-i Efkâr*, 23 Mart 1338/1922, s. 2.

⁶¹ “İtalyan Hariciye Nazırının Beyanâtı”, *Vakit*, 24 Mart 1338/1922, s. 2. Gemi içerisinde bulunan eşyanın listesi için bkz., *BOA, HR.İM*, 61/1, 17.08.1922.

⁶² “Espoir Vapuru Hadisesi Hal Edilmiştir”, *Anadolu'da Yenigün*, 29 Mart 1338/1922, s. 2.

amacıyla bankaya beş milyon İtalyan lirası tutarında bir depozito yatırmıştı.⁶³

Fransız ve İtalyan gemilerine yönelik eylemin aleyhine sonuçlanmasından sonra Yunanistan, savaş kaçığı malzemenin geçişini önleme gerekçesiyle bir girişimde daha bulunmuştu. Bu amaçla bazı Anadolu limanlarını ablukaya alma yönünde bir hazırlığa girişmiş ve bunun için deniz filosunu güçlendirmek adına birçok gemiye teçhizat ve silah takviyesinde bulunmuştu.⁶⁴ Bu girişime yönelik bir değerlendirmede, öncelikle gemilerin aranması konusunda Yunanistan'ın siyaseten büyük bir yenilgiye ve hatta bir hezimete uğradığı ve bu başarısızlığı örtmek için abluhanın gündeme getirildiği ifade edilmişti. Ancak kendilerinin “*çürük çarık beş on teknesi*” Anadolu'nun önemli limanlarından hiçbirini tümüyle ve sürekli bir şekilde ablukaya almak için yeterli değildi. Fiili ve süreklilik taşıyan bir abluka söz konusu olmadıkça da uluslararası hukuk açısından mevcut durum devam edecek ve Yunanlılar tarafsız gemileri arama hakkına sahip olmayacaklardı.⁶⁵ Bu tespiti destekleyecek bir şekilde, abluka düşüncesinin bir gösteriden ibaret olduğu da savunulmuştu. Zira büyük devletler Türkiye ile Yunanistan arasında bir savaş hali bulunduğunu kabul etmediklerinden doğal olarak ablukaya da itiraz edeceklerdi.⁶⁶ Nitekim İtalyan kamuoyunda, İtalya taraflar arasındaki savaş halini tanımadığından Yunanlıların abluka ilan edemeyecekleri belirtilmişti. Ayrıca daha önce alınan karar hatırlatılarak, İtalya'nın savaşan taraflardan herhangi biriyle silah ticareti dahi yapabileceği vurgulanmıştı.⁶⁷

Sonuç

Mondros Mütarekesi'nin ardından özellikle İngiltere'nin desteğiyle 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal eden Yunanistan, işgal politikasını 1920 yılında Doğu Trakya'yı da içerecek şekilde genişletmiştir. Yunanistan'ın bu işgallerine karşı önce Kuva-yı Milliye, 1920 yılı sonundan itibaren de düzenli ordu nezdinde bir mücadele başlamış ve Sakarya Meydan Muharebesi'nde Yunanlıların taarruz gücü kırılmıştır. Böylece 1922 yılına gelindiğinde, işgal sürecinin giderek uzaması ve Yunan ordusunun başarısızlığı, Yunanistan'ı ekonomik açıdan

⁶³ BOA, HR.İM, 61/1, 17.08.1922. Ankara Hükümeti'nden gönderilen Hariciye Vekâleti Vekili imzalı söz konusu yazıda, İstanbul'da bulunan Hamid Bey'den, eşyanın tazmini için İtalyan Komiserliği nezdinde girişimde bulunması talep edilmişti. Daha sonra bu yazıya bir ek yapıp, Mersin Ticaret Odası'nın da katkısıyla geminin zararının belirlendiği kaydedilerek, bu zararın bankaya yatırılan beş milyon İtalyan lirasından karşılanması için Hamid Bey'in İtalyan Komiserliği nezdinde girişimde bulunması gereği hatırlatılıp sonucu bildirilmesi istenmişti.

⁶⁴ “Yunanlıların Tüccar Vapurlarına Taarruzları”, *Vakit*, 19 Mart 1338/1922, s. 1; “Yunan Korsanlığından Herkes Müşteki”, *Vakit*, 20 Mart 1338/1922, s. 1; “Yunanlılar Artık Ecnebi Vapurlarını Taharri Edemeyecekler”, *İkdam*, 23 Mart 1338/1922, s. 1; “Anadolu Limanlarını Abluka Edeceklermiş!”, *Vakit*, 23 Mart 1338/1922, s. 1; “Yunanistan ve Denizde Gemilerin Muayenesi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 24 Mart 1338/1922, s. 1; “Yunanlıların Tamamen Ricatları”, *İkdam*, 24 Mart 1338/1922, s. 1.

⁶⁵ “Gemilerin Taharrisi Meselesindeki Mağlubiyetleri”, *Tevhid-i Efkâr*, 23 Mart 1338/1922, s. 2.

⁶⁶ “Anadolu Limanlarını Abluka Edeceklermiş!”, *Vakit*, 23 Mart 1338/1922, s. 1.

⁶⁷ “Yunanlılar İtalya'ya Tarziye Verdiler”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 22 Mart 1338/1922, s. 1; “Yunanlılar Tarziye ve Tazminat Verecekler”, *Peyam-ı Sabah*, 22 Mart 1338/1922, s. 2.

cididi bir sıkıntıya sokmuş ve diplomatik düzeyde de giderek artan bir yalnızlığa sürüklemiştir. İşte bu sıkıntılı ortamda gerçekleşen Yunanistan'ın Fransız ve İtalyan ticaret gemilerine yönelik müdahalesi ve el koyma girişimi, ülkeyi ekonomik ve diplomatik açıdan daha da zor duruma sokan bir gelişme olarak ortaya çıkmıştır.

Yunan güçleri, Şubat-Mart 1922 arasında, Türk ordusuna savaş kaçağı malzeme taşıdıkları iddiasıyla bir Fransız ve dört İtalyan ticaret gemisine müdahale edip arama yapmış ve Fransız gemisiyle bir İtalyan gemisine el koymuşlardır. Bu müdahale ve el koymalar Fransız ve İtalyan Hükümetleri nezdinde, özellikle uluslararası ticaret hukukuna aykırı olduğu gerekçesiyle büyük bir tepkiye yol açmıştır. Aynı şekilde Türk kamuoyunda da, olayın hukuksuzluğuna ve Yunanistan'ın ekonomik ve siyasi açıdan ne denli zor durumda kaldığına yönelik değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bu tepkilerin yanı sıra İngiltere'den de beklediği desteği bulamayan Yunanistan, sorunu belirli bir süre savaş kaçağı malzeme taşıdığı iddiasıyla kendi lehine çözümlenmeye çalışmış ve Fransız gemisi üzerinden Cemiyet-i Akvam'a gidilmesini gündeme getirmişse de, kararlı tepkiler ve ülke içerisindeki ekonomik ve siyasi sıkıntılar üzerine geri adım atmak zorunda kalmıştır. Böylece Fransa ve İtalya'dan resmî olarak özür dilenmiş, bu ülkelere ait ticaret gemilerinin aranmayacağına dair güvence verilmiş ve el konulan gemiler için tazminat ödenmesi kabul edilmiştir.

Tüm bu yönleriyle söz konusu girişimler, 1922 yılı itibarıyla Yunanistan'ın, uluslararası ticaret hukukuna aykırı bir eyleme başvuracak derecede büyük bir sıkıntı içerisinde bulunduğunu ortaya koyduğu gibi, ülkenin diplomatik saygınlığını oldukça olumsuz bir konuma taşımıştır.

Kaynakça

Arşiv

Türkiye Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı (HR.İM), 61/1, 17.08.1922.

Sürelî Yayınlar

Akşam
Anadolu'da Yenigün
Hâkimiyet-i Milliye
İkdam
İleri
Norwich Bulletin
Peyam-ı Sabah
Tevhid-i Efkâr
The Manchester Guardian
The Times
Vakit

Kitap ve Makaleler

- AKGÜN, Seçil: “Yunanistan’da Kurtuluş Savaşı’nı İzleyen Gelişmeler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 3, 1993, s. 9-20.
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik: *Trakya’da Milli Mücadele*, I. Cilt, 3. Bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- CLOGG, Richard: *Modern Yunanistan Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.
- ERDEM, Nilüfer: *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekatı (1919-1923)*, Derlem Yayınları, İstanbul 2010.
- Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt: II, 3. Bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- SONYEL, Salâhi R.: *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
- TURAN, Şerafettin: *Türk Devrim Tarihi, 1. Kitap-İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1991.
- TURAN, Şerafettin: *Türk Devrim Tarihi, 2. Kitap-Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti’ne*, 2. Bs., Bilgi Yayınevi, Ankara 1998.
- Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, 11. Bs., Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2014.
- YAVUZ, Bige: *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri-Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- YELLİCE, Gürhan: “Birinci Dünya Savaşı ve Yunanistan: Çanakkale’den Milli Bölünmeye”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XVI, Sayı: 32, 2016, s. 205-242.
- YILDIRIM, Hatice: “Milli Mücadele Dönemi Türk Basınında Yunanistan’ın Mali İflası”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 60, 2017, s. 311-340.

Elektronik Kaynaklar

<http://hrlibrary.umn.edu/instree/1909b.htm>, (Çevrim içi) 05.04.2022.

Extended Abstract

Diplomatic Crisis After Greece's Seizure of French and Italian Merchant Ships During The National Struggle

In this study, Greece's attempts to intervene and seize French and Italian merchant ships in February-March 1922 are examined. In this context, the intervention process and the reasons for the seizure of the ships were explained, the reactions to this initiative were emphasized, and the outcome of the diplomatic crisis was evaluated.

With the defeat in the First World War, after the Armistice of Mudros signed by the Ottoman Empire on October 30, 1918, the Allied Powers started occupations within the scope of the secret agreements agreed during the war. Greece, which was not a party to these agreements, occupied İzmir and some places in the region on May 15, 1919, especially with the support of England, at the Paris Peace Conference, and expanded this occupation to include Eastern Thrace in 1920. Against these invasions of Greece, a struggle started firstly by the National Forces and from the end of 1920, by the regular army, and the offensive power of the Greeks was broken in the Battle of Sakarya.

Thus, by 1922, Greece was left in a very difficult situation. The cost of the prolongation of the occupation process and the failure of the Greek army to achieve the expected success led to serious economic and political distress in the country and to loneliness at the diplomatic level. In this troubled environment, Greece's attempt to intervene and seize the French and Italian-flagged merchant ships would further aggravate the existing problems and have negative consequences for the country both economically and diplomatically.

Greece's diplomatic crisis with France and Italy began when a Greek cruiser seized a French merchant ship. According to public reports, the ship, which was on its way from Zonguldak to Mersin, was seized off the coast of Mersin and shipped to Salamina on February 12, 1922. Greece explained the reason for this behavior as sending the coal in the ship to the Turkish forces as war fugitive material. On the other hand, France argued that the cargo on the ship was shipped by a French coal company located in Karadeniz Ereğli for the use of the railways in Cilicia and that this was necessary for the economic situation of the country. In addition, France argued that this action was contrary to international law. For this reason, the French charge d'affaires demanded the release of both the ship and the cargo inside and compensation for the days the ship was not operating. Thereupon, the Greek Assembly accepted the release of the ship as a result of long negotiations, but declared that it would not approve the return of the cargo, considering the coal as war fugitive material and that it would be confiscated. In this process, the seized French ship was released and came to Istanbul empty, and Greece suggested that the issue be sent to the League of Nations. However, France rejected this offer and the problem could not be solved.

This initiative of Greece caused a reaction in the French and Turkish public opinion. In this context, it was emphasized that Greece's behavior was not in line with international law and would put itself in a diplomatic difficult situation. In this context, it was also stated that the issue could not be brought to the League of Nations.

While the diplomatic crisis with France continued, Greece intervened in four more Italian merchant ships in March 1922 and seized one of them. This development, including Italy in the problem, deepened the diplomatic crisis and caused Greece to be in a more difficult situation. The reason for these interventions of Greece is the suspicion that supplies and weapons were transported to the Turkish army. These interventions caused a serious reaction in the Italian public and the Italian charge d'affaire protested this attitude of Greece against international maritime law. On the other hand, although there were reports that the Greek Government had launched an investigation into the issue, no concrete development was experienced. These developments caused reactions in the Italian and Turkish public opinion.

During these developments, Greece faced an increasing economic crisis as well as political instability. In this process, the Greek Government could not get the support it wanted from the Allied states despite all its efforts. This situation broke the resistance of Greece and caused it to take a step back. Thus, an official apology was made to France and Italy, an assurance was given that merchant ships belonging to these countries would not be searched, and compensation was accepted for the seized vessels. Following this development, the seized Italian ship was released and arrived at Mersin port, where it was welcomed with great joy.

Greece made another attempt to block the passage of fugitive material after its failed attempt at French and Italian ships. For this purpose, the Greek Government embarked on a preparation to blockade some Anatolian ports and provided equipment and weapons to many ships with the thought of strengthening the naval fleet for this purpose. However, both Turkish and Italian public opinion expressed that Greece could not declare a blockade. Accordingly, the military power of Greece would not be enough to completely and permanently blockade any of the important ports of Anatolia. If the Greeks could not carry out a de facto and permanent blockade, the current situation in terms of international law would continue and thus neutral ships could not be searched. In addition, since the great powers did not accept that there was a state of war between Türkiye and Greece, they would naturally object to the blockade.

With all these aspects, these initiatives revealed that in 1922 Greece was in such a difficult situation that it would take an action against international trade and brought the diplomatic prestige of the country to a very negative point.

II. Dünya Savaşı Yıllarında Trabzon'da Alınan Ekonomik Önlemler*

Economic Measures Taken In Trabzon During World War II

Tuğba ERAY BİBER**

* Tuğba Eray Biber, *Savaşın Gölgesinde II. Dünya Savaşı Yıllarında Giresun, Trabzon ve Rize'nin Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Durumu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020 adlı kitabın ilgili kısımlarının düzenlenmiş ve güncellenmiş halidir.

** Doç. Dr., İstanbul, Türkiye.

Orcid Id: 0000-0002-4574-7533

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Tuğba Eray Biber, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye.

E-posta / E-mail:
tugbaeray@gmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:
28 Nisan 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
17 Kasım 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atrf / Citation:

Doç. Dr. Tuğba Eray Biber, "II. Dünya Savaşı Yıllarında Trabzon'da Alınan Ekonomik Önlemler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 135, Sayı 267, İstanbul 2023, s.199-220.

doi: 10.55773/tda.1289101

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

II. Dünya Savaşı yıllarında, tüm Türkiye'de olduğu gibi Trabzon'da da askere alımların artması işgücünü ve üretimi düşürmüştü. Üretimin azalmasıyla tüketim maddelerinde pahalılık baş göstermiştir. Buna bağlı olarak stokçuluk ve karborsacılık gibi nedenlerden dolayı tüketim maddelerini bulmakta güçlük çekilmiştir. Üretim-tüketim dağıtım işleri için Milli Korunma Kanunu Ocak 1940 çıkartılarak devlet kontrolüne alınmıştır. Devletin, zaruri ihtiyaçlarını karşılamak için zaten ekonomik durumu kötü olan, halktan yeni vergiler almaya başlamasıyla halkın durumu daha da kötüleşmiştir. Özellikle köylülerin durumu, savaş zamanında açlık sınırına kadar dayanmıştır. Üretimin düşmesiyle birlikte ortaya çıkan iâşe sorunu, özellikle ekmek meselesi, devlet tarafından kontrol altına alınmaya çalışılsa da Türkiye genelinde olduğu gibi Trabzon'da da birçok aksaklık yaşanmıştır. Diğer taraftan Varlık Vergisi'nin yürürlüğe girmiş ve Trabzon'da da uygulanmaya başlamıştır. Eylül 1943'te ise Toprak Mahsulleri Vergisi yürürlüğe girmiştir. II. Dünya Savaşı yıllarında alınan bütün ekonomi alanındaki tedbirler Trabzon'da da uygulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: II. Dünya Savaşı, Türkiye, Ekmek Karnesi, Varlık Vergisi, Milli Korunma Kanunu, Trabzon.

Abstract

During World War II, the increase in military recruitment in the Trabzon as in all of Türkiye, reduced the workforce and production. With the decrease in production, the cost of consumer goods has started. Accordingly, it was difficult to find consumer goods due to reasons such as stocking and black market. The National Protection Law for production-consumption distribution works was enacted in January 1940 and it was taken under state control. The situation of the people worsened as the state began to collect new taxes from the people, whose economic situation was already bad, in order to meet their essential needs. In particular,

the situation of the villagers reached the limit of hunger during the war. Even though the state tried to control the subsistence problem, especially the bread issue, which emerged with the decrease in production, many disruptions were experienced in the Trabzon as in the whole of Türkiye. On the other hand, Wealth Tax entered into force and started to be implemented in the Trabzon. In September 1943, the Agricultural Products Tax came into effect. All the economic measures taken during World War II were also implemented in the Trabzon.

Keywords: World War II, Türkiye, Bread Rationing, Wealth Tax, National Protection Law, Trabzon.

1. Giriş

Tüm dünyayı etkileyen 1929 Dünya Ekonomik Buhranı¹ ile sarsılan Türkiye, ekonomik planlar yapmıştır. İlki, Nisan 1934 tarihinde olan *Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı* hayata geçirilmiştir. Ancak *İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı*, II. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla birlikte gerçekleştirilememiştir. Bu planın yerine *İktisadi Savunma Planı* hazırlanıp yürürlüğe konulmuştur.² Ekonomisini istediği düzeye ulaştırılamayan Türkiye'de, II. Dünya Savaşı başladığında ithalat yarı yarıya azalırken üretim de düşmüştü. Bu olumsuz durum, Türkiye'nin -savaş sırasında ve sonrasında- ekonomi politikalarında da normal olarak etkili olmuştur.³

Dünyada 1929 Ekonomik Buhranından sonra nakit sıkıntısı çekildiği için birçok devlet, kliring (takas) anlaşmaları ile ticaret yapmaya başlamıştır. Bu durumla birlikte Türkiye de 1929'dan sonra takas usulü ile birçok devletle anlaşma yapmıştır.⁴ Bu uygulamayı savaş yıllarında da devam ettiren Türkiye'nin en büyük ticaret ortağı ise Almanya olmuştur.⁵ Aynı zamanda Türkiye, sanayi malzemelerinin çoğunu da Almanya'dan temin etmiştir. Diğer taraftan Almanya da krom ihtiyacının çoğunu Türkiye'den karşılamıştır. Bu durum karşısında İngiltere, Türkiye ile Almanya'nın ticaret ilişkilerini kesmek için mücadele vermiştir.

Savaş yıllarında Türkiye'de ekonominin temelini, tarım ve hayvancılık oluşturmaktaydı. Ekonominin gelişmesi için savaş döneminde devletin kendi

¹ 1929 Krizi: Ekonomi tarihinin en önemli ve en derin krizi, 1929 krizi olmuştur. Avrupa ülkelerinde bazı bankaların mali sıkıntıya girmesi, New York Borsası'nda hisse senedi fiyatlarında ani düşüslere sebep olmuştur. Sonrasında da tüm ABD ekonomisini etkisi altına almıştır. Bununla da sınırlı kalmayan kriz, dalga dalga diğer ülkelere yayılmıştır. Bk. Coşkun Can Aktan-Hüseyin Şen, "Ekonomik Kriz: Nedenler ve Çözüm Önerileri", *Yeni Türkiye, Ekonomik Kriz Özel Sayısı*, Kasım-Aralık 2001, C. II, S. 42, s. 6; Feyzullah Ezer, "1929 Ekonomik Krizi'nin Türkiye'ye Etkileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 20, S. 1, s. 427-442; Mehmet Bulut, "1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye'de Devletçiliğe Geçiş", *Bilgi*, S. 26, s. 77-101.

² *Cumhuriyet Türkiye'sinin Sanayileşmede İlk Önemli Adımı: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı 1934-1938*, Der. Fikret Yücel, TMMOB Elektrik Mühendisleri Odası, Ankara 2014, s. 21-34; Fikret Yücel, *Cumhuriyet Türkiye'sinin Sanayileşme Öyküsü*, Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara 2015, s. 32-44.

³ O. Murat Koçtürk-Meryem Gölalan, "1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi", *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik*, 45 (2), 2010, s. 59.

⁴ M. Selçuk Özkan, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin Takas Usulü Ticareti", *Karadeniz Araştırmaları*, (Yaz 2012), ss. 89-96.

⁵ Muzaffer Deniz, "Hitler Dönemi Türk-Alman Anlaşmaları", *Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, Mart 2015, s. 88-98; Cemil Koçak, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 241-243.

inde yeterliliği sağlaması gerekmiştir. Fakat Türkiye, -tarafsız olmasına rağmen- II. Dünya Savaşı'nda askeri harcamaya bütçenin yaklaşık % 80'ni ayırmıştır. Askere alımlar ve üretimin düşmesi iâşe sorununa neden olmuştur.⁶ Bu durum ise bütçe açığına ve yüksek enflasyona sebep olmuştur.

II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de, siyasi ve ekonomik açıdan büyük zorluklar yaşanmıştır. Özellikle ekonomi alanında -daha sonra çok tartışılacak- bazı politikaların uygulanmasına yol açmıştır. 18 Ocak 1940 tarihinde *Milli Korunma Kanunu* çıkartılarak üretim-tüketim ve dağıtım işleri devlet kontrolüne alınmıştır.⁷ Bu kanunun kabul edilmesiyle devlet birçok gıdaya, malzemeye el koyma yetkisini elinde toplarken sonrasında da bu kanunda değişiklikler ve eklemeler yaparak yetkilerini arttırmıştır.⁸ Örneğin, tahıl stoklarına devlet tarafından el konulmuştur.⁹ Aynı zamanda undan pasta ve benzeri ürünlerin -lüks sayıldığı için- yapılması yasaklanmıştır.¹⁰ Diğer taraftan savaş döneminde başta azınlıklar olmak üzere varlıklı kişilerden alınan vergi alınmıştır.

Yukarıda da bahsettiğim gibi Türkiye'de savaşın başından itibaren iâşe sorunu yaşanmıştır.¹¹ İâşe sorununun devam etmesi neticesinde çözüm olabilmesi ümidiyle *Ekmek Kartı (Karnesi)* uygulaması getirilmiştir.¹² Öncelikle 18 Şubat 1941'de İstanbul, İzmir ve Ankara'da tek tip ekmek uygulamasıyla başlayan önlemler, gerekli tasarrufu sağlamadığı için hükümet, Ekmek Karnesi uygulamasına geçmek zorunda kalmıştır.¹³ Bu dönem zarfında gramajlarda çeşitli değişiklikler ve çoğunlukla da azaltmalar gerçekleştirilmiştir. Askerler için verilen ekmeğin gramı artırılırken¹⁴, halk için dağıtılan ekmeklerde ise

⁶ İbrahim İnci, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Tek Parti Hükümetlerinin İâşe Politikaları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, S. 50, Erzurum 2013, s. 274; Zehra Önder, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası*, Çeviri: Leyla Uslu, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2010, s. 324.

⁷ BCA; 30-18-1-2; 90-16-9; 19 Şubat 1940.

⁸ BCA; 30-18-1-2; 93-114-11; 11 Aralık 1940; BCA; 30-18-1-2; 96-99-20; 16 Aralık 1941; BCA; 30-1-0-0; 51-305-2; 1941; Ankara Milli Korunma Savcı Yardımcısı Mustafa Özpolat tarafından kaleme alınan *Bütün Değişiklikleriyle Birlikte Milli Korunma Kanunu Şerh ve Tatbikatı*, Ankara 1945 adlı kitap için bk. BCA; 490-1-0; 1452-15-2; 1945. "Milli Korunma Kanununun Tatbikine Başlandı İcra Vekilleri Heyeti İçtimaında", *YeniYol*, 21 Şubat 1940, s. 1; "Milli Korunma Kanunu", *Akşam*, 9 Ocak 1942, s. 2.

⁹ II. Dünya Savaşı öncesinde de buğdayı korumaya yönelik kanunlar çıkarılmıştır. İliki 1932 yılında 2056 sayılı "Buğday Koruma Kanunu" olarak bilinen kanunun ikincisi ise 1934'de tekrarlanmıştır. Bkz: https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc014/kanuntbmmc014/kanuntbmmc01402643.pdf (Erişim tarihi: 5.11.2023); Hülya Kendir Özdoğan, "Tarımda Kamu Politikalarının Başlangıcı: "Buğday Meselesi", 1932-1945", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2010, 1 (20), s. 1-12.

¹⁰ BCA; 30-18-12; 96-95-17; 24 Kasım 1941, s. 1-2; "Pasta, Çörek Yapılmaması Hakkında", *YeniYol*, 7 Şubat 1942, s. 2.

¹¹ Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 65-66.

¹² Bülent Bakar, "İstanbul'da Ekmek Karnesi Uygulaması, Karne ve Ekmek Suistimalleri (1942-1946)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, C. 12, S. 24, s. 1-60.

¹³ M. S. Özkan-A. Temizer, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Karaborsacılık", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 2 / 9 Fal 2009, s. 319-325.

¹⁴ TBMMZC, 2 Şubat 1942, s. 240.

genelde azaltılma yoluna gidilmiştir.¹⁵ Bazı zamanlarda ise bir gün tam, bir gün eksik ekmek verme uygulaması yapılmıştır.¹⁶ Zaman içerisinde hububat konusundaki rahatlamalara bağlı olarak ekmeğin gramajının tekrar artırılması ve içerisindeki katkı maddelerinin azaltılması yönünde çalışmalar yapılmıştır. Nihayetinde Ekmek Karnesi uygulaması, savaşın sona ermesi ile birlikte hükmünü yitirmiştir. 9 Eylül 1946 tarihli bir genelgeyle de karne ile ekmek satışı tamamen sonlandırılmıştır.¹⁷

Türkiye’de vergi gelirinin çoğu, ücretli ve maaşlılardan toplanan kazanç vergisiyle karşılanmaktaydı. Bu durum, vergi alınan kesimi zora sokmuş ve çözüm getirilememiştir. Çözüm olarak vergi alınmayan savaş zenginlerinin vergilendirilmesi çalışmaları yapılmıştır.¹⁸ Savaş zamanında uygulanan vergilerden biri de günümüzde halen tartışılan *Varlık Vergisi*’dir.¹⁹ Alınan benzeri önlemler, tarafsız olan Türkiye’nin kendini ekonomide koruma çabalarıydı. Ancak alınan bu tedbirlerle insanların hayatı daha da zorlaşmaktaydı. Bunların yanı sıra bazı ürünlerin yetiştirilmesi, sanayileşme ve ticaretin gelişimi için devlet, halkı teşvik edip kredi imkânları da sunmaktaydı. Ancak devletin halka sunduğu bu olanaklar dahi durumun kötüye gitmesine engel olamamıştır.

Çalışmamda, Trabzon’da II. Dünya Savaşı yılları olan 1939-1945 dönemini inceledim. Savaş yıllarında alınan ekonomik önlemlerin Trabzon özelinde yürürlüğe girmesi ve uygulamalarını analiz ettim. Çalışmanın temel kaynakları olan Cumhuriyet Arşivi’nde bulunan başta Cumhuriyet Halk Partisi kataloğu olmak üzere Muamelat Genel Müdürlüğü ve Kararlar Daire Başkanlığı (1928-) fonları inceledim. Özellikle CHP kataloglarında, bölge müfettişlerinin raporları, Trabzon’u değerlendirmek açısından önemlidir. Bu raporlarda, alınan ekonomik önlemler hakkında bilgilere ulaşılmaktadır. Diğer taraftan Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Milli Savunma Bakanlığı Arşivi ve İçişleri Bakanlığı Arşivi’nde Trabzon’da alınan ekonomik önlemlerle ilgili belge mevcut değildir.

¹⁵ Kazım Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, C. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 1252; *Ulus*, 28 Şubat 1942, 1.

¹⁶ Karabekir, *a.g.e.*, s. 1262.

¹⁷ Sabit Dokuyan, “Savaş Ekonomisi ve Varlık Vergisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (2), Aralık 2014, s. 30.

¹⁸ Aynı dönemde İstanbul’da çıkan Rumca *Metapolitefsis* gazetesi Varlık vergisinin hatalı olduğunu vurgulamaktadır. Bk. *BCA*; 30-10-0-0; 86-569-8; 24 Ocak 1944, s. 2.

Türkiye’deki İngiliz Ticaret Odası tarafından İstanbul’da çıkarılan aylık ticaret mecmuasının Şubat 1943 tarihli yıllık raporunda, Varlık vergisinden bahsederken böyle bir verginin alınmasının normal olduğu ancak verginin herhangi bir standarda bağlı kalmadan alındığı belirtilmiştir. Mükelleflere temyiz hakkı verilmediğine, ödeme yapmayanların cezalandırıldığına, hatta amelîliğe gönderildiğine dikkat çekilmiştir. Yine sermaye üzerine konulmuş çok ağır bir vergi olduğu belirtilerek bu durum karşısında Birleşik Krallığın Türkiye’ye ihraçlarında ve yeni tekliflerinde bu konuları göz önünde bulundurması tavsiye edilir. Bk. *BCA*; 30-10-0-0; 85-560-19; 17.03.1943.

Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve “Türkleştirme” Politikaları*, İletişim İstanbul 2000; Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam, C. II, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000; Arslan Başer Kafaoglu, *Varlık Vergisi Gerçeği*, Kaynak Yayınları İstanbul 2002; Ali Sait Çetinoğlu, *Varlık Vergisi 1942-1944 Ekonomik ve Kültürel Jenosid*, Belge Yayınları, İstanbul 2009; Cahit Kayra, *Savaş Türkiye Varlık Vergisi*, Tarihçi Kitabevi Ankara 2015, Muhammet Güçlü, *Varlık Vergisi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019.

¹⁹ “Varlık Vergisi Hakkında Kanun”, *Resmî Gazete* 12 Teşvinsani 1942; Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve “Türkleştirme” Politikaları*, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2006.

Aslında çalışmanın temeli, Trabzon'da çıkan *Yeniyol* gazetesi diyebiliriz. Bahsi geçen gazetenin 1939-1945 yılları arasındaki sayılarından istifade ettim. II. Dünya Savaşı yıllarında Trabzon'da alınan ekonomik önlemler hakkında arşiv belgeleri sınırlıdır. Bu dönemde yerel gazeteler üzerinde CHP'nin kontrolü olmasına rağmen döneme ait birçok bilgiyi *Yeniyol* gazetesi vasıtasıyla bulabiliyoruz. Çalışmamda arşiv belgeleri, kanunlar ve gazete haberleri karşılaştırılarak durum ve gelişmeleri sebep sonuç ilişkisiyle vermeye çalıştım. Aynı zamanda yapılan çalışmalara baktığımız zaman, II. Dünya Savaşı yılları Türkiye'si ile ilgili yazılmış birçok kitap, tez, bildiri ve makale mevcuttur. Ancak bahsi geçen yayınlar, genellikle büyük şehirlere odaklı olarak kaleme alınmıştı. İşte bu noktadan yola çıkarak bu çalışmamda, savaş yıllarında Trabzon özelinde ekonomi konusunu ele alacağım.

2. Milli Korunma Kanunu

1940'ta kabul edilen Milli Korunma Kanunu'na göre mal darlığı, fiyatlarda artış yaratmak, mal depolamak veya malı yok etmek, ticarî zorunluluk ve eğilimlere aykırı olarak diğer bir malın satın alınmasını zorunlu kılmak, tekel yaratmak, hükümetin belirlediği kurallar dışında işlem yapmak yasaklanmıştı. Bu kuralların uygulanması için de komisyonlar kurularak sürecin sorunsuz işlemesi istenmişti. Bu süreç içerisinde Trabzon'da bu kararların uygulanması için birçok komisyon kurulduğu gibi yürütücüleri arasında Ticaret ve Sanayi Odası da yer aldığını görmekteyiz.²⁰

Milli Korunma Kanunu, devlete tarım ürünlerinin kontrolü için geniş yetkiler vermiştir. Böylece devletin hububatlara el koyma ve nakil vasıtalarının denetimi gibi konularda yetkisi artmıştı. Diğer taraftan bu yetki artışıyla beraber halkın bu konuya uyumunu sağlamak ve muhalif hareketleri önlemek için kanundaki tadilat ve yeni hükümler, CHP'nin halk hatipleri tarafından, konferanslarla halka anlatılmıştır.²¹

Halkın bu kanunlar karşısındaki muhalif tutumunu ya da tepkileri diyebileceğimiz olumsuz durumların ortaya çıkmasını engellemek için devlet önlemler almaya çalışsa da başarılı olamamıştır.

1.1. Hububatların Devlet El Koyması

Aralık 1941'de, Milli Korunma Kanunu'nun bazı maddeleri değiştirilmiştir. Bu değişikliklerle birlikte hükümetin istediği ürünlere el koyması kolaylaşmış ve işletmelerin hükümete karşı sorumlulukları artmıştır. Bu değişikliklerle paralel olarak, kanuna muhalefet eden kişilerin cezaları da artırılmıştır.²²

Resmi kayıtlara göre, Ekim 1940 başından 1941 Ocak sonuna kadar Trabzon'da hububat tüccarlarına satış için getirilen mısır miktarı 598.710 kilo

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi 1884-1950*, Yay. Haz. Hikmet Öksüz-Veyssel Usta-Kenan İnan, İber Matbaacılık, Trabzon 2009.

²¹ "Milli Korunma Kanunu Hakkında Konferanslar", *Yeniyol*, 5 Şubat 1942, s. 1.

²² Mehmed Korkud Aydın, "Milli Korunma Kanununun Hayata Geçirilişi (1940) ve Tek Parti Dönemi Uygulamaları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 29, S. 1, Ocak-2019, s. 421.

olarak belirlenmiştir. Ancak, bu aylar içinde ofis tarafından gönderilen mısır miktarı sadece 85 tondur. İhtiyaçlar arttıkça, Mart ayından itibaren daha fazla mısır gereksinimi ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyaca cevap verebilmek için Trabzon Valisi Naci Kıcıman, Ticaret Vekâleti²³ne ve III. Umumi Müfettişliği'ne 15 bin ton mısır temin etme talebinde bulunmuştur.²⁴

1941'de yeni mahsul buğday, çavdar, arpa, mısır ve yulafa hükümet tarafından el koyma yoluyla satın almalar başlamıştı. Hububat konusundaki kararname, öncekilerden bazı konularda ayrılmıştı. Öncelikle el koyma ve beyanname verilmesi hemen yapılmamıştır. Bu konu için Ticaret Vekâleti yetkili kılınmıştır.

Temmuz 1942'de ise hububat fiyatlarına % 50 zam yapılmıştır. Devletçe satın alınacak belirli miktardan başka serbest satış üreticiye bırakılmıştır. Ticaret Vekâleti'nin tebliğine göre; üretim maliyetlerindeki genel yükseliş göz önünde tutularak hububat fiyatlarına zam yapılmasına karar verilmiştir. Bu karar buğday, çavdar, mahlût, mısır, yulaf ve akdarı mahsulün tamamında uygulanmıştır.²⁵

Devlet, belirlenen komisyonlar aracılığıyla el konulan hububatların özelliklerini ve değerlerini belirleyerek, hangi yöntemlerle alınacağını tespit ediyor ve bu hububatları makbuz karşılığında satın alıyordu.

1.2. Pasta ve Çörek Yapılmaması

Milli Korunma Kanunu'nun 21. maddesine göre; buğday unundan ekmekek, francala, makarna, şehriye, peksimet, bisküvi ve simit dışında ürünlerin yapılması ve satılması yasaklanmıştır.²⁶ Bu yasaktan lokanta, mutfak ve evlerde yemek olarak yapılacak hamur işleri ayrı tutulmuştur. Diğer taraftan Ticaret Vekâleti, bu ihtiyaçlar için mevcut una göre dağıtım yapmıştır. Aynı zamanda francalanın imalatına izin verilirken bu ekmeğin sadece hastalara verilmesi uygun görülmüştür. Yasaklanan yiyecekleri imal eden kişi ve kurumlar, mahallen en büyük mülkiye memuruna verecekleri bir beyanname ile ellerindeki mevcut unların miktarlarını ve özelliklerini bildirmek zorundaydı. Bu unlar, Toprak Mahsulleri Ofisince makbuz karşılığında verilen fiyat üzerinden satın alınarak hükümetçe el konulmaktaydı.²⁷

Devlet, hububat sıkıntısını çözmek için lüks kabul edilen yiyeceklerin üretim ve satışını kontrol altına almaya çalışmıştır. Bu önlem, hububatın daha önemli ve temel ihtiyaçlar için kullanılmasını sağlamayı amaçlamaktadır. Devlet, hububatın tasarruflu ve etkili bir şekilde kullanılmasını teşvik etmek adına bu adımı atmıştır.

²³ Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, "Ticaret Bakanlığı Tarihçesi" <https://ticaret.gov.tr/kurumsal/tarihce> [Erişim tarihi: 03.03.2020].

²⁴ BCA; 30-10-0-0; 185-273-12; 11 Mart 1942.

²⁵ "Hububat Mahsulü", *Yeni yol*, 21 Temmuz 1942, s. 2.

²⁶ BCA; 30-18-12; 96-95-17; 24 Kasım 1941, s. 1-2; "Pasta, Çörek Yapılmaması Hakkında", *Yeni yol*, 7 Şubat 1942, s. 2.

²⁷ BCA; 30-18-1-2; 96-95-17; 24 Kasım 1941, s. 2.

1.3. Sade Yağlara El Konulması

Karadeniz bölgesinde, yöreye özgü bitkilerle beslenen hayvanların sütünden elde edilen tereyağlarıyla ünlü geleneksel bir üretim yöntemi bulunmaktadır. Ancak savaş yıllarında, gıda ürünlerinde yaşanan sıkıntılar, kıtlık ve yokuşun yaşandığı süreç tereyağı üretimini de etkilemiştir.

Milli Korunma Kanunu çerçevesinde, Trabzon Of'ta 3.000 kilo, Vakfikebir'de 5.500 kilo sade yağa Ticaret Vekaleti tarafından el konulmuştur.²⁸ Bir ay sonra ise Bakanlar Kurulu kararıyla Trabzon Akçaabat'ta 430 teneke, Trabzon merkezde 365 teneke ve Hopa'da 32 teneke sade yağ satın alınmıştır.²⁹ Ancak bu tedbirler yeterli olmayınca ilerleyen zamanlarda İstanbul'a yağ ihracı yasaklanmıştı. Sonrasında ise bu yasak kaldırıldığında İstanbul'da yüksek fiyata alıcı bulan tüccarlar, perakende satıcıların önüne geçerek Trabzon için önceden belirlenen fiyatın üzerinde satış yapmaya başlamıştı.³⁰ Bu durum sonucunda çarşı-pazarda yağ sıkıntısı yaşanmıştır. Bu durumun devam etmesi üzerine aynı yıl içinde Trabzon'da mevcut olan ve yağ ticaretiyle uğraşanların bütün yağlarına, kanunun 14. maddesi uyarınca el konulmuştur.³¹ Bu süreçte en kaliteli tereyağının Trabzon'da üretildiği ve 4 Türk Lirası (TL) fiyatla el altından sayıldığı halde tereyağı bulmanın mümkün olmadığı belirtilmiştir.³² Yine el koyma tedbiri, ticaret ve stok amacıyla yapılan işlemler üzerinde devam etmiştir.³³

1.4. Yapağ ve Yüne El Konulması

II. Dünya Savaşı yıllarında tekstil endüstrisinin en önemli ürünlerinden biri olan yapağa duyulan ihtiyaç artmıştır. Yapağın birçok farklı şekilde kullanıldığı bilinmektedir ve başta giyim eşyaları olmak üzere çeşitli alanlarda kullanım potansiyel de vardır. Milli Korunma Kanunu tasnifine göre, yapağa çeşitli kategorilere ayrılmaktadır. Bu kategoriler arasında saf ve yarım kan Merinos yapağları, yerli yapağlar, güz ve kuzu yünleri, besi malları, deri malları ve kasapbaşı yapağları (tam ve yarı yıkanmış olanlar dahil)³⁴ yer almaktadır.

Savaş yıllarında Milli Korunma Kanunu'nun 31. maddesi gereğince, Anadolu'nun birçok şehri gibi Trabzon'da da mevcut yapağlara el konulma kararı alınmıştır.³⁵ Bu kararlar birlikte, hükümet tarafından el konulan yapağının,

²⁸ BCA; 30-18-1-2; 97-103-1; 24 Aralık 1941.

²⁹ BCA; 30-1-1-2; 97-111-15; 29 Ocak 1942.

³⁰ "Piyasada Yağ Yok!", *Yeni Yol*, 22 Şubat 1942, s. 2; "Yine Yağ Meselesi", *Yeni Yol*, 25 Şubat 1942, s. 1.

³¹ "Sade Yağlara Hükümetçe El Kondu", *Yeni Yol*, 24 Haziran 1942, s. 4.

³² "Yağ Hasret!", *Yeni Yol*, 18 Aralık 1942, s. 1; "Tereyağı da Görünmez Oldu!", *Yeni Yol*, 23 Aralık 1942, s. 1.

³³ "Yağ İhtiyacımız Serbestçe Temin Edilecek", *Yeni Yol*, 15 Temmuz 1942, s. 1.

³⁴ BCA; 30-18-1-2; 96-82-1; 22 Eylül 1941, s. 2.

³⁵ Yapağın el konulduğu şehirler: Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, İstanbul, Bursa, Balıkesir, Çanakkale, İzmir, Manisa, Aydın Afyon, Eskişehir, Kütahya, Konya, Niğde, Kayseri, Sivas, Yozgat, Tokat, Mersin, Adana, Mardin, Urfa, Diyarbakır, Muş, Bingöl, Erzurum, Ağrı, Kars, Van, Ankara (Polatlı Kazası). Bk. BCA; 30-18-1-2; 96-82-1; 22 Eylül 1941, s. 2.

kararın duyurulduğu tarihten itibaren başkalarına satılması yasaklanmıştı. Bu yapağılara el konulduktan sonra, hükümet tarafından satın alınmış sayılacaklardı.³⁶ Bu önlem, yapağın kontrol altına alınarak devletin ihtiyaçlarını karşılamayı hedeflemektedir.

1.5. Nakil Vasıtaları İçin Yapılan Uygulama

Milli Korunma Kanunu'nun bir diğer uygulaması da nakil araçlara yönelik olmuştur. Kanun gereği at, katır, eşek, öküz, manda ve bunların çektiği her türlü araba ve kızaklarla; bisiklet, motosiklet, binek ve yük otomobilleri, otobüs, traktör ve benzeri tüm nakil araçları, sahiplerinin herhangi bir nedenle ellerinden çıkmayacaktı. Bu araçlar, yeniden sahiplerine geçtiğinde, 10 gün içinde köylerde köy muhtar ve ihtiyar heyetlerine, şehir ve kasabalarda Milli Müdafaa Mükellefiyeti komisyonlarına ve belediyelerin görevlendirdiği memurlara bildirilmeleri gerekiyordu. Nakil araçlarının sahiplerinin bu kurallara dikkat etmeleri ve özen göstermeleri önemliydi. Kurallara uymayanlar cezalandırılıyordu.³⁷ Bu önlem, devletin nakil araçlarının kontrolünü ve kullanımını düzenlemeyi amaçlamaktadır.

1.6. Milli Korunma Kanunu'na Karşı Muhalefet

Milli Korunma Kanunu'na karşı çıkanlara karşı çeşitli cezalar verilmiştir³⁸. Bu çerçevede, muhalif hareket edenler için Asliye Ceza Mahkemesi'nde açık duruşmalar düzenlenmiştir. Duruşmaların ardından para cezası veya kapatma cezası gibi ceza kararları verilmiştir. Döneme ait gazetelerde yayınlanan ilanlarda, para cezalarının 25 TL ile 50 TL arasında değiştiği görülmektedir. Yine aynı şekilde ceza alanların cezaları listeler halinde gazetelerde yayınlanmaktadır. Bununla birlikte kapatma cezasının ise genellikle yaklaşık yedi gün olduğu bilinmektedir.³⁹

1943 yılına gelindiğinde ise Ticaret Vekaleti, hükümet tarafından dağıtılması planlanan ve dağıtılacak olan tohumluklara el koymamıştır. Ayrıca, bu tohumlukların kullanılması, satılması ve başka kişilere devredilmesi de yasaklanmıştır. Bu yasağa karşı çıkanlar, Milli Korunma Kanunu'na göre cezalandırılmıştır.⁴⁰

Milli Korunma Kanunu zaman içinde yapılan eklemeler ve değişiklikler halkın tepki göstermesine ve memnuniyetsizliğine yol açmıştır. Kanuna göre uygulanan, düşük fiyatlar ve tarım ürünlerine el konulması mal yokluğu, karborsa, istifçilik suistimallere engel olamamıştır.

³⁶ BCA; 30-18-1-2; 96-82-1; 22 Eylül 1941; "Yapağı ve Yün", *Yeni Yol*, 15 Eylül 1942, s. 2.

³⁷ "Nakil Vasıtaları Sahiplerinin Dikkatlerine", *Yeni Yol*, 16 Haziran 1942, s. 4.

³⁸ Alev Gözcü, "İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Ekonomik Durumun Sosyal Hayata Etkilerine Dair Bazı Tespitler", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 62, Bahar 2918, s. 99-101.

³⁹ "İlan", *Yeni Yol*, 17 Ocak 1942, s. 2.

⁴⁰ "Müstahsile Verilen Tohumluklar Yenmeyecek ve Satılmayacaktır!", *Yeni Yol*, 13 Şubat 1943, s. 1.

3. Ekmek Karnesi

Savaş yıllarında hububat yetersizliğinden dolayı Anadolu'da ekmeğin sıkıntısı baş göstermiştir. Bu nedenle ilk önce hükümet tarafından tek tip ekmeğin çıkarılmasına karar verilmiştir.⁴¹ Bununla birlikte francala imalatının sınırlandırılması ve buğdaylara karıştırılacak çavdar oranını belirleyen kararlar da alınmıştır.⁴² Yine ekmeğin sıkıntısını çözmek için çalışmalar yapılmıştır. Alınan önlemlerin yetersiz kalması üzerine 9 Ocak 1942 tarihinde hükümetin yaptığı açıklama ile karne uygulaması başlatılmıştır.⁴³

Aile bireyleri hazırlanan fişlere yaşını ve mesleğini kaydederek ekmeğin karnelerini almak için nüfus kâğıtlarıyla belediyeye müracaat etmiştir. Trabzon'da, karne dağıtımını düzenlemek ve yürütmek amacıyla üç kişilik bir komisyon oluşturulmuş ve Şevki Savaşçı, Cevdet Akçay ve Belediye katibi Ömer Kazarçel bu göreve seçilmiştir. Komisyon, her evde kaç kişinin yaşadığını tespit etmek için fiş dağıtmıştır. Karneler alındıktan sonra her vatandaşın bağlı kalacağı bir semt gösterilmiştir. Bölgelerin belirlenmesinden sonra halka dağıtılmak üzere karneler hazırlanmıştır.⁴⁴ Karneler küçükler, büyükler ve işçiler olmak üzere üç ayrı gruba ayrılmıştır. Yedi yaşına kadar çocuklara günde 187,5 gram; yedi yaşından büyük olanlara 375 gram; ağır işte çalışanlara da 750 gram ekmeğin verilmiştir.

Ekmek Karnesi uygulamasının hayata geçirilmesine rağmen, insanların temel gıda ihtiyaçları yeterince karşılanamamıştır. Kıt kaynaklar ve savaş döneminde gıda tüketimini düzenlemek ve dağıtmak için kurulan bu sistem çalışmamıştır. Bu durum karşısında hükümet, 28 Şubat'ta yürürlüğe giren ağır işçiler dışında vatandaşlara verilmekte olan günlük ekmeğin miktarının % 20 oranında indirilmesine karar vermiştir. Yeni alınan karara göre; yedi ve daha küçük yaşta çocuklara 150 gram; yedi yaşından büyük vatandaşlara 300 gram; ağır işte çalışanlara da 750⁴⁵ gram ekmeğin verilmiştir. 1942 yılında, sürekli ve şiddetli bir kış mevsiminden sonra gelen yoğun yağışlar nedeniyle hububatın iç kesimlere taşınmasında geçici zorluklar ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, mevcut stokların korunması amacıyla ve geçici bir süre için önlem alınmıştır.⁴⁶ Stokları korumaya ek olarak kart usulü ile ekmeğin dağıtımının yapılan şehir ve kasabalarda, halkın elinde bulunan buğday, çavdar, mahlût (karışık), mısır ve bunların unlarına el konularak satın alınmıştır.⁴⁷

⁴¹ Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Gündelik Yaşamda ve Toplum*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017, s. 111-135.

⁴² *BCA*; 30-18-1-2; 95-49-1; 06 Haziran 1941.

⁴³ "Ekmek Karneleri Birer Aylık Olacak", *Akşam*, 9 Ocak 1942, s. 1.

⁴⁴ "Ekmek Karneleri Hazırlanıyor", *YeniYol*, 28 Ocak 1942, s. 1.; "Şehrimizde de Karne Usulüyle Ekmek Tevzi Edilecek", *YeniYol*, 22 Ocak 1942, s. 1.

⁴⁵ Fırınlılar 28 Şubat 1942 Cumartesi sabahından itibaren 600 gramlık ekmekler pişirecekler ve bu 600 gramlık ekmeğin tamamı ve dörtte biri ağır işçilere, yarısı büyükler, dörtte biri de çocuklara verileceği Ticaret Bakanlığı işe heyeti tarafından halka duyurulmuştur. Bk. "Ekmekler 600 Gramlık Yapılacak", *YeniYol*, 25 Şubat 1942, s. 4.

⁴⁶ "Ticaret Vekâletinin Tebliği", *YeniYol*, 28 Şubat 1942, s. 1.

⁴⁷ *BCA*; 30-18-1-2; 97-123-20; 02 Mart 1942.

12-13 Nisan 1942’de günlük ekmeğin istihkakı yedi yaşından büyükler için 175 grama, Mayıs ayında ise 150 grama düşmüştür.⁴⁸

Karne uygulaması başlatılmasıyla ekmeğin konusunda çözüm arayışları olsa da un yetersiz kalmıştı. Haziran 1942’de Trabzon’da un ve mısır stoğu azaldığından yeni un gelinceye kadar Trabzon’da ekmeğin gramajının 150 grama ayarlanarak eskisine göre azaltılması valilik kanalıyla fırınlara iletilmiştir. Trabzon’daki un elde etmek noktasında yaşanan sıkıntı aşılınca tekrardan gramaj 300’e yükseltilmiştir. Trabzon’a Samsun’dan ve İstanbul’dan unlar gelmesine rağmen ekmeğin sıkıntısı devam etmiştir.⁴⁹ 1 Ocak 1943’ten itibaren ise Trabzon’da 300 gramdan 400 grama çıkartılmıştır.⁵⁰

13 Temmuz 1943’ten itibaren Trabzon halkı, ekmeğin yine karne usulüne bağlanmış, nüfus başına 300 gram ekmeğin verilmiştir. Kilosu 94,5 kuruş olan buğday ekmeğinin 300 gramı 28,5 ve kilosu 45 kuruş olan mısır ekmeğinin 300 gramı ise 13,5 kuruşa satılmaya başlanmıştı.⁵¹

Trabzon’da ekmeğin karne uygulamasına genel olarak baktığımızda, halkın temel gıda ihtiyacı olan ekmeğin yeterince karşılanmadığını görmekteyiz. Özellikle kıt kaynaklar ve savaş dönemi gibi zorlu koşullarda ekmeğin karne uygulamasını etkili olabilmesi için gıda dağıtımının düzenli ve adil bir şekilde yapılması gerekmektedir ancak bu sistemde bu koşullar Trabzon’da sağlanamamıştır.

3.1. Ekmekler Hakkında Şikâyetler

Ekmeklerin karne ile dağıtıldığı dönemlerde halk arasında şikâyetler artmıştır. Özellikle Trabzon’da, ekmeğin karneye bağlanmasıyla birlikte ekmeğin çeşidi, pişirme süreci ve dağıtımında istikrar sağlanamaması sürekli şikâyetlere neden oluyordu. Bu durum, değirmenden başlayarak karışım aşaması ve tezgâha kadar olan süreçlerin her gün değişiklik göstermesiyle düzenin sağlanamayacağı yönünde bir inançta yol açmıştır. Bu durum, ekmeğin tedarikinin düzenlenmesinin önemini ortaya koymaktadır.

Diğer yandan fırınlarda kepekli, kuturlu ve tahminen % 80 mısırla karışık mısır ekmeği ile patatesli veya saf buğday ekmeği gibi çeşitli ekmeğin satılmasıdır. Bir şehirde farklı fiyatlarla ekmeğin satılması, durumun ne kadar ciddi olduğunu gösteriyordu.⁵²

Bazı fırınlardan çıkan ekmeğin, insan sağlığını tehdit edecek seviyeye gelmişti. Trabzon’da, ekmeğin içinde cam kırıkları bulunması nedeniyle

⁴⁸ Cemil Koçak, “Karneli Yıllar”, *Tarih ve Toplum*, C. 3, S. 25, Ocak 1986, s. 26-27.

⁴⁹ “Un Bekleniyor”, *Yeni Yol*, 7 Ağustos 1942, s. 1; “İşe İşlerimiz”, *Yeni Yol*, 14 Ağustos 1942, s. 1; “Ekmeğin İşleri Samsun’dan Parça Parça Un Geliyor”, *Yeni Yol*, 18 Ağustos 1942, s. 1; “Ekmeğin Pazartesi Günü 300 Gramdır”, *Yeni Yol*, 21 Ağustos 1942, s. 1; “Bol Un Geliyor”, *Yeni Yol*, 28 Ağustos 1942, s. 1.

⁵⁰ “Ekmeğin 400 Gram”, *Yeni Yol*, 30 Aralık 1942, s. 2.

⁵¹ “Ekmeğin, Yine Karne ile Verilecek”, *Yeni Yol*, 10 Temmuz 1943, s. 1.

⁵² “Ekmeğin Meselesi”, *Yeni Yol*, 4 Mayıs 1942, s. 1.

insanların ağızlarında yaralanmalara neden olmuştu.⁵³ Mısır taneleri temizlenmeden, taşlar ve topraklarla birlikte hatta içeriği kontrol edilmeden çuval ve paçavra parçalarıyla değirmenlere veriliyordu. Bu da taşlı ve topraklı ekmeklerin pişirilmesine yol açıyordu.⁵⁴ Bazı fırınlardan çıkan ekmeklerin pişmemiş olduğu ve bazılarının fırından hemen çıkar çıkmaz dumanıyla teraziye konularak satıldığı, bu nedenle sıcak tartılan her ekmeğin soğuduğunda 30-40 gram eksik geldiği şeklinde şikayetler de vardı.⁵⁵ Yine mısır ekmeği tüketen bazı kişilerde, mide ve bağırsak hastalıkları ortaya çıkmıştı.⁵⁶ Bu şikayetler üzerine Trabzon Belediyesi, ekmeklik hububatın temiz ve iyi bir şekilde öğütülebilmesi için elektrikle çalışan bir değirmen kurulmasına karar vermişti.⁵⁷

Trabzon'da yaşanan bu olaylar, gıda güvenliği ve halk sağlığı açısından son derece ciddi bir durumdur. Fırınlardan çıkan pişmemiş veya hatalı üretilmiş ekmeklerin satılması, tüketici sağlığını tehlikeye atmaktaydı. Ayrıca, ekmeklerin terazide sıcakken tartılıp soğuduktan sonra eksik geldiği iddiaları da güvenilir bir ticari uygulama olarak değerlendirilebilir.

3.2. Ekmek Karnelerinde Usulsüzlük

Ekmek karneleri numaralandırılmıştı ve kaybedildiğinde bildirilmesi gerekiyordu. Böylece kayıp kart numaralarına ekmek verilmeyecekti.⁵⁸ Ancak süreç böyle işlemedi. Önlem alınmasına rağmen karne uygulamasında bazı usulsüzlükler yapılıyordu. Bunun nedenlerinden biri, kaybedilen veya çalınan kartların zamanında bildirilmemesiydi. Trabzon'da bu dönemde, fazla sayıda karne bulunduğu tespit edilmişti.⁵⁹ Bu karnelerin diğer şehirlerden getirildiği ve satıldığı düşünülmekteydi. Karneler işaretsiz olduğu için her yerde geçerli olmaları nedeniyle böyle bir durumun ortaya çıkması normaldi.⁶⁰ Öte yandan, çalınan ekmek karneleri mahkemelerde ele alınmış ve davalar açılmıştı.⁶¹

4. Varlık Vergisi

II. Dünya Savaşı yıllarında Trabzon'da ekonomiyi düzeltmek için alınan tedbirlerden biri de Varlık Vergisi'ydi. Trabzon'da oluşturulan bir komisyon, yaptığı ilk tespitler sonucunda vergi miktarının merkez kazasında 500 bin TL ve vilayetler genelinde toplamda 600 bin TL civarında olduğunu belirlemiştir.⁶² Varlık Vergisi mükelleflerinin borçlarını ödeyebilmeleri için banka-

⁵³ "Ekmekler Cam Kırığı", *Yeni Yol*, 5 Haziran 1942, s. 1.

⁵⁴ "Ekmek Meselesi", *Yeni Yol*, 24 Haziran 1942, s. 1.

⁵⁵ "Ekmeklerden Şikâyet", *Yeni Yol*, 7 Ağustos 1942, s. 1.

⁵⁶ "Mısır Ekmeği ve Hastalar", *Yeni Yol*, 31 Ekim 1942, s. 1.

⁵⁷ "Belediye Bir Değirmen Kuruyor", *Yeni Yol*, 23 Aralık 1942, s. 1.

⁵⁸ "Ekmek Karneleri", *Yeni Yol*, 28 Mart 1942, s. 1.

⁵⁹ Piyasaya sürülen günlük ekmek pusulalarını çalıp taklit ederek fırınlardan ekmek alan suçluların muhakemesine Asliye Ceza Mahkemesi bakıyordu. Bk. "Ekmek Pusulası Taklit Edenlerin Mahkemesi", *Yeni Yol*, 2 Haziran 1942, s. 2.

⁶⁰ "Ekmek Karneleri", *Yeni Yol*, 20 Haziran 1942, s.1.

⁶¹ "Karne Davası", *Yeni Yol*, 21 Ağustos 1942, s. 1.

⁶² "Vilayetimizin Varlık Vergisi", *Yeni Yol*, 30 Aralık 1942, s. 1.

lar tarafından hükümetin teşviki ile kolaylık sağlanmıştır. Devlet tarafından bankalar, Varlık Vergisi mükelleflerine sınırlanan ticari kredilerle beraber her türlü kredi açmak konusunda serbest bırakılmıştır.⁶³ Ayrıca gayrimenkul karşılığında da borç verilebilecekti. Bankalar, yapacakları borçlar karşılığında faiz alacaklardı.⁶⁴

Bu durum, Varlık Vergisi mükelleflerinin borçlarını ödeyebilmeleri için olumlu bir adım olarak değerlendirilebilir. Bankaların hükümet teşvikiyle mükelleflere kolaylık sağlaması, borçluların finansal yükümlülüklerini yerine getirebilmeleri ve mali sıkıntılarını hafifletebilmeleri açısından önemlidir.

Trabzon'da Varlık Vergisi için Ocak 1943'te hazırlıklar başlamıştır. Nihayetinde 7 Ocak 1943 tarihinde Varlık Vergisi miktarları, Trabzon'daki komisyon tarafından belirlenip listeler asılmıştı. Bu arada Trabzon'da çiftçiler, kara, deniz, nakil vasıtaları sahipleri ve akar sahipleri de vergi mükellefleri olarak belirlenen miktarları ödemek üzere cetvellerde gösterilmişti. Listelerin asılmasıyla birlikte mükellefler vergilerini ödemeye başlamıştır. Diğer taraftan belirlenen tarihe kadar ödemelerini yapmayanlara faiz uygulanacağı da belirtilmiştir.⁶⁵

Trabzon'da hesaplanan Varlık Vergisi miktarlarına bakıldığında; Trabzon merkez 450 bin TL olmak üzere toplamda 600 bin TL'yi geçmiştir. Diğer taraftan Trabzon'da Varlık Vergisi'ni ilk ödeyenler İhsan İsağiller, Ali Rıza Yavuz ve Affan Kitapçı olmuştur.

Tablo: Trabzon Merkezdeki Mükelleflerin Adları ve Vergi Miktarları

Mükellef	Miktar	Mükellef	Miktar	Mükellef	Miktar
P. P. Danielsen	50.000	Civelek ve Alemdağ	6.000	Osman Ural	3.000
Mustafa Topçu	26.000	Osman Peker	5.000	Zehra Karadeniz	3.500
Hohtif Şirketi	26.000	Karlo Fonzi	5.000	Hakkı Tekin Yusuf Özyazısı	3.000
Nihat Faik Bekiroğlu	25.000	Emin Hasan Sağlan	5.000	Mustafa Karanis	3.000
Mehmet Doğan	20.000	Hasan Karanis	5.000	Niyazi Şahinbaş	2.000
Mahmut Ahmet Akçay	15.000	Sıraoğlu Kardeşler ve Ş.	5.000	Atif Saruhan ve kardeşi	2.500
Veysel Çakır ve ortağı	15.000	Ahmet Erzumluoğlu	5.000	Murathan Kardeşler	2.500
Hasan Basri ve vekili Hasip Kalaycı	15.000	Nuri Ekmekçi	3.000	Pulathaneli biraderler	1.200
Ali Baltaoğlu	10.000	Hasan Ahmet Tırakya	2.500	Hakkı Divan	6.000
Hüsnü Rıza Aybay	10.000	Binbirçeşit mağazası	2.500	Muammar ve Kamil Yarımbrıyk	500

⁶³ “Varlık Vergisinin Yüzde Yirmisinin Ödeyenlere Bankalar Kredi Açacak”, *Yeşilgireson*, 26 Aralık 1942, s. 1.

⁶⁴ “Varlık Vergisi Mükellefleri”, *Yeni Yol*, 26 Aralık 1942, s. 1.

⁶⁵ “Varlık Vergisi Hakkında İlan”, *Yeni Yol*, 12 Ocak 1943, s. 4.

İlyas Kölemen	6.000	Ali Rıza Işıl	500	Aşçı Ahmet Enezoğlu	500
Emrullah Şehrali	8.000	Abdullah Ebubekir	2.500	Sabit Şehralı	1.500
Ali Peşe	8.000	Seymen Sait Ali	1.000	Şems Oteli	600
Ekrem Ongan	6.000	Yakup Reisoğlu Yakup	1.000	Kemal Sunar	500
Harunlar	1.500	Nazım Ural	2.500	Sami Dedeoğlu	500
Şakir Yavruoğlu	1.000	Fehmi Onur	1.500	Hasan Tahbaz	500
Ali Müşiroğlu	500	Hariş Limited	3.500	Hüseyin Avni Sağiroğlu	2.000
Kemal Aybay	2.500	Ahmet İbrahim oğlu	2.000	Ali Nazmi Piriç oğlu	3.000
İlyas Sabır	2.000	Daniş Eyipoğlu ve Osman Akçay Kollektif Şirketi	2.000	Hamdi Parselim oğlu	3.000
Arif Sadıkoğlu	2.000	Halil İbrahim Karagöz	1.500	Hatice Füzuran ve ortağı	6.000
İhsan İsağiller	3.000	İsmail Çelebi	2.000	Ziya Karkullukçu	2.000
Mustafa Kızıltan	500	Faik Sümer	500	Tursun Ahisahlı	1.000
Münir Özkan	500	Terlikçi Osman Kazancı	500	Osman Karanis	1.000
Neşat Karahasan	1.000	Yeşilyurt	750	İbrahim Sunar Ali Hamdi Metin	750
M. Sigorta Şirketi Acentası	700	Yakup Başaran	500	Mustafa İdris Kardeşler	1.500
Mehmet Salih Özer	500	Ali Selim Peker	500	Necip Aksöz	750
Faik Oğuztürk	1.500	Zühtü Saruhan	1.000	Ali Rıza Yavuz	750
Murat İşman	750	Recep Genç	750	İbrahim Yüksel	750
Kemal Saka	500	Ali Rıza Erzurumluoğlu ve Mustafa Türkoğlu	1.500	Murat Karahasan	2.500
Hakkı Sakarya	1.000	İdris Kurumahmutoğlu	750	Mehmet Hasan Kitapçıoğlu	750
Hacı Salih Kurumahmutoğlu	500	Hamit Uzun Hasan	500	Temel Nulcumı?	500
İbrahim Horolov	700	Osman Altan	750	Ahmet Hamdi Mehmet Nazun?	500
Fazıl Pir	500	Hasan İyler	700	İhsan Uğur	500
İsmail Müftü oğlu	500	Hasan Ahıskalı	500	Faik Memiş Yazıcı	500
Ali, Onur Bayram Öztürk	1.500	Haşim Karaniş	500	Ziya Komitoğlu	1.500
Ali Galip Karanis	1.500	Hüseyin Çulha	500	Mahmut Yazıcı	500
Keleş Kefeli	1.000				
Hüseyin Denizli	500				
TOPLAM					401.400

Kaynak: "Varlık Vergisi, Cetveller Dün Asıldı", *Yeniyo!*, 8 Ocak 1943, s. 1-2.

Tablo: Trabzonlu Çiftçiler

Mükellef	Miktar	Mükellef	Miktar
Affan Kitapçı	500	Hasan Alemdaroğlu	500
Murat Samancı	500	Molla Mehmet Bereketoğlu	500
Abdullah Bostan	500	Mustafa Ahmet Kem Hacıoğlu	500
Ahmet Bostan	500	Temeloğlu Hüseyin Gümrükçü	500
Salih Yavuz	500	Osman Gümrükçü	500
Ekrem Ogan	1000	Neşet Karahasan	700
Ali Budak	500		
TOPLAM			7200

Kaynak: “Varlık Vergisi, Cetveller Dün Asıldı”, *YeniYol*, 8 Ocak 1943, s. 2.

Tablo: Trabzonlu Kara, Deniz Nakil Vasıtaları Sahipleri

Mükellef	Miktar
Ali Uslu İmdat Reis	3000
Hamit Perekil	500
TOPLAM	3500

Kaynak: “Varlık Vergisi, Cetveller Dün Asıldı”, *YeniYol*, 8 Ocak 1943, s. 2.

Tablo: Trabzonlu Akar Sahipleri

Mükellef	Miktar	Mükellef	Miktar
Faik Nihat Rüştü	199	Nihat Rüştü	59
Ali Peşe	56	Hacı Nuri Ekmekçi	587
Kaptan Akif Nemil	1032	Delfin Şirketi	142
Ali Keçeci	1000		
TOPLAM			3075

Kaynak: “Varlık Vergisi, Cetveller Dün Asıldı”, *YeniYol*, 8 Ocak 1943, s. 2.

YeniYol gazetesinde yayınlanan tablolara göre; Trabzon merkezde 415.175 TL borç çıkarılmıştır. Trabzon’a merkezde 415.175 TL olmak üzere toplamda 600.000 TL varlık vergisi borcu çıkarılmıştır.

3.1. Varlık Vergisini Ödemeyenler

Varlık Vergisi’ni ödemekle yükümlü olanlar ilan tarihinden itibaren 15 gün içinde mal sandığına vergilerini yatırmak zorundaydı. 15 günlük zaman zarfı içinde yatırılmayan vergiler ise emval kanununa göre tahsil yoluna gidilecekti. Sürenin dolmasından itibaren birinci hafta % 1, ikinci hafta için % 2 zam

uygulanacaktı. İlan tarihinden itibaren bir ay zarfında borçlarını ödemeyen mükellefler, borçlarını tamamen ödeyinceye kadar memleketin herhangi bir yerinde bedensel özelliğine göre askerî görevlerin dışında genel hizmetlerde veya belediye hizmetlerinde çalıştırılacaktı⁶⁶. Varlık Vergisi mükelleflerinden kadınların ve 55 yaş üstü erkeklerin borçları hakkında *Tahsili Emval Kanunu* tatbik edilmekle beraber ihtiyaç duyulması halinde çalışma mükellefiyetine tabi olmuşlardır.⁶⁷

Trabzon'da tedbirlerin aile ve işyerlerinde huzur içinde çalışma imkânları bulabilecek olan vatandaşlara borçlarını ödemek için kolaylıklar sağlayacağı ümit edilmekteydi.⁶⁸ Gösterilen bu kolaylıklara rağmen borçlarını ödemeyenler hakkında *Tahsili Emval Kanunu* hükümlerinin tatbikine devam edilecekti.⁶⁹

Varlık Vergisi borcunu ödemeyen mükellefler için çalıştırma talimatnamesi yayınlanmıştır.⁷⁰ Bu talimatnameye göre, Varlık Vergisi ödememiş olan mükellefler, kamu hizmetlerinde çalıştırılacaklardır. Nafia tarafından belirlenen çalışma alanları şunlardır:⁷¹

1. Trabzon-İran transit yolunun bir kısmını teşkil eden Hasankale, Erzurum, Aşkale yolu.
2. Tercan, Erzincan, Kemah, Refahiye yolları.

Memurlar, sakatlar, kadın ve ihtiyarlar⁷² haricindeki borçlular hemen belirlenen çalışma yerlerine sevk edilmiştir.⁷³ Bu yerlerde mükelleflerin iâşe ve barınmaları için tertibat alınmıştı. Borçlarını veremeyen kadın mükellefler ise belediyede çalışacaklardı. Trabzon'da Varlık Vergisi'ni ödemediği için yukarıda belirtilen çalışma yerlerine gönderilen kişiler hakkında belge ya da gazetelerde bilgiye rastlanılmamıştır.

13 Mart 1944 tarihinde ise "Varlık Vergisi Bakayasının Terkine Dair" kanun çıkmıştır. Bu kanuna göre belirlenen vergilerin tahsil edilmemiş olan bakiyeleri silinmiştir. Bununla birlikte Varlık Vergisi borçlarından dolayı yeniden müracaat kabul edilmeyecekti.⁷⁴ Varlık Vergisi denildiği zaman ilk akla gelen gayri müslimlerden usulsüz alınan vergilerdir. Bu durum Trabzon için

⁶⁶ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre VI, C. 28, İctima: 4, S. 4, 9.XI.1942, s. 1-9; "Varlık Vergisini Ödemeyenler", *Yeşilgireson*, 30 Ocak 1943, s. 2; "Varlık Vergisini Ödemeyenler", *İkdam*, 10 Ocak 1943, s. 1.

⁶⁷ "Varlık Vergisi Hakkında Kanun", *T.C. Resmi Gazete*, 12 Kasım 1942.

⁶⁸ *BCA*; 30-10-0-0; 135-971-24; 06 Aralık 1943, s. 1.

⁶⁹ "Varlık Vergisi", *Yeni Yol*, 4 Aralık 1943, s. 2.

⁷⁰ *BCA*; 30-10-0-0; 135-970-8; 13 Kasım 1942.

⁷¹ "Varlık Vergisini Ödemeyenler", *İkdam*, 10 Ocak 1943, s. 1.

⁷² Gazetelerde yer alan ihtiyarların yaş sınırları belirtilmemektedir. Ancak Cumhuriyet arşiv belgelerinde; 55 yaş üstü mükellefler hakkında çalışma zorunluluğunun getirildiğini görmekteyiz. Bk. *BCA*; 30-18-1-2; 101-10-19; 20.01.1943.

⁷³ "Varlık Vergisi Çalıştırma Talimatnamesi Dün Çıktı", *İkdam*, 13 Ocak 1943, s. 1, 3; "Varlık Vergisini Ödemeyenlerin Listeleri Hazırlanıyor", *İkdam*, 14 Ocak 1943, s. 1, 3; "Varlık Vergisi Borçluların Sevki Pazartesi Başlıyor", *İkdam*, 15 Ocak 1943, s. 1, 3; "Dün Gece 18 Borçlu Mükellef Celbedildi", *İkdam*, 22 Ocak 1943, s. 1, 2; "Varlık Vergisini Vermeyenler Umumi Sevkiyat Nereye Yapılacak?", *İkdam*, 25 Ocak 1943, s. 1.

⁷⁴ "Varlık Vergisi Bakayasının Terkine Dair Kanun", *T.C. Resmi Gazetesi*, 17 Mart 1944, s. 1.

geçerli değildir. Bunun sebebi ise bölgede yaşayan gayr-i müslimlerin Lozan Antlaşması'nda imzalanan mübadele protokolüne göre şehirden ayrılmalarıdır.

5. Toprak Mahsulleri Vergisi

Eylül 1943'te Toprak Mahsulleri Vergisi yürürlüğe girmiştir⁷⁵. Toprak Mahsulleri Vergisi'nin yürürlüğe girmesiyle birlikte birçok alanda eleştirilere ve tepkilere yol açmıştır.⁷⁶ Bu verginin uygulamasında yapılan hatalar yüzünden halk üzerinde çok olumsuz etkiler bırakmıştır. Özellikle ürünlerin toplanması ve muhafazası meselesinden dolayı yaşanan olumsuzluklar tepkilerin artmasına neden olmuştur.⁷⁷ Ülke genelinde durum böyleyken Trabzon'da, valinin başkanlığında, Toprak Mahsulleri Vergisi hakkında gereken tedbirler alınmıştır. Sonrasında ise tahmin ve tespit kolları faaliyete geçmiştir.⁷⁸

Toprak Mahsulleri Vergisi'nin oranlarına bakıldığında aşağıdaki yüzdeler ortaya çıkmaktadır.

1. % 12 oranında Toprak Mahsulleri Vergisi'ne tâbi bulunan kuru üzüm, çekirdekli çekirdeksiz üzüm, incir, fındık, Antep fıstığı, ipek kozası, afyon, pamuk, zeytin tanesi, yağlık ve yemeklik susam, keten tohumu, kendir tohumu, ayçiçeği tohumu mahsullerinden alınacak vergi İcra Vekilleri Heyeti'nce % 8'e indirildi.⁷⁹

2. Vergi olarak % 8 oranında alınacak fındık mahsulünün en son 31 Ekim 1943 tarihine kadar Fındık Tarım Satış Kooperatiflerine teslim edilmesi gerekiyordu. Zamanında teslim edilmeyen aynı vergiler % 5 zamla ve Tahsili Emval Kanunu'na göre tahsil edilecekti.⁸⁰

3. Zamanında teslim edilmeyen aynı vergilerinin % 25 ve nakden alınacak vergilerin % 10 zamla tahsili emval kanununa göre tahsil olunacaktı.

1944 yılına gelindiğinde ise Toprak Mahsulleri Vergisi'nin uygulanması ve yükümlülüklerin belirlenmesi amacıyla tekrar komisyonlar kurulmuştur. Bu komisyonlar buğday, arpa, çavdar ve patates gibi ürünlerin vergi yükümlüklerini belirlemek için çalışmıştır.⁸¹

Neticede tüm Anadolu'da olduğu gibi Toprak Mahsulleri Vergisi uygulaması, zaten savaş koşulları altında ezilmekte olan köylünün ekonomik sıkıntılarını daha da arttırmış ve tepkilere neden olmuştur.

⁷⁵ Kararname için bk. *BCA*; 30-18-1-2; 102-62-17; 7 Eylül 1943. Ayrıntılı bilgi için bk. Bülent Bakar, "Türk Çiftçisine Savaş Faturası: Toprak Mahsulleri Vergisi (1943-1946)", *Yakın Dönem Türkiye Tarihi Araştırmaları*, ed. Safiye Kıranlar-Eminalp Malkoç, Der Yayınları, İstanbul 2019, s. 332-357.

⁷⁶ Mehmet Korkud Aydın, "Savaş Yıllarının Olağanüstü Bir Uygulaması: Toprak Mahsulleri Vergisinin Hayata Geçirilmesi", *Turkish Studies*, V. 12/26, s. 1-20.

⁷⁷ Mehmet Ertan, "Toprak Mahsulleri Vergisinin Esasları ve Sonuçları: Toprak Mahsulleri Vergisi II. Aşar Mıydı?", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 14, S 2, 2018, s. 239-255.

⁷⁸ "Toprak Mahsulleri Vergisi", *Yeni Yol*, 3 Temmuz 1943, s. 1.

⁷⁹ Kararname için bk. *BCA*; 30-18-1-2; 103-71-6; 22 Eylül 1943.

⁸⁰ "Toprak Mahsulleri Vergisi Hakkında", *Yeni Yol*, 20 Ekim 1943, s. 4.

⁸¹ "Toprak Mahsulleri", *Akçaabat*, 31 Temmuz 1944, s. 1.

6. Sonuç

II. Dünya Savaşı'nda Türkiye tarafsız kalmış olmasına rağmen, savaşın etkilerine karşı önlem almak zorunda kalmıştır. Bu önlemleri alırken, devlet bütçesini sağlamak için çeşitli ekonomik tedbirler almıştır. Bu ekonomik önlemler, Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Trabzon'da da uygulanmıştır.

Savaş zamanında yapılan bu tedbirlerin yürürlüğe girmesi, uygulanması ve sonuçları için Trabzon'da çıkan *Yeniyol* gazetesinin ayrı bir önemi vardır. Özellikle arşiv belgelerinde yer almayan bazı sayısal detaylar (Milli Korunma Kanunu'nun ve özellikle Varlık Vergisi bilgileri) konusunda büyük öneme sahiptir. *Yeniyol*, ekonomik uygulamaların gerçekleştirildiği süreçte ortaya çıkan muhalefet ve şikayetleri de yansıtarak bu sürecin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Bu şekilde, ekonomik uygulamalara yönelik eleştiriler ve memnuniyetsizler ortaya konulmaktadır.

Milli Korunma Kanunu ile birlikte başlayan ekonomik önlemler, Ekmek Karnesi, Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi gibi uygulamalarla sürdürülmektedir. Bu önlemler, II. Dünya Savaşı döneminde Türkiye'nin ekonomik istikrarını sağlamak ve savaşın etkilerine karşı önlem almak amacıyla uygulanmıştır. Ancak yapılan her uygulamanın sağlıklı bir şekilde ilerlemediğini görmekteyiz. Alınan bu önlemlerin uygulanması için bazı yaptırımlar yapılması gerekliydi. Kanunlara uymayanlar için cezalandırmalar gerçekleştirilmişti.

Trabzon'da Milli Korunma Kanunu uygulamalarında vergilendirmelere uymayan ya da kuralları çiğneyen kişilerin cezalandırılmaktaydı. Milli Korunma Kanununa zaman içinde yapılan eklemeler ve değişiklikler halkın tepki göstermesine ve hoşnutsuzluğuna yol açmıştır. Diğer taraftan kanuna göre uygulanan, düşük fiyatlar ve tarım ürünlerine el konulması mal yokluğu, karborsa, istifçilik suistimallere engel olamamıştır.

Ekmek Karnesi uygulamalarının zaman içerisinde gramajlarının değiştiği başka bölgelerden Trabzon'a takviye yapıldığı anlaşılmaktadır. Ekmek Karnesi uygulaması sırasında Trabzon'da ekmeklerin sağlıksız olduğu yönünde birçok şikayetle karşılaşmıştır. Aynı zamanda karne uygulamasında zaman zaman usulsüzlükler ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan Varlık Vergisinde herhangi bir itirazla karşılaşmamıştır. Trabzon'da Varlık Vergisinin ise sorunsuz bir şekilde ödendiği görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

Ana Kaynaklar

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- BCA; 30-1-0-0; 51-305-2; 1941.
BCA; 30-10-0-0; 185-273-12; 11 Mart 1942.
BCA; 30-10-0-0; 85-560-19; 17 Mart 1943.
BCA; 30-10-0-0; 86-569-8; 24 Ocak 1944, s. 2.
BCA; 30-1-1-2; 97-111-15; 29 Ocak 1942.
BCA; 30-18-1-2; 103-71-6; 22 Eylül 1943.
BCA; 30-18-1-2; 90-16-9; 19 Şubat 1940.
BCA; 30-18-1-2; 93-114-11; 11 Aralık 1940.
BCA; 30-18-1-2; 95-49-1; 06 Haziran 1941.
BCA; 30-18-1-2; 96-82-1; 22 Eylül 1941, s. 2.
BCA; 30-18-12; 96-95-17; 24 Kasım 1941, s. 1-2.
BCA; 30-18-1-2; 96-99-20; 16 Aralık 1941.
BCA; 30-18-1-2; 97-103-1; 24 Aralık 1941.
BCA; 30-18-1-2; 97-123-20; 02 Mart 1942.
BCA; 490-1-0; 1452-15-2; 1945.

Resmi Gazete

“Varlık Vergisi Bakayasının Terkine Dair Kanun”, *T.C. Resmi Gazetesi*, 17 Mart 1944, s. 1.

“Varlık Vergisi Hakkında Kanun”, *T.C. Resmi Gazete*, 12 Kasım 1942.

TBMM Zabıt Ceridesi

- TBMMZC, Devre VI, C. 28, İctima: 4, S. 4, 9.XI.1942, s. 1-9.
TBMMZC, 2 Şubat 1942, s. 240.

Gazeteler⁸²

- Akçaabat (Trabzon)*
Akşam
İkdam
Ulus
Yeniyol (Trabzon)

Kitap/Makaleler

- AKTAN, Coşkun Can; ŞEN, Hüseyin: “Ekonomik Kriz: Nedenler ve Çözüm Önerileri”, *Yeni Türkiye, Ekonomik Kriz Özel Sayısı*, Kasım-Aralık 2001, C. II, S. 42, s. 6.

⁸² Gazete yazıları ve tarihleri dipnotlarda verilmiştir.

- AKTAR, Ayhan: *Varlık Vergisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya: İkinci Adam, C. II, Remzi Kitabevi, İstanbul 2000.
- AYDIN, Mehmed Korkud: "Milli Korunma Kanununun Hayata Geçirilişi (1940) ve Tek Parti Dönemi Uygulamaları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 29, S. 1, Ocak-2019, s. 421.
- AYDIN, Mehmet Korkud: "Savaş Yıllarının Olağanüstü Bir Uygulaması: Toprak Mahsulleri Vergisinin Hayata Geçirilmesi", *Turkish Studies*, V. 12/26, s. 1-20.
- BAKAR, Bülent: "İstanbul'da Ekmek Karnesi Uygulaması, Karne ve Ekmek Suistimalleri (1942-1946)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, C. 12, S. 24, s. 1-60.
- BAKAR, Bülent: "Türk Çiftçisine Savaş Faturası: Toprak Mahsulleri Vergisi (1943-1946)", *Yakın Dönem Türkiye Tarihi Araştırmaları*, ed. Safiye Kıranlar-Eminalp Malkoç, Der Yayınları, İstanbul 2019, s. 332-357.
- BULUT, Mehmet: "1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye'de Devletçiliğe Geçiş", *Bilgi*, S. 26, s. 77-101.
- Cumhuriyet Türkiye'sinin Sanayileşmede İlk Önemli Adımı: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı 1934-1938*, Der. Fikret Yücel, TMMOB Elektrik Mühendisleri Odası, Ankara 2014, s. 21-34.
- ÇETİNOĞLU, Ali Sait: *Varlık Vergisi 1942-1944 Ekonomik ve Kültürel Jenosid*, Belge Yayınları, İstanbul 2009.
- DENİZ, Muzaffer: "Hitler Dönemi Türk-Alman Anlaşmaları", *Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 2, Mart 2015, s. 92. ss. 85-99.
- DOKUYAN, Sabit: "Savaş Ekonomisi ve Varlık Vergisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (2), Aralık 2014, s. 30.
- ERAY BİBER, Tuğba: *Savaşın Gölgesinde, II. Dünya Savaşı Yıllarında Giresun, Trabzon ve Rize'nin Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Durumu*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020.
- ERTAN, Mehmet: "Toprak Mahsulleri Vergisinin Esasları ve Sonuçları: Toprak Mahsulleri Vergisi II. Aşar Mıydı?", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 14, S. 2, 2018, s. 239-255.
- EZER, Feyzullah: "1929 Ekonomik Krizi'nin Türkiye'ye Etkileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 20, S. 1, s. 427-442.
- GÖZCÜ, Alev: "İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Ekonomik Durumun Sosyal Hayata Etkilerine Dair Bazı Tespitler", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 62, Bahar 2918, s. 99-101.
- GÜÇLÜ, Muhammet: *Varlık Vergisi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019.
- İNCİ, İbrahim: "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'de Tek Parti Hükümetlerinin İaşe Politikaları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, S. 50, Erzurum 2013, s. 274.
- KAFAOĞLU, Arslan Başer: *Varlık Vergisi Gerçeği*, Kaynak Yayınları İstanbul 2002.
- KARABEKİR, Kazım: *Günlükler (1906-1948)*, C. II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 1252
- KAYRA, Cahit: *Savaş Türkiye Varlık Vergisi*, Tarihçi Kitabevi, Ankara 2015.

- KOÇAK, Cemil: “Karneli Yıllar”, *Tarih ve Toplum*, C. 3, S. 25, Ocak 1986, s. 26-27.
- KOÇAK, Cemil: *Türk-Alman İlişkileri (1923-1939)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 241-243.
- KOÇTÜRK, O. Murat – GÖLALAN, Meryem: “1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi”, *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik*, 45 (2), 2010, s. 59.
- METİNSOY Murat: *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Gündelik Yaşamda ve Toplum*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017.
- ÖNDER, Zehra: *İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası*, Çeviri: Leyla Uslu, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2010.
- ÖZDİNÇ, Hülya Kendir: “Tarımda Kamu Politikalarının Başlangıcı: “Buğday Meselesi”, 1932-1945”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2010, 1 (20), s. 1-12.
- ÖZKAN, M. Selçuk - TEMİZER Abidin: “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’de Karaborsacılık”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 2 / 9 Fal 2009, s. 319-325.
- ÖZKAN, M. Selçuk: “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’nin Takas Usulü Ticareti”, *Karadeniz Araştırmaları*, (Yaz 2012), ss. 89-96.
- ÖZPOLAT, Mustafa: *Bütün Değişiklikleriyle Birlikte Milli Korunma Kanunu Şerh ve Tatbikatı*, Ankara 1945, s. 3.
- METİNSOY, Murat: *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi 1884-1950*, Yay. Haz. Hikmet Öksüz-Veyssel Usta-Kenan İnan, İber Matbaacılık, Trabzon 2009.
- YÜCEL, Fikret: *Cumhuriyet Türkiye’sinin Sanayileşme Öyküsü*, Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı Yayınları, Ankara 2015, s. 32-44.

İnternet Kaynakları

- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc024/kanuntbmmc024/kanuntbmmc02404305.pdf (Çevrim içi) 10.04.2018.
- https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc014/kanuntbmmc014/kanuntbmmc01402643.pdf (Çevrim içi) 5.11.2023.
- Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, “Ticaret Bakanlığı Tarihçesi” <https://ticaret.gov.tr/kurumsal/tarihce> (Çevrim içi) 03.03.2020.

Extended Abstract

Economic Measures Taken In Trabzon During World War II

Although World War II was the bloodiest war in history, it also affected the states that did not participate as much as the states that participated in the war. After the economic depression that affected the whole world between 1929-1933, the biggest crisis in the world conjuncture was experienced during the war period covering the years 1939-1945.

World War II created significant changes and shocks in the economy of all countries of the world. From the first years of the war, it became necessary to take extraordinary measures in every field. Thus, measures have been taken in Türkiye for national defense, to meet the needs of the people and to protect the economy of the country. Maintaining its neutrality in these years, Türkiye felt the heavy burden of the war. Although Türkiye did not enter the war, military recruitment and defense expenditures increased. For these reasons, the industrial investments planned before the war were not made and the production came to a standstill. As a result, Türkiye has taken some economic measures to meet basic needs.

II. During the World War II, Türkiye's economy was based on agriculture and animal husbandry. In the Black Sea region, as in general, the economy was shaped by agriculture and animal husbandry. The increase in recruitment to the military during the war years weakened the workforce and dealt a great blow to the economy. There were industrialization plans that were made before the war but could not be realized. Investments could not be made and the economy could not develop either. With the deterioration of the economy, the measures taken by the state were also applied in the Black Sea region. During the World War II, the increase in military recruitment in the Black Sea region caused a decrease in the workforce and production, and with the decrease in production, the cost of consumer goods arose. As a result, it was difficult to find consumer goods due to reasons such as stocking and black market. The situation of the people worsened as the state began to collect new taxes from the people, whose economic situation was already bad, in order to meet their essential needs. In the Black Sea region, the people had difficulty even in reaching the basic necessities in poverty. In particular, the situation of the villagers reached the limit of hunger during the war. Production-consumption and distribution works were taken under state control by enacting the National Protection Law (January 1940).

Grain stocks were confiscated, and making cakes and similar products from flour was prohibited. Thus, it was tried to find a solution to the grain shortage by preventing the production and sale of foods that could be considered luxury. Basic foodstuffs and basic needs would be met as much as possible. Since sugar was among the luxury foodstuffs, it was not possible to find it or, if found, to buy it at an affordable price. Taxes taken from wealthy people, especially minorities, during the war could not prevent the bad course of the economy. According to the National Protection Law adopted in 1940, it is prohibited to create a shortage of goods, increase in prices, store or destroy goods, compel the purchase of other goods contrary to commercial obligations and tendencies, create a monopoly, and make transactions outside the rules determined by the government. For the implementation of these rules, commissions were formed and it was desired to ensure the smooth operation of the process. During this process, many commissions were established for the implementation of these decisions in the

Black Sea region, as well as the Chambers of Commerce and Industry among their executives.

The state determined the properties and values of the seized grains through the commissions determined and determined the ways in which they would be taken and bought them in return for a receipt. The National Protection Law, with the additions and amendments made, caused public reaction, and those who violated the law were punished. Accordingly, open hearings were held at the Criminal Court of First Instance for those who acted against the National Protection Law. Low prices and confiscation of agricultural products were implemented according to the law; The lack of property could not prevent abuses such as the black market and hoarding. Another application of the war in the economic field was the Bread Rationing. Since the measures related to bread, which started with the application of uniform bread in Istanbul, Izmir and Ankara on February 18, 1941, did not provide the necessary savings, the government had to switch to the application of the Bread Rationing. Various changes and mostly reductions have been made in weights over time. While the gram of bread given for the soldiers was increased, the bread distributed for the people was generally decreased. In some periods, it was practiced to give one full day and one day incomplete bread. Over time, depending on the relief in cereals, the weight of the bread was increased and the additives in it were reduced.

Despite the precautions taken, some irregularities emerged regarding the ration card application. One of the reasons was that lost or stolen cards were not reported in a timely manner. With the end of the war, the Bread Rationing application lost its validity. With a circular dated September 9, 1946, the sale of bread with ration cards was completely terminated. One of the taxes applied in wartime was the Wealth Tax. When government expenditures could not be met with public revenues, search for other resources was started. Most of the tax revenue was covered by the income tax collected from wage earners and salaried people. This situation put the taxpayers in trouble and no solution could be found. In order to correct this, efforts were made to tax the war rich who were not taxed. According to the calculations made throughout, 420 million TL Wealth Tax would be collected in 14 provinces. As in other regions in the Black Sea region, the commissions determined in December 1942 in Trabzon worked for the regular implementation and collection of the tax. In order for the Wealth Taxpayers to pay their debts, it was facilitated by the banks with the encouragement of the government.

Banks were freed by the state to open all kinds of loans, along with limited commercial loans to Wealth Taxpayers. Farmers, owners of land, sea, transportation vehicles and land owners are also shown in the charts to pay the amounts determined as taxpayers. With the hanging of the lists, taxpayers started to pay their taxes. In September 1943, the "Agricultural Products Tax" came into effect. Necessary measures were taken in the Black Sea cities for the Agricultural products tax, and then the estimation and determination branches were active. II. We see that all the economic measures taken during World War II were implemented in the most important cities of the Trabzon. The local newspaper Yeniyol and Cumhuriyet archive documents published in these cities were scanned and the works written on the subject were examined. In our study, the measures in the field of economy applied especially over these three cities were analyzed and evaluated.

Hunca Chü-tz'u Sanının Çözümü

The Origin And Meaning Of The Hunish Chü-tz'u Title

Yusuf GEDİKLİ*

*Dr., İstanbul, Türkiye.

Orcid Id: 0000-0002-6681-5750

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Yusuf Gedikli, İstanbul, Türkiye.

E-posta / E-mail:
dryusufgedikli@hotmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:
17 Ağustos 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
30 Ekim 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atrf / Citation:
Yusuf Gedikli, "Hunca Chü-tz'u Sanının Çözümü", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 135, Sayı 267, İstanbul 2023, s. 221-232.

doi: 10.55773/tda.1345322

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

Makalede Hunların MÖ 72, 30 ve 1 ile MS 13 ve 18 tarihlerinde Çinliler tarafından kayda alınan Chü-tz'u unvanı incelenmiştir. Çin kaynakları bu unvanın "prenses, konçuy" anlamında olduğunu yazarlar.

de Groot, G. Nemeth, Chü-tz'u unvanını bildiğimiz Türkçe kız sözcüğüyle bir ve aynı saymışlardır. H. N. Orkun, A. Caferoğlu, L. Rasonyi eserlerinde bu bilgiyi tekrarlamışlardır.

Çince Chü-tz'u ses çevrimi Hunca *kisig sözcüğünün karşılığıdır. Unvanı gerçek anlamı olan "prenses" anlamında ve öteki yan anlamlarıyla birlikte Eski Uygurcada buluyoruz: Eski Uygurca kişi "2. zevce, eş, kadın 4. prenses"tir. Yine Eski Uygurca kişi "1. kişi, insan, adam, mahlûk, yaratık 3. kul, köle"dir. Ses ve anlam bakımından birbirine yakın olan bu iki kelimeye bulaşma, karışma yaşanmıştır. Bununla birlikte sonraki yüzyıllarda her iki kelimeyi yine de ayırt edebiliyoruz. Örneğin Osmanlıca kişi oğlu, kişizâde "doğuştan hür olan, tutsak olmayan, asilzade"dir. Bu sözcükler Hunlardaki "prenses" anlamının biraz değişmiş şekilleridir.

Hunca *kisig, Hunların Türk ve dillerinin Türkçe olduğunu gösteren kanıtlardan sadece biridir.

Anahtar Kelimeler: Chü-tz'u, Unvan, Prenses, Kişi, Kişizâde.

Abstract

The article analyzes the title Chü-tz'u of the Huns recorded by the Chinese in 72, 30 and 1 BC and 13 and 18 AD. Chinese sources write that this title means "princess, concubine".

de Groot, G. Nemeth consider the title Chü-tz'u to be one and the same with the Turkish word kız. H. N. Orkun, A. Caferoğlu, L. Rasonyi repeated this information in their works.

The Chinese Chü-tz'u sound translation is the equivalent of the Hmong word *kisig. We find the title in Old Uyghur with its literal meaning "princess" and other connotations: Old Uyghur person is "2. wife, wife, woman 4. princess". Again in Old Uyghur person is "1. person, human, man, creature, creature 3. servant, slave". These two words, which

are close to each other in terms of sound and meaning, have experienced contamination and confusion. However, in later centuries we can still distinguish the two words. For example, in Ottoman Turkish, *person son*, *kişizâde* is “free by birth, not a captive, nobleman”. These words are slightly modified forms of the Hun “princess”.

The Hunnic **kisig* is just one piece of evidence that the Huns were Turks and their language was Turkish.

Keywords: *Chü-tz’u*, Title, Princess, Person, *Kişizâde*.

1. HUNLARIN *CHÜ-TZ’U* ~ *Kİ-TS’U* ~ *KÖ-TSE* UNVANI

Yazımızda Hunların *Chü-tz’u* ~ *Ki-ts’u* ~ *Kö-tse* unvanı üzerinde duracağız.

1.1. Unvanın Kayıt Tarihleri

Elimizdeki kaynaklardan şu tarih ve kayıtları tespitleyebiliyoruz:

1. *Chü-tzu* unvanı MÖ 72 yılında geçer.¹ Bu olaylarla ilgili olarak *Han-shu* şöyle yazar:

“...Wu-sun ordusu Sağ Lu-li [beyinin] merkezine ulaşarak Ch’an-yü’nün amcalarını, yengelerini, *chü-tz’u*’larını (: prenses), ileri gelen beylerini, Li-wu komutanını, binbaşılı [ve] komutanlarla bunların emrindeki 39.000’den fazla kişiyi esir aldı.”²

2.-3. MÖ 30 yılında *Hsü-pu chü-tz’u* öbeği geçer.³ Aynı yılda *Tang-yu Chü-tz’u* kaydına da yer verilir.⁴

4. MÖ 1 yılında yine *Hsü-pu chü-tz’u* unvan öbeği kayda alınmıştır.⁵

5. MS 13’te *Î-mo Chü-tz’u* san öbeği geçer.⁶

6. MS 18’de *Tang-yü Chü-tz’u* san öbeği kaydedilmiştir.⁷

1.2. Unvanın Yazımı

Unvanın *ki-t’su* (G. Nemeth, A. Caferoğlu), *kö-tse* (H. N. Orkun), *chü-tzu*, *chü-tz’u* (B. Ögel; *chü-t’zu* biçiminde yazar), *chü-tz’u* (A. Onat) olarak dört türlü yazıldığını görüyoruz. de Groot’unun Çince ses çevrimi verilmemiştir; L. Rasyon-yi de Çince ses çevrimini göstermemiştir.

Ki-ts’u ve *kö-tse* biçimleri okunuşu yansıtır. Unvan son yıllarda *Chü-t’zu* (Ögel’de) ve *Chü-tz’u* (Onat’ta) yazılmaktadır.

1.3. Unvanın Anlamı

Ögel ve Onat Çin kaynaklarına dayanarak *Chü-tz’u*’nun prenses, konçuy’ anlamına geldiğini belirtirler.⁸

¹ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, KB y., Ankara 1981, c. 2, s. 128. / Ayşe Onat vd., *Han Hanedanlığı Tarihi - Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, TTK, Ankara 2004, s. 47.

² Onat vd., s. 47, 120.

³ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 2, s. 197. / Onat vd., s. 67.

⁴ Onat vd., s. 67.

⁵ Onat vd., s. 78.

⁶ Onat vd., s. 88.

⁷ Onat vd., s. 91.

⁸ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 2, s. 128, 197 vd. / Onat vd., *Han Hanedanlığı Tarihi - Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s. 47, 67, 78, 120.

1.4. Chü-tz'u ~ kö-tse ~ ki-ts'u Unvanının Anlamı Hakkında Görüşler

1. de Groot, Hunların *chü-t'zu* unvanını Türkçe *kız* ile birleştirir.⁹ Buna muhtemelen 1921'de Berlin'de yayımlanan yapıtında yer vermiştir.

2. G. Nemeth, Çince ses çevrimini *ki-ts'u* yazar; Türkçe karşılığının *kız olduğuna inanır.¹⁰

3. H. N. Orkun *kö-tse* yazar, Nemeth'in "kız" savını aktarır.¹¹

4. A. Caferoğlu *ki-ts'u* yazar, Nemeth'in "kız" çözümünü nakleder; eğer Hunca *kız ve Attila'nın oğlu *Dengizik şekilleri doğruysa, Hun Türkçesinin Bulgar Türkçesiyle aynı olduğu teorisinin iflas edeceğini bildirir.¹²

5. L. Rasonyi, Hun çağından kalan kelimelerden birinin *kız* olduğunu yazar, ses çevrimini vermez.¹³

6. B. Ögel, MÖ 72 ve MÖ 30 yılı olaylarında kayıtlanan unvanı *chü-tzu* yazar. Li chi'nin *Chü-t'zu* "Bir kız unvanıdır. Çin'deki prenses, konçuy gibidir. Hsü-pu ailesi ise, Hunların soylu bir boyudur." açıklamasını sergiler.¹⁴ Ögel, de Groot'nun *kız* çözümünü ? imiyle aktarır.¹⁵ Bu, onun kuşkusunu gösterir.

Ögel ayrıca *Hsü-pu Chü-t'zu* ve *T'ang-hu Chü-t'zu* san öbeklerine de yer verir; de Groot'ya göre bu boylar Hun yabgularının kızlarının evlendirildiği güvey boylarıdır.¹⁶ T'ang-hu sözcüğü, Onat'ta Tang-yü olarak geçer.¹⁷ Krş. Tan-hu ~ Chan-yü ile.

7. A. Onat *Chü-tz'u* yazar; muhtemelen Hun dilinde olduğunu, "prens" anlamına geldiğini söyler.¹⁸

8. İ. Kafesoğlu Hunlardan kalan kelimeler arasında *ki-ts'u* = *kız*? sözüne hiç yer vermez.¹⁹ Bu, onun *kız* çözümüne inanmadığına işaret eder.

Kısaca de Groot, Nemeth, Orkun, Caferoğlu, Rasonyi; *ki-ts'u*, *kö-tse*, *chü-tzu*, *chü-tz'u* unvanının Türkçe yeniden oluşturmasını *kız* "kız" olarak verirler; Ögel *kız* çözümünü ? imiyle karşılar.

1.5. Hunca *chü-tz'u* Ne Olabilir?

Konu üzerinde birkaç düşüncemiz vardı. Fakat bunlar bizi tatmin etmemişti (Bunları yazımızın en sonuna ekledik). Dolayısıyla arayışa devam ettik. 24 Ocak 2016 Pazar günü *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nü tekrar tararken, *kişi* "4. prenses" bulgusuna ulaştık²⁰ ve deyim yerindeyse konuya hemen inti-

⁹ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 2, s. 198.

¹⁰ Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, Enderun k.e., İstanbul 1984, s. 76.

¹¹ Hüseyin Namık Orkun, *Hunlar*, İstanbul 1939 (dış kapakta 1939, iç kapakta 1938 yazılıdır, ayrıca dış kapakta Tarık Edip Kitabevi, Ankara ve İstanbul yazılıdır), s. 68.

¹² Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, s. 76.

¹³ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük* (çev. H. Z. Koşay), TKAE y., Ankara 1971, s. 12 vd.

¹⁴ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, c. 2, s. 128, 197 vd.

¹⁵ Ögel, c. 2, s. 128, 197 vd.

¹⁶ Ögel, c. 2, s. 197 vd.

¹⁷ Onat vd., *Han Hanedanlığı Tarihi - Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, s. 67

¹⁸ Onat vd., s. 47, 67, 78, 120.

¹⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 5. b., Boğaziçi y., İstanbul 1988, s. 57.

²⁰ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k.e., İstanbul 1993, s. 75.

kal ettik. O ana değin üzerinde birçok fikir jimnastiği yaptığımız kelimenin *kişi* olduğunu hemen anladık. Çünkü konu üzerinde zaten düşünüyorduk, kafa vuruyorduk, zihnimiz tetikteydi. Aksi halde çözüme hemen intikal edemezdik.

Chü-tz'u unvanıyla Eski Uygurca *kişi* “4. prenses” kelimesinin anlam ve fonolojisi birbiriyle tamamen uyusmaktadır. Şöyle ki:

Chü- ögesi önceleyn sandığımız gibi *ku* değil, *kü*’dür, yani incedir. Bunu hem ince yazılı *chü*, hem de *kişi* sözündeki *-i-* sesi gösteriyor. Yani ses çevrimine göre baştaki ses *ke*’dir.

İkinci öge olan *-tz'u* o devirde ancak *-s-yi* veya *-z-yi* gösterebilir. *Tz'u* ögesindeki kesme imi, sesin sert okunması gerektiğine işaret eder. Yani unvan-daki *-tz'u* ögesini *-s-* okutur. Dolayısıyla elde edeceğimiz biçim ancak *kisig olabilir, *kizig olamaz; çünkü söylediğimiz üzere kesme imi bizi *-s-li* okuma yönünde uyarıyor. Halbuki *-z-* yumuşaktır. O devir Türkçesinde sonda *g* bulunmalıdır. Çünkü dil incelemelerimizde vardığımız sonuçlara göre her kelimenin sonu ündeşle (ünsüzle) bitmelidir ve o çağda sondaki *-g* henüz düşmemelidir. *-g*’nin yazılmamasına gelince, pek çok defa ifade ettiğimiz gibi Çinliler sondaki *d*, *g*, *l* ve benzeri yumuşak sesleri yazmazlar. Dolayısıyla *kisig sözünün sonundaki *-g*’yi de yazmamışlardır.

*Kisig daha sonra *-s-* > *-ş-* evrimiyle *kişig olmuştur ve sondaki *g* de düşmüştür. Türkçede sonda *g* yitimine birçok sözde tesadüf ederiz. Örneğin Eski Uygurca *kapag* “kapu”, *kamaq* “kamu” olmuştur²¹ ve biz *kisig sanını sonunda *g* olmadan, fakat anlamını aynen korumuş haliyle Eski Uygurcada buluyoruz: *Kişi* “4. prenses.”

Çalışmalarımızı ilerletince Türkçedeki *kisi* ~ *kişi* “prensese; kadın, eş” ile *kişi* “erkek, şahıs, birey, fert” sözlerinin ses ve anlam yakınlığından ötürü birbirleriyle karışmış, bulaşmış olduklarını anladık.

Tekrarlayalım ki *kisig sözünün esas anlamı “prensese”tir.

*Kisig sözcüğünün kökeni ve birincil biçimi *gidegdir.

Hunca bir sanın Türkçe ile çözümünü Hunların Türk olduklarını kesinleştiren olgulardan sadece biridir. Daha önce de birçok ses çevrimini çözmüştük.

1.5.1. Hunca *Hsü-pu chü-tz'u* Birleşigi

Hsü-p'u chü-tz'u birleşiminin Türkçesi **Sabar* **kisig*, yani “Sabar prensesi”-dir. *Hsü-p'u* ögesinin Sabar kavim adının ses çevrimi olduğunu daha önceki bir yazımızda ortaya koymuştuk.

(Çincedeki *hs* birleşik sesi aslında bir tür *s*’dir. Hsiung-nu adı da Siung-nu okunmalıdır. Daha önce de belirttiğimiz üzere Hsiung-nu çarpıtılmış biçimdir. Hsien-bi kavim adındaki *hs-* de *s*’dir. Çinlilerin *r* sesini yazmadıkları malumdur).

Hunca *Hsü-p'u*, yani *Sabar boyu daha sonra karşımıza Sabar kavmi olarak çıkmıştır.

²¹ Caferoğlu, s. 108, 110.

1.6. *Kisig Sözü'nün Değişim ve Gelişimi

1.6.1. Run harfli metinlerde *kisi* (< **kisig*) ve *kışı* (< **kışıg*) sözcükleri

*Kisig sonraki yüzyıllarda sessel, anlamsal değişim ve gelişimlere uğramıştır. Eski Türk yazıtlarından olan Kül (Köl değil) İç Çor 5'te *kisi* "kadın, zevce"dir.²² Orkun yazıtlarında *kışı* "kişi, insan"dır.²³

IX. yüzyıl başlarında kaleme alındığı tahmin edilen *Irk Bitig*'in 29. falında *kisi* "zevce"dir; *Irk Bitig*'in 2, 15, 53, 54, 60. fallarında ise *kışı* "kişi, insan, adam"dır.²⁴

Demek ki 8-9. yüzyıllarda Türkçede *kisi* "zevce, kadın" ve *kışı* "kişi, insan" olarak iki kelime yan yana var olmuştur.

1.6.2. Eski Uygurcada

Eski Uygur devrine geldiğinde Kül İç Çor ve *Irk Bitig*'deki *kisi* "zevce" ile Orkun yazıtlarındaki *kışı* "kişi, insan, adam" kelimelerinin karıştığını, bulaştığını görüyoruz. Eski Uygurcada *kisi* "kişi, canlı, yaratık", *kışı* "1. kişi, insan, adam, mahlûk, yaratık 2. zevce, eş, kadın 3. kul, köle 4. prenses"tir.²⁵ 2. ve 4. anlamlar "prens" anlamındaki Hunca **kisig* sözüyle ilintilidir. 1. anlam ise *kışı* "kişi, şahıs; insan; birey"le ilişiktir. Görüldüğü gibi Eski Uygurcada -s-'li ve -ş-'li sözcükler ve anlamlar birbirine karışmıştır. Yani ses ve anlam yakınlığı karışmaya, bulaşmaya yol açmıştır.

1.6.3. Kutadgu Bilig ve Kaşgarlı'da

Kutadgu Bilig'de *kisi* "kadın, karı"dır.²⁶ Kaşgarlı'da *kis* "karı"²⁷; *kis* "eş, zevce" olarak açıklanmıştır.²⁸ Sözü'nün Kaşgarlı'da *kis* olması bir ağır özelliği yahut eksik istinsaktır. Belki de anlam yakınlığından ötürü *kız* sözü'nün baskısı söz konusudur.

1.6.4. Eski ve Orta Türkçede *kisi*

O. F. Sertkaya, bir yazısında Eski ve Orta Türkçede (Göktürkçe, Eski Uygurca, *Kutadgu Bilig*) geçen *kisi* "kadın, eş, zevce" sözcüğünü ayrıntılı olarak incelemiştir.²⁹ Sertkaya, Kül İç Çor yazıtından başlayarak Göktürk harfli 6, Uygur harfli 17, Arap harfli 6 ve *Insadi Sûtra*'daki 1 örneği de ekleyerek toplam 30 (otuz) *kisi* sözü'nü listelemiş, sözü'nün "kadın, zevce, eş" anlamında olduğunu ortaya koymuştur.³⁰ Bizim açıkladığımız 6 Hunca veriyle liste 36'ya

²² Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara 2000, s. 225, 248.

²³ Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, 3. b., Yıldız y., İstanbul 2003, s. 105.

²⁴ Talat Tekin, *Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, Öncü k.e., Ankara 2004, s. 55.

²⁵ Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 75.

²⁶ Reşit Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig III - İndeks*, haz. K. Eraslan - O. F. Sertkaya - N. Yüce, TKAE y., İstanbul 1979, s. 260.

²⁷ *Divanü Lügat-it-Türk Dizini*, TDK, Ankara 1972, s. 68.

²⁸ Mahmüd el-Kâşgarî, *Divânü Lügati't - Türk*, Robert Dankoff - James Kelly yayınından çevirenler Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser, 2. b., Kabalıcı y., İstanbul 2007, s. 316.

²⁹ Osman Fikri Sertkaya, "Türkolojide eleştiri sorunları üzerine", *TDAYB* 1985, s. 152-156.

³⁰ Sertkaya, s. 149-157.

yükselmiştir. Tabii ki kayıt tarihi göz önüne alınarak birinci sıraya MÖ 72’de kayıtlanan Hunca *chü-tz’u* = *kisiğ sözünü koymak gerekir.

Sertkaya anılan yazısında *kisi* ve *kişi* sözlerinin anlam farklılığını da sağlam ve net biçimde belirlemiştir.

Kisi ile *kişi* üzerinde Mustafa S. Kaçalın de durmuştur.³¹ Kaçalın (yanlış tespitlememişsek), ikisi runik harfli Kül İç Çor yazıtından, 3’ü Uygur harfli metinlerden olmak üzere 5 farklı örnek daha vermiştir. Huncalarla birlikte toplam 41 örnek.

Kisi unvanının ilk anlamı olan “prenses”ten farklılaşarak “kadın, karı, eş” anlamına gelişi için *katun* örneğini gösterebiliriz. *Katun* “kağanın hanımı”nın unvanıyken, daha sonra bildiğimiz gibi “dişi insan” cinsini anlatmış, yerine göre “karı, hanım, eş” anlamına da gelmiştir.

1.6.5. Osmanlıca’da Kişi

Osmanlıca *kişi* “1. insan, adam, kimse 2. erkek 3. sahip”tir.³² Bu söz günümüzdeki “kişi, birey; fert, şahıs” sözüyle aynıdır. Osmanlıca *kişi* “3. sahip”te soyluluk çaları (nüansı) duyumsanıyor. Ayrıca Osmanlıca’da *kişi oğlu*, *kişizâde* “doğuştan hür olan, tutsak olmayan, asilzade”dir.³³ Bunlar Hunlardaki “prenses”in anlam kaymasına uğramış biçimleridir.

Giovanni Molino, 1641’de Osmanlı’da *gişizade* ve çelebi sözlerini eş anlamı olarak kayıtlamıştır.³⁴

Şemseddin Sami’de *kişizâde* “1. asil, necip 2. terbiyeli, çelebi”dir.³⁵ Anlamda soyluluk açıkça görülüyor. Krş. *Begzâde*, *hanzâde*, *paşazâde* sözlerinin ilk unsurlarıyla.

Kişizâde ilk zamanlarda “ana tarafından soyluluk, asillik, kibarlık” anlatmış olabilir. Osmanlıca ve Türkçedeki *kişizâde* bunu ima ediyor.

Osmanlı’da *beyzâde* “anası hanedandan olan sultanların erkek çocuklarına”, *begzâde* “beylerin”, *paşazâde* “paşaların çocuklarına denir”di.

1.6.6. Çağdaş Türkçelerde Kişi

Türkiye Türkçesinde *kişi* kelimesi kadın ve erkek olmak üzere her iki insan cinsini kapsar. Kars ilimizin Terekeme ağzında *kişi* “koca, beğ, efendi”dir.³⁶ Azerbaycan Türkçesinde *kişi* “1. cinscə gadının əksi 2. er 3. adam, şəhs, kəs”-tir.³⁷

Kazakça *kisi* “insan, beşer”, Başkurtça, Tatarca *kişi* “birey”dir.³⁸

³¹ Mustafa S. Kaçalın. *Dedem Korkut’un Kazan Bey Oğuz-nâmesi*, Kitabevi y., İstanbul 2006, s. 117-120.

³² Cem Dilçin, *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK, Ankara 1983, s. 141.

³³ Dilçin, s. 141.

³⁴ Asım Tanış, *Giovanni Molino’nun İtalyanca - Türkçe Sözlüğü ve Halk Türkçesi*, Ankara 1989, s. 92.

³⁵ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, haz. Paşa Yavuzarslan, TDK, 2010, s. 657.

³⁶ Ahmet Bican Ercilasun, *Kars İli Ağzları Ses Bilgisi*, Gazi Üniversitesi y., Ankara 1983, s. 380.

³⁷ *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, Şərg-Ğərb [yayınvevi], Bakü 2006, c. 2, s. 713-14.

³⁸ *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, KB y., Ankara 1992, s. 63, 72-73.

Kırgızca *kişi* sözcüğünün “insan, insanlar” anlamının yanı sıra yakın zamana kadar “kadın” anlamı da vardı.³⁹ Çağdaş Kırgızca *kişilik*² “kibarlık, nezaket, terbiye”dir.⁴⁰ Sözcükte Osmanlıca ve Türkçe *kişizâdede* olduğu üzere kibarlık duyumsanıyor. Kırgızlarda *Kişimcan* kadın adı vardır.⁴¹ *Kişi-m-can* -*m*- birinci şahıs iyelik ekidir.

İran'daki Halaç Türklerinde *kişi* “kadın” anlamındadır. Kelimenin Halaç Türklerinde -s- > -ş- değişimiyle aslı anlamını koruduğu anlaşılıyor. Başka söyleyişle Halaç Türkçesi anlamca da bazı eskilikleri korumuştur.

1.7. Sonuç

Görüldüğü gibi *kisi* “1. prenses 2. eş, karı, kadın; zevce” ve *kişi* “kişi, şahıs; birey, fert” sözleri yüzyıllar boyunca gelişen ve değişen ses ve anlamlarla, yer yer, zaman zaman karışma ve bulaşmalarla günümüze ulaşmışlardır.

Yukarıda belirttiğimiz üzere “Hunca bir sanın Türkçe çözümü, Hunların Türk olduklarını gösteren olgulardan sadece biri”dir.

UYARI: Yineleyelim ki Türkçe *kisi* “prensese; kadın, karı, eş” ile *kişi* “kişi, şahıs; birey, fert” apayrı kavramlardır.

Bu sorunsalı daha bitirdiğimize inanıyoruz (20 Ocak 2014 - 19 Ocak 2022).

1.8. Chü-tz'u Hakkında Vazgeçtiğimiz İlk Düşüncelerimiz

Chi-tz'u sanının Eski Uygur Türkçesindeki *kişi* “4. prenses” bulgusu olduğuna erişmeden önce Chi-tz'u hakkındaki görüşlerimiz şöyledir:

“de Groot ve Nemeth'in görüşleri olan ki-tsu (chü-tz'u) = kız birleştirmesi doğru olmalıdır. *Chü-* unsuru 'kı'dır. *-tz'u* unsuru δ, s veya z'dir. Dolayısıyla kelime *kız olup anlamı 'prensese'tir.

Kız, hanedan ailesinin kadınlarına verilen bir unvan olduğuna göre ondan önce bugünkü *kız* anlamında başka bir kelime kullanılmalıdır. Bu kelime *belki oğuldur*. Orkun yazıtlarında *oğ(ı)l* ‘oğul; evlat’tır.⁴² Yani oğul ‘evlat’ anlamında hem kız, hem erkekler için kullanılan bir kelime olabilir.

İkinci delilimiz şudur: Kaşgarlı'da *kız* ‘... , pahalı nesne’⁴³, *Bahşayış Lügat-i*’nde *kız* ‘kıymetli, az bulunur’dur.⁴⁴ Az bulunan şey değerlidir. Dolayısıyla hanedan kızlarına ‘değerli, kıymetli’ manasında *kız* unvanının verilmesi mantıklıdır. Her ailenin olduğu gibi hanedan mensuplarının *kızları* da değerlidir. Bu duruma göre unvan ikincildir. Yani *kız* kelimesi ‘değerli, pahalı’ anlamından bildiğimiz ‘kız evlat’ anlamına evrilmiştir.

Kız sözünün ilk şekli *kız, Hun çağındaysa *kız > *kız (kız) olmalıdır. Aynı *kız, Bulgar Türkçesinde *kır haline dönüşmelidir. Tıpkı Oguz ve Ogur

³⁹ Byubina O. Oruzbayeva, “Kaşgarı'nın *Divan*'ı ve Kırgız dil tarihinin bazı sorunları”, Almancadan çev. Semih Tezcan, *Bilimsel Bildiriler* 1972, s. 452.

⁴⁰ Selahaddin Çankaya, *Kırgızca - Türkçe Sözlük*, Bilge Kültür - Sanat y., İstanbul 2014, s. 295.

⁴¹ 6 Nisan 2021, Kırgızca Ala Too televizyonu, TSİ saat 18 haberleri.

⁴² Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 107.

⁴³ *Divanü Lügat-it-Türk Dizini*, s. 67.

⁴⁴ *Bahşayış Lügati - Eski Oğuzca Sözlük*, haz. Fikret Turan, Bay y., İstanbul 2001, s. 148.

kavim adlarının bir önceki şekillerinin *Ogud > *Oguđ olması ve bunun z Türkçesinde Oguz, r Türkçesinde Ogur olması gibi. Dolayısıyla *kığdan kız biçimi çıkabilir. MÖ 72'de *kığ sözünün mevcut olması aslı d sesinin o çağda đ > ðleşmeye veya zleşmeye başladığını gösterebilir.

Asli şeklin *kığ değil, *kır olabileceğini de düşündük, ancak bunu mümkün görmedik. Çünkü birincil kelimelerin sonunda r olmamalıdır. r ikincildir.

Bir ara sözcüğün *küç olup olamayacağını düşündük. *Olamaz* kararına vardık." (20 Ocak 2014).

Yukarıda da söylediğimiz üzere bu görüş ve düşüncelerimiz bizi tatmin etmedi, dolayısıyla hepsinden vazgeçtik.

1.9. Hunca *lir* mi yoksa *şaz* Türkçesi midir?

Yeri gelmişken A. Caferoğlu'nun Huncanın z Türkçesi olduğu düşüncesi-nin üzerinde durmak istiyoruz.

Hunların bir kavimler topluluğuna egemen olduğunu göz önüne aldığımızda Türkçelerinin de karışık olduğunu kabul etmek en doğrusudur. Hun ülkesinin içinde Oğuzlar, güneybatısında Sabarlar, kuzey ve kuzeybatısında Tingling ve Ogur kavimleri vardı. Nitekim Hunca beyitteki **talukang* kelimesinin lir Türkçesi özelliği arzettiği yazılmıştır.⁴⁵ (Ramstedt ve T. Tekin böyle düşünür; Clauson ve T. Tekin, Toba - Tabgaçların dilinin lir Türkçesi olmasını mümkün görür).⁴⁶ Hunların birçok kavimden meydana gelmeleri gibi, Tabgaçlar da Türk, Moğul vb. uruklarla karışık bir kavimdi. Dolayısıyla bazı -r'li biçimler Moğul özelliği gösterebilir.

Özetle Hunca bir l - r, yani *lir* Türkçesi değildir. ş - z, yani *şaz* Türkçesidir. Hunların Ch'an-yü veya Tan-hu unvanlı sülalesi z'li bir dile sahipti. Sabarlar da *şaz* Türkçesi konuşurlardı. Bugünkü Türkiye Türkçesi *delik deşik* deyiminde lir Türkçesi özelliği gösteren *delik*, *şaz* Türkçesi özelliği gösteren *deşik* sözleri iç içe, yan yana yaşamaktadır. Yani Caferoğlu'nun Huncanın z Türkçesi olabileceği yönündeki fikri doğrudur. Avrupa Hunları da z'li bir dile sahipti.

Kaynakça

Ala Too Televizyonu (Kırgızca): 6 Nisan 2021, TSİ saat 18 haberleri.

ARAT, Reşit Rahmeti: *Kutadgu Bilig III - İndeks*, haz. K. Eraslan - O. F. Sertkaya - N. Yüce, TKAE y., İstanbul 1979.

Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu, Şərg - Gərb [yayınevi], Bakü 2006, c. 2.

Bahşayış Lüğati-Eski Oğuzca Sözlük: haz. Fikret Turan, Bay y., İstanbul 2001.

CAFEROĞLU, Ahmet: *Türk Dili Tarihi*, Enderun k.e., İstanbul 1984.

----- : *Eski Uyğur Türkçesi Sözlüğü*, 3. b., Enderun k.e., İstanbul 1993.

⁴⁵ Talat Tekin, *Hunların Dili*, Doruk y., Ankara 1993, s. 42.

⁴⁶ Tekin, s. 48.

- ÇANKAYA, Selahaddin: *Kırgızca-Türkçe Sözlük*, Bilge Kültür - Sanat y., İstanbul 2014.
- DİLÇİN, Cem: *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK, Ankara 1983.
- Divanü Lügat-it-Türk Dizini*: TDK, Ankara 1972.
- ERCİLASON, Ahmet Bican: *Kars İli Ağzları Ses Bilgisi*, Gazi Üniversitesi y., Ankara 1983.
- GEDİKLİ, Yusuf: “Hun Türkçesi üzerine araştırma ve incelemeler - 11 : Hunların Hsü-pu, Hsiu-t’u, Hsü-lien-t’i, Hu-yen, Lan, Ho-ssu, Tu-ku ~ T’u-ko boy adlarının köken ve anlamı”, *Yom*, Kış 2010, Sayı: 17, s. 9-28.
- KAÇALİN, Mustafa S: *Dedem Korkut’un Kazan Bey Oğuz-nâmesi*, Kitabevi y., İstanbul 2006.
- KAFESOĞLU, İbrahim: *Türk Milli Kültürü*, 5. b., Boğaziçi y., İstanbul 1988.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* ; KB y., Ankara 1992.
- Mahmūd el-Kâşgari; *Divânü Lügâti’t - Türk*, Robert Dankoff - James Kelly yayınından çevirenler Seçkin Erdi - Serap Tuğba Yurteser, 2. b., Kabalıcı y., İstanbul 2007.
- ONAT, Ayşe vd: *Han Hanedanlığı Tarihi - Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, TTK, Ankara 2004.
- ORKUN, Hüseyin Namık: *Hunlar*, İstanbul 1939 (dış kapakta 1939, iç kapakta 1938 yazılıdır, ayrıca dış kapakta Tarık Edip Kitabevi Ankara ve İstanbul yazılıdır).
- ORUZBAYEVA, Byubina O: “Kaşgari’nin *Divan*’ı ve Kırgız dil tarihinin bazı sorunları”, çev. Semih Tezcan, *Bilimsel Bildiriler* 1972, s. 449-452.
- ÖGEL, Bahaeddin: *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, KB y., Ankara 1981, c. 2.
- RASONYİ, Laszlo: *Tarihte Türklük* (çev. H. Z. Koşay), TKAE y., Ankara 1971.
- SERTKAYA, Osman Fikri: “Türkolojide Eleştiri Sorunları Üzerine”, *TDAYB* 1985, s. 152-156.
- ŞEMSEDDİN Sami: *Kamus-ı Türkî*, haz. Paşa Yavuzarslan, TDK, 2010.
- TANIŞ, Asım: *Giovanni Molino’nun İtalyanca - Türkçe Sözlüğü ve Halk Türkçesi*, Ankara 1989.
- TEKİN, Talat: *Hunların Dili*, Doruk y., Ankara 1993.
- : *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara 2000.
- : *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, Öncü k.e., Ankara 2004.
- : *Orhon Yazıtları*, 3. b., Yıldız y., İstanbul 2003.

Extended Abstract

The Origin And Meaning Of The Hunish Chü-tz'u Title

The article focuses on the Huns' title chü-tz'u, which was recorded for the first time in Han-shu in 72 BC.

First, de Groot suggested that the title chü-tz'u is the Turkish word for girl. Then, Nemeth and his followers have embraced this recommendation. Since this pairing did not satisfy us, we investigated the issue; we found the word *kişi* "4. princess" in Old Uyghur Turkish and we understood that the Chinese voice translation is Turkish **kisig*.

The initial Chü- element is thin. Therefore, the initial sound is *ke*. The second element, -tz, can only show -s- or -z- at that time. Since the apostrophe in tz'u indicates that the audio should be read hard, the tz'u element will be read as -s- (-z- is soft). In short, the format we will get can only be **kisig*, but not **kizig*. It is certain that there was a *g* at the end in the Turkish of that period.

**Kisig* later became **kişig* with the evolution of -s- > -ş- and the final *g* was decreased. In Turkish, we come across the probe *g*-drop in many words. For example, in Old Uyghur *kapag* becomes "kapu", *kamag* becomes "kamu", we find the san **kisig* without the *g* at the end, but with the same meaning preserved in Old Uyghur: *Kişig* "4. princess."

When we further our studies, we have seen that the words in Turkish *kisi* ~ *kişi* (princess; woman, wife) and *kişi* (man, person, individual, individual) are mixed and contaminated with each other due to the closeness of sound and meaning.

In our previous article, we revealed that Hsü-p'u in the title Hsü-p'u chü-tz'e in Hun language is a sound translation of **Sabar*. Therefore, the Turkish word for the title phrase *Sabar* is **kisig*, which means "Princess of *Sabar*" (The compound sound "hs" in Chinese is actually a kind of "s." The name Hsiung-nu should also be pronounced Siung-nu. As we mentioned earlier, Hsiung-nu is a distorted form. The hs- in the tribe name Hsien-bi is also s-).

**Kisig* has undergone phonetic and semantic changes and developments in the following centuries. O. F. Sertkaya analyzed the word *kisi* "woman, spouse, wife" in detail in Old and Middle Turkish (Gokturk, Old Uyghur, Kutadgu Bilig, Divan). Sertkaya, starting from the Kül İç Çor inscription, compiled 6 examples in Gokturk letters, 17 examples in Uyghur letters, 6 examples in Arabic letters, and 1 example in Insadi Sûtra, listing a total of 30 (thirty) *kisi* words, and revealed that the word means "woman, spouse, wife." With 6 data we announced in Hun language, the list increased to 36. If we add 5 points of Kaçalın, it becomes 41. Of course, considering the date of recording, the word chü-tz'u = **kisig* in Hun language recorded in 72 BC should be put in the first place. In his aforementioned article, Sertkaya clearly and firmly revealed the difference in meaning of the words *kisi* and *kişi*.

1. In Kül (not Köl) İç Çor 5, one of the old Turkish runic inscriptions, *kisi* is "woman, wife." In Orkun inscriptions, *kişi* is "person, human."

In the 29th horoscope of the runic Irk Bitig, which is thought to have been written at the beginning of the IX. century, *kisi* is “wife”; in the 2nd, 15th, 53rd, 54th, 60th horoscopes of Irk Bitig, *kişi* is “person, human”.

This means that in the 8th - 9th centuries, two words *kisi* “wife, woman” and *kişi* “person, human”, existed side by side in Turkish.

2. When we come to the old Uighur period, we see that the words *kisi* “wife” and *kişi* “person, human, man” in Irk Bitig are mixed and infected. In Old Uyghur, *kisi* is “person, living thing, creature”, *kişi* is “1. person, human, man, creature 2. wife, spouse, woman 3. servant, slave 4. princess.” The 2nd and 4th meanings are related to the word in Hun language **kisig* which means “princess.” The 1st meaning relates to the *kişi* “person; human; individual.” As can be seen, the words with -s- and -ş- in Old Uyghur language and their meanings are mixed. In other words, the proximity of sound and meaning has led to confusion and contamination.

3. *Kisi* in Kutadgu Bilig is “woman, wife.” In Kaşgarlı’s Divan, *kis* is described as “wife”; *kis* “spouse, wife.” The fact that the word *kis* in Kaşgarlı’s Divan is a dialect feature or a miscopying. Maybe there is pressure of the word *kız* because of the closeness of sound and meaning.

4. In Ottoman Turkish, *kişi* means “1. Human, man, someone 2. man 3. owner.” This word is the same as today’s “person, individual.” In the 3rd meaning of *kişi* “owner” in Ottoman Turkish, is felt a nuance of nobility. In addition, in Ottoman Turkish, *kişi oğlu*, *kişizāde* (son of a *kişi*) mean “born free, not a prisoner, a nobleman.” These are the forms of the title “princess” concept of the Huns that have undergone a semantic shift.

Giovanni Molino recorded the words *gishizāde* and *celebi* as synonyms in the Ottoman Empire in 1641.

In Şemseddin Sami’s Kamus-ı Turkî, *kişizāde* means “1. noble, necip 2. decent, chelebi or efendi. Nobility in the sense is clearly visible. Cf. with *begzāde*, *hanzāde*, *paşazāde*. The first items are titles.

Kişizāde may have told about nobility, nobility and politeness from his mother’s side in the early days. The word of *kişizāde* in Ottoman and Turkish implies this.

In the Ottoman Empire, *beyzāde* was called “sons of sultans whose mothers were from the dynasty”, *begzāde* was called “child of beg”, *paşazāde* was called “child of pasha.”

Let us repeat that the literal meaning of **kisig* is “princess.” The compound of Hsü-pu chü-tz’u in Hun language is **Sabar *kisig*.

The solution of a Hunnic conjecture with Turkish is only one of the facts that confirm that the Huns are Turks. We have already solved many sound changes before

Lenkeran'ın Geleneksel Yemeklerde Kullanılan Yöresel Malzemeler Kriteri Açısından İncelenmesi

Investigation Of Lankaran In Terms Of Local Ingredients Used In Traditional Dishes

Gülbahar BİLGİN KONOKMAN*

* Doktora Öğrencisi, Karaman, Türkiye

Orcid Id: 0000-0003-3803-1585

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Gülbahar Bilgin Konokman, Karamanoğlu
Mehmetbey Üniversitesi, Rekreasyon
Yönetimi Anabilim Dalı, Karaman, Türkiye

E-posta / E-mail:
gulbaharyavuz2006@gmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:
10 Nisan 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
23 Ekim 2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atf / Citation:

Gülbahar Bilgin Konokman, "Lenkeran'ın Geleneksel Yemeklerde Kullanılan Yöresel Malzemeler Kriteri Açısından İncelenmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 135, Sayı 267, İstanbul 2023, s. 233-254.

doi: 10.55773/tda.1280718

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

UNESCO Yaratıcı Şehirler Ağı, UNESCO'nun 2004'de başlattığı bir girişimdir. İçerdiği temalardan biri de gastronomidir. Gastronomi temasıyla Türk Dünyası'ndan 2015'te Gaziantep, 2017'de Antakya, 2019'da Afyonkarahisar; 2021'de Lenkeran (Azerbaycan) üye olmuştur. Hazar Denizi'nin kıyısındaki Lenkeran zengin mutfağı ile dünyada hak ettiği değeri bulmuştur. Konuşu doyurma Türk misafirperverliğinin bir parçasıdır. Diğer dillerde olmayan "tanrı misafiri" deyimini de sözlüklere Türk coğrafyasından bir hediye dir. Güçlü mutfaklara sahip pek çok Türk şehri, UNESCO gastronomi şehri olma yolunda hak ettiği değeri bulmak için çaba göstermektedir. Bu çalışmada UNESCO'nun Yaratıcı Şehirler Ağı çerçevesinde belirlediği, bir şehrin gastronomi şehri olabilmesi için taşıması gereken 8 kriterden biri olan "geleneksel yemeklerde kullanılan yöresel (endojen) malzemeler" kriterini Türk Gastronomi Şehri Lenkeran mutfağında araştırmak amaçlanmıştır. Bu kapsamda Hazar Denizi'nden çıkan Kütüm Balığı, erikten yapılan palçık turşusu ve lavaşanası, narşarab, zerdeçal, safran, aspir, dev semaver ve çay bardağıyla şehrin sembolü olan çay, fejoa meyvesi, ham üzümünden elde edilen abgora ile kaynak ve yeraltı suları konu edilmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Gastronomi turizmi açısından yerel kültürün ve şehrin doğal halinin korunması bilinciyle çalışmanın Lenkeran'ın tanıtımına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, UNESCO Gastronomi Şehri, Gastronomi Turizmi, Lenkeran, Geleneksel Yemekler.

Abstract

The UNESCO Creative Cities Network is an initiative launched by UNESCO in 2004. One of its themes is gastronomy. Gaziantep in 2015, Antakya in 2017, Afyonkarahisar

in 2019, Afyonkarahisar in 2019 and Lankaran (Azerbaijan) in 2021 became members from the Turkish World with the theme of gastronomy. Lankaran, on the shores of the Caspian Sea, has found the value it deserves in the world with its rich cuisine. Feeding the guest is part of Turkish hospitality. The phrase “guest of God”, which does not exist in other languages, is a gift from the Turkish geography to the dictionaries. Many Turkish cities with strong cuisines strive to find the value they deserve on the way to becoming a UNESCO gastronomy city. In this study, it is aimed to investigate the criterion of “local (endogenous) ingredients used in traditional dishes”, which is one of the 8 criteria that a city must meet in order to become a gastronomy city within the framework of UNESCO’s Creative Cities Network, in the Turkish Gastronomy City Lankaran cuisine. In this context, Kütüm fish from the Caspian Sea, palchik pickle and lavashana made from plum, narsharab, turmeric, saffron, safflower, tea, which is the symbol of the city with its giant samovar and tea cup, fejoa fruit, abgora obtained from raw grapes, and springs and groundwater were used. Document analysis method, one of the qualitative research methods, was used in the study. It is thought that the study will contribute to the promotion of Lankaran with the awareness of protecting the local culture and the natural state of the city in terms of gastronomy tourism.

Keywords: Turkic World, UNESCO Gastronomy City, Gastronomy Tourism, Lankaran, Traditional Dishes.

1. Giriş

“Zümrüd rəngli Talış dağlarının ətəyində, nəğməli Xəzərin qızıl qumlu sahillərində əsrarəngiz bir şəhər var. Buranı “Cənub mirvarisi, qızıl Lənkəran» adlandırırlar. Yamyaşıl meşələr, baş-başa vermiş dağlar, mavi Xəzər təbiətin Lənkərana bəxşişidir. Seyrindən doymadığımız Hirkan Milli Parkı və Qızılağac qoruğu, buz bulaqlar, İstisu qaynar bulaqları onun inciləridir. Bu gözəllikləri isə ancaq görmək, duymaq, yaşamaq lazımdır.”¹

Tarih boyunca şehirler, medeniyetlerin dolayısıyla kültürlerin ortaya çıktığı yerler olarak insanların ihtiyaçları doğrultusunda devamlı ilerleme kaydetmiş ve beraberinde de insanoğlunun birikimini genç nesillere taşıma görevi üstlenmiştir.² Şehri var edenin insan olduğu, insanı da hayatta tutanın şehir olduğu unutulmamalı ancak şehre ruh katan bütün unsurların insan elinden çıktığı da göz önünde bulundurulmalıdır. İnsandan yoksun şehirlerin adeta ölü mekânlar olarak görüldüğü gibi şehirden yoksun olan insanlar da bunun eksikliğini hissetmektedir.³ Geçmişte tacirler kervanlarıyla, Çin’den başlayıp Özbekistan’ın Kaşgar şehrine gelip, yolun ikiye ayrılmasıyla, ilkini takip ederek Afganistan düzlüklerinden Hazar Denizi’ne, diğer yolu izleyerek de Karakurum Dağları’nın aşılmasıyla İran geçilerek Anadolu’ya gelirlerdi. Buradan

¹ <https://web.archive.org/web/20180701061923/http://lenkeran.gov.az/page/10.html>. (Çevrim içi) 29.11.2022, “Zümrüt renkli Talış dağlarının eteğinde, şarkı söyleyen Hazar’ın altın kumlu kıyılarında gizemli bir şehir var. Buraya “Güneyin incisi, altın Lenkeran” diyorlar. Yemyeşil ormanlar, baş başa vermiş dağlar, mavi Hazar tabiatın Lenkeran’a armağanıdır. Hirkan Milli Parkı ve Kızılağac koruma alanı, soğuk su kaynakları, İstisu kaplıcaları onun incileridir. Bu güzellikleri isə ancak görmek, duymak, yaşamak gerekir.”

² Özkan Karaca, “Tarihin İz Dokunduğu ve Ses Verdiği Güzergâh: İpek Yolu”, TAD, C. 41 / S. 71, 2022, s. 154-173.

³ Mehmet Mahfuz Söylemez, “Şehirlerin Ruhu Üzerine”, Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 4 (2) Güz, 2018, s. 381-386.

gerek deniz yolu gerekse Trakya üzerinden kara yolu aracılığıyla Avrupa'ya ulaşırlardı.⁴ Ticaret erbabının dışında, batıdan doğuya, doğudan batıya kültürlerin, inançların, düşüncelerin, alimlerin, askerlerin, gezginlerin de takip ettiği bir rota olarak, Anadolu'da Hatay'da başlayıp, Gaziantep üzerinden İran ve Afganistan'ın kuzeyinde Pamir Ovası'na uzanan İpek Yolu'nun bu duraklarına bakıldığında medeniyet tarihi açısından yakın bölgelerini de etkilediği görülmüştür.⁵ Bu topraklar ayrıca sahip olduğu kaynaklar ve jeopolitik konumu dolayısıyla dünyanın ilgisini çeken bir coğrafyadır.⁶

Günümüzde gastro turistlerin de ziyaret ettiği bu kadim Türk şehirleri geçmişte, başta İpek Yolu olmak üzere bir çok değişik yol güzergahının üzerinde ya da yakınlarında olan önemli duraklar olarak bilinmekteydi. Son yıllarda turistler kendi ülkelerinde yedikleri içtiklerinden ziyade farklı tat ve lezzetlerin peşine düşmektedir.⁷ Türk toplumunun kültürel miraslarından bir tanesi de Türk kimliğinin ayrılmaz bir parçası olan misafirperverliktir. Dini ve milli bakımdan sevilerek yerine getirilen bir görev gibi gelenek-göreneklerde de kendini gösteren misafirperverlik davetli olsun ya da olmasın eve gelen konuğa en güzel şekilde hizmet edilmesi ve uğurlanması olarak ifade edilmektedir.⁸ Gastronomi; kendine has düzeni olan mutfaklar, lezzetli ve sağlıklı yemekler ve bu yemekleri yeme merakı ile açıklanmaktadır.⁹ Turistler günümüzde yerel mutfaklara ve yemeklere ilgilerini artırmış dolayısıyla turizm sektöründe gastronominin önemi anlaşılmış, yerel mutfaklar ve yemeğin destinasyona vazgeçilemeyecek bir katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır.¹⁰ Tüm yiyecek ve içeceklerin kültürü oluşturan bir öge olduğu da düşünülerek, gastronomiye dolayısıyla turizme bu açıdan bakılması gerektiği ifade edilmiştir.¹¹ Gastronomi turizmi yerel ve kaliteli yeme-içme deneyimi talebine cevap vererek bölgenin kültürel mirasını tanıtmanın yanında ekonomik kalkınmayı da sağlaması bakımından yeni fırsatlar sunmaktadır.¹²

⁴ Gökçe Günel, "Anadolu Selçuklu Dönemi'nde Anadolu'da İpek Yolu - Kervansaraylar-Köprüler", *Kebikeç*, Sayı: 29, 2010, s. 133-146.

⁵ Tahir Şahin, "İpek Yolu: Tarihsel Geçmişi, Kültürü ve Türk Dünyası İçin Önemi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 39 (67), 2020, s. 71-97. doi: 10.35239/tariharaştırmaları.644530.

⁶ Fırat Purtaş, *Orta Asya İle Güney Asya Arasında Modern İpek Yolu Projesi, Afganistan, Pakistan ve Hindistan'ın Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile İlişkileri*, (Ed.) Murat Yılmaz, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Yayın No: 06, Ankara 2011, s. 5.

⁷ Nail Tan, "Milli Kimliğimiz ve Mutfak Kültürümüz", *Türk Kimliği*, (Ed.) Ç. Özdemir, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2009, s. 507-560.

⁸ Müzeyyen Altunbay, "Temel Bir Değer Olarak Dede Korkut'ta Misafirperverlik ve İzzeti İkrâm", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (56), 2016, s. 359-371.

⁹ TDK, Gastronomi, 2023, <https://sozluk.gov.tr/> (Çevrim içi) 15.01.2023.

¹⁰ Geng-Qing Christina Chi, Lia Chua Bee, Othman Mohhidin, Ab Karim Shahrim, "Investigating the Structural Relationships Between Food Image, Food Satisfaction, Culinary Quality and Behavioral Intentions: The Case of Malaysia", *International Journal of Hospitality & Tourism*, 14, 2013, s. 99-120.

¹¹ Fügen Durlu Özkaya, Ayşe Can, "Gastronomi Turizminin Destinasyon Pazarlamasına Etkisi", *Türk Tarım, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Dergisi*, Temmuz-Ağustos, Sayı 206, 2012, s. 28-33.

¹² Paul Gray Green, Michael. L. Dougherty, "Localizing Linkages for Food and Tourism: Culinary Tourism as a Community Development Strategy", *Community Development July* (3), 2008, s. 148-158.

Yaratıcı Şehirler Ağı (Creative Cities Network), kapsamında UNESCO'nun belirlediği 7 tema “Edebiyat”, “Tasarım”, “Müzik”, “Zanaat ve Halk Sanatları”, “Film”, “Medya Sanatları” ve “Gastronomi”dir. Dünyanın, değişik gelir düzeyi, kapasite ve nüfusuna sahip şehirlerini belirlenen temalara ait kriterlere göre seçerek bir ortak noktada birleştiren, odak noktası şehirlerin tarihi ve kültürel geçmişlerini de ön plana çıkararak, ekonomik ve sosyal potansiyellerini geliştirmek olan bu girişim 2004 yılında başlatılmıştır. Yaratıcı Şehirler Ağı, gastronomi şehri olmayı arzulayan şehirlerden, belirlediği sekiz kriteri bünyesinde taşımasını beklemektedir.¹³ Bu kriterler,

- Şehrin ve/veya bölgenin karakteristik niteliği olarak iyi gelişmiş gastronomi,
- Geleneksel restoranların ve/veya şeflerin bulunduğu aktif gastronomi topluluğu,
- Endüstriyel/teknolojik gelişmeden etkilenmemiş yerel bilgi birikimi, yöresel ve geleneksel mutfak uygulamaları ve pişirme yöntemleri,
- Geleneksel yiyecek pazarları ve geleneksel yiyecek endüstrisi,
- Gastronomik festival, yarışma, ödüller gibi kapsamı geniş tanıtımları şehirlerinde yapma geleneği,
- Çevreye saygı ve sürdürülebilirlik doğrultusunda yöreye ait ürünlerin tanıtımı,
- Toplum faydasına çalışma, eğitim-öğretim kurumlarında doğru beslenmeyi teşvik etme ve aşçılık/gastronomi öğretim programlarında biyoçeşitliliğin korumasını müfredata dahil etme,
- Geleneksel yemeklerde kullanılan endojen (yöresel) malzemeler.

UNESCO'nun 2021 itibariyle, dünyada 90 ülkeden Yaratıcı Şehirler Ağı'na dahil olan toplam üye sayısı 295'tir.¹⁴ Gastronomi temasıyla Türk Dünyası'ndan 2015'te Gaziantep, 2017'de Antakya, 2019'da Afyonkarahisar üye olmuştur.¹⁵ UNESCO Genel Direktörlüğü'nün 8 Kasım 2021 tarihli kararıyla Yaratıcı Şehirler Ağı'na farklı ülkelerden 49 yeni şehir eklenmiştir. Bu kapsamda Azerbaycan'ın Lenkeran şehri de Gastronomi temasıyla Yaratıcı Şehirler Ağı'na dahil edilmiştir. Böylelikle, önceki yıllarda dahil olan Azerbaycan'ın Bakü (Tasarım) ve Şeki (Zanaat ve Halk Sanatları) şehirleri ile Azerbaycan'daki UNESCO Yaratıcı Şehir Ağı bünyesine katılan şehir sayısı üçe çıkmıştır.¹⁶ Ayrıca 2016'da lavaş, 2017'de dolma yapma ve paylaşma geleneği, 2020'de nar festivali de Azerbaycan'ın mutfakla ilgili olarak UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras Listelerine dahil olduğu başlıklardır.¹⁷

¹³ UNESCO Yaratıcı Şehirler Ağı Türkiye Milli Komisyonu <https://www.unesco.org.tr/Pages/88/129/UNESCO-Yarat%C4%B1c%C4%B1-S%CC%A7ehirler-Ag%CC%86%C4%B1>. (Çevrim içi) 15.01.2023.

¹⁴ UNESCO Yaratıcı Şehirler Ağı <https://www.google.com/search?q=unesco+gastronomi+%C5%9Fehirleri&rlz=1C1G>. (Çevrim içi) 15.01.2023.

¹⁵ UNESCO, *a.g.e.*, (2023a)

¹⁶ <http://lenkeran-ih.gov.az/az/news/1378.html>. (Çevrim içi) 09.04.2023.

¹⁷ https://ich.unesco.org/s_Listesi. (Çevrim içi) 20.01.2023.

Bu çalışmada UNESCO'nun Yaratıcı Şehirler Ağı çerçevesinde belirlediği, bir şehrin gastronomi şehri olabilmesi için taşıması gereken 8 kriterden biri olan “*geleneksel yemeklerde kullanılan yöresel (endojen) malzemeler*” kriterini Türk Gastronomi Şehri Lenkeran mutfağında araştırmak, Lenkeran'ın gastronomi turizmi açısından tanıtımını sağlamak amaçlanmıştır.

2. Yöntem

Yöntem olarak nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırmalarda veri toplanırken gözlem, görüşme ve dokümanlar kullanılır.¹⁸ Konu ile ilgili ulaşılabilen yazı ve görüntü temelli dokümanlar ile özellikle geleneksel yemekler ve bu yemeklere ait yöresel malzemelerin elde edilme aşamalarını görebilmek bakımından Youtube, Instagram gibi sosyal medya mecralarını da dahil edebileceğimiz görsel işitsel temelli dokümanlar incelenerek genel tarama yapılmıştır. Nitel desenli bir çalışma olarak planlanan ve UNESCO Gastronomi Şehri Lenkeran'ın gastronomi şehri olabilmesi için taşıması gereken kriterlerden biri olan “yöresel yemeklerde kullanılan endojen malzemeler” bakımından incelenmesi amacıyla yapılan bu çalışmada doküman analizi veri toplama tekniği olarak esas alınmıştır. Konuya ilişkin yazılı ve elektronik veri kaynaklarının irdelenip ve değerlendirildiği bir veri toplama tekniği olarak doküman analizinde titiz ve sistemli bir çalışma ile kaynakların taranması, toplanması ve analizi çok önemlidir.¹⁹ Geray (2006) dokümanları (bilgi ve belgeleri),

(A) Niteliklerine göre dokümanlar:

- (1) Yazı temelli dokümanlar (metinler, kitaplar, ansiklopediler, raporlar, sözlükler, dergiler, günlükler gibi);
- (2) Görüntü temelli dokümanlar (fotoğraflar, afişler, haritalar gibi);
- (3) Ses temelli dokümanlar (ses kayıtları, müzik yayınları, radyo yayınları gibi);
- (4) Görsel işitsel temelli dokümanlar (belgeseller, TV programları, videolar, sinema filmleri gibi);

(B) Buldukları ortama göre dokümanlar:

- (1) yazılı dokümanlar (kitaplar, raporlar, dergiler gibi),
- (2) filmsel dokümanlar (fotoğraflarlar gibi),
- (3) bilgisayar üzerindeki dokümanlar (veri tabanları gibi);
- (4) taşınabilir manyetik dokümanlar (CD, flash gibi) olarak gruplandırmıştır.²⁰

¹⁸ Sharan B. Merriam, *Nitel Araştırma Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*, (Çev. S. Turan), Nobel Yayıncılık, 2009.

¹⁹ Bilgen Kral, “Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Alarak Doküman Analizi”, *Sürt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, (15), 2020, s. 173.

²⁰ Haluk Geray, *Toplumsal Araştırmalarda Nicel ve Nitel Yöntemlere Giriş İletişim Alanından Örneklerle*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2006.

Dokümanlar, nitel araştırmalarda geçmişten günümüze önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.²¹ Dokümanlar araştırmacının müdahalesinin olmadığı durumda elde edilen metin ve resimleri kapsamaktadır. Doküman incelemede karşımıza çıkan ağ sayfaları, dosya transferiyle oluşturulan raporlar, elektronik yazılar kolayca ulaşılabilen veri kaynakları olarak kabul edilebilmektedir.²² Doküman analizi, “araştırılan konu ile ilgili dokümanların bilimsel esaslara uygun olarak incelenmesi” olarak tanımlanmaktadır.²³ En çok kullanılan doküman analizi yönteminin, dokümana ulaşma, orijinallik durumunu kontrol etme, dokümanı anlama, analiz ederek veriyi kullanma olduğu görülmektedir.²⁴

3. Türk Gastronomi Şehirlerinden Lenkeran

“Hazar Denizi kıyısında Azerbaycan’ın en eski şehirlerinden biri olan Lenkeran vardır. Bu şehir güneyin muhteşem bir incisi ve Azerbaycan’ın en güzel köşelerinden biridir. Avrupa’dan Asya’ya seyahat eden kervanlar ve tam tersi, Lenkeran’dan mutlaka geçmiştir. Ayrıca şehrin deniz kıyısında yer alması onu aynı zamanda ticari bir liman haline getirmiş dolayısıyla burada ticaret ve el sanatları gelişmiştir. Lenkeran toprakları doğurganlığı ile ünlü zengin topraklardır.”²⁵

Azerbaycan coğrafi açıdan beş bölgeden oluşmakta olup, bunlardan Lenkeran Bölgesi, Azerbaycan’ın en güneyinde yer almıştır. Celilabad, Masallı, Yardımlı, Lerik, Astara ve Lenkeran şehirlerinin mücavir alanı aynı zamanda Lenkeran Bölgesini oluşturmaktadır²⁶ ve bu alan ülke yüzölçümünün % 7’sini kaplamaktadır. 6.070 km² alanı olan Lenkeran Bölgesi’nin güneyi ve batısında İran, doğusunda Hazar Denizi bulunmaktadır.²⁷ Aynı adı taşıyan güneydoğu bölgesinin (Lenkeran Rayonu’nun)²⁸ idari merkezi olan Lenkeran, Azerbaycan’ın en büyük şehirlerinden biridir. Azerbaycan’ın en güzel ve tarihi yerlerinden biri olan Lenkeran kenti, 38 kuzey, 40 doğu enleminin kesiştiği, Hazar Denizi’nin güneybatı sahilinde, Lenkeran çayının Hazar Denizi’ne döküldüğü noktada konumlanmaktadır.²⁹ Lenkeran ekonomik bölgesinde sekiz şehir, altı ilçe, 13 yerleşim, 156 kırsal idari birim ve 642 kırsal yerleşim bulunmaktadır.³⁰

²¹ Bilgen Kral, *a.g.e.*, s. 170.

²² Sharan B. Merriam, *a.g.e.*, s. 149.

²³ Bilgen Kral, *a.g.e.*, s. 185.

²⁴ Bilgen Kral, *a.g.e.*, s. 170.

²⁵ <https://www.bayattravel.com/tr/azerbaycan/azerbaycan-info/32-lenkeran>. (Çevrim içi) 30.07.2022.

²⁶ Asaf Koçman, *Azerbaycan Coğrafyası*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1994, s. 187.

²⁷ Levent Şahan, *Azerbaycan Lenkeran Bölgesi Coğrafi Etüdü*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası Coğrafyası Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2010, s. 5.

²⁸ Mehmet Mecce, “Azerbaycan’ın Devlet Yapısı ve Taşra Yönetiminde Merkez-Yerel İlişkileri”, *BEÜ SBE Derg.*, 2018, 7(1), s. 66. (Rayon: Başkanlarının direkt cumhurbaşkanı tarafından atandığı, Azerbaycan’ın bölge seviyesinde merkezi idarenin taşra yönetim birimi olup Lenkeran Rayonu Azerbaycan’daki 10 rayondan biridir.)

²⁹ Aflatoun Rzaev, *Lenkeran Bölgesinde Ziraat Hayatı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002, s. 34.

³⁰ Laman Aslanova, *Geçmişten Bugüne Azerbaycan’da Yer Adları*, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi, Karabük 2020, s. 164.

Bölge Lenkeran ovaları ve Taliş dağlarından meydana gelen iki bölüme ayrılmış olup Hazar sahilinde -27 m ile, Taliş dağlarının Kömürköy zirvesinde 2493 m arasında değişen yükseklik farkı bulunmaktadır. Bölgede ulaşım açısından Bakü-Astara Demiryolu ve paralelindeki Bakü-Astara otoyolu taşımacılık yanında Azerbaycan ve İran'ın ekonomik ilişkilerinde önemli rol oynamaktadır. Bakü-Lenkeran havayolu ulaşımı imkânı da bulunmaktadır.³¹

Lenkeran şehrinin nüfusunun yaklaşık üçte ikisini Azerbaycan Türkleri, üçte birini Talişlar oluşturmakta olup 2020 sayımına göre nüfusun 52.800'den fazla olduğu bildirilmiştir.³² Lenkeran'da (Azerbaycan Türkçesi: Lənkəran, Talişça: Lankon) anadil olan Azerbaycan Türkçesi'nin yanında Talişça'da kullanılmaktadır.³³ Talişlar Azerbaycan'ın yerli halkıdır. Talişlar, daha çok Azerbaycan'ın güneyindeki Lerik, Astara, Masallı ve Yardımlı ve Lenkeran rayonlarına yerleşmişlerdir. Taliş dili Hint-Avrupa dil grubunun İran ailesi içerisinde. Arapların, bölgeye 642'de gelişiyle Talişlar İslam dinine girmişlerdir.³⁴

Azerbaycan'ın Hazar Denizi kıyılarında nemli tropik iklim görülmekte olup Güney Lenkeran ovalarında yıllık yağış 1200-1400 mm'ye ulaşmaktadır.³⁵ Lenkeran Bölgesi'nin coğrafı, zirai, iklim ve turizm açısından oldukça zengin bir potansiyelinin olması, bölgenin önemini daha çok artırmaktadır.³⁶ Ilıman-sıcak iklimi, verimli toprakları, su ve insan kaynaklarıyla zengin bir ziraat hayatına sahip olan Lenkeran, Azerbaycan'da üretilen turuncgil ve çayın tamamını, sebzenin yarısından fazlasını yanı sıra üzüm, tahıl ve daha pek çok kıymetli ürünü yetiştirmektedir.³⁷ Sonbaharda aromatik limon, mandalina, kivi, fejoa, yenedünya ve kumkuat bahçeleri görülmeye değerdir.³⁸ Buğday ve pirinç üretimi ihtiyaca binaen son yıllarda artış göstermiştir.³⁹ Dağlık alanlarda hayvancılık yapılmaktadır. Hazar dolayısıyla balıkçılık, turizm ve genellikle Hazar Denizi kıyısından geçerek evvela Lenkeran sonra Astara'ya ulaşımı sağlayan turistik yolları ile ulaşım ve taşımacılık artarak gelişmektedir. Hirkan Milli Parkı ve Kızılağaç Milli Parkları Lenkeran bölgesine dahildir. Azerbaycan'ın tamamı gibi gelişme açısından Lenkeran bölgesi de çok hızlı bir ilerleme kaydetmektedir.⁴⁰

Bölgenin batı ve güneybatısında Taliş Dağları gibi yüksekliklerin olması dağ, kamp ve av turizmi bakımından, doğusunda Hazar Denizi ile çevrelenmesi ve zengin şifalı mineral suları nedeniyle kıyı-deniz turizmi ile kaplıca turiz-

³¹ <http://www.ferdaaydar.com/azerbaycan-seyahat-rehberi/azerbaycan-cumhuriyeti/> (Çevrim içi) 21.01.2023

³² <https://www.britannica.com/place/Lankaran> (Çevrim içi) 07.12.2023.

³³ Rehman Seferov, "Sovyet Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Nüfusunun Etnik Yapısındaki Değişimler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (17), 2005, s. 405.

³⁴ <https://www.altayli.net/azerbaycanin-etnik-ve-demografikyapisi.html>. (Çevrim içi) 18.01.2023.

³⁵ Tuğba Evrim Maden, "Azerbaycan'da Su Kıtlığı ve Ermenistan ile Sarsang Rezervuarı Sorunu", *Ermeni Araştırmaları* 52, 2015, s.198.

³⁶ Levent Şahan, *a.g.e.*, s. 5.

³⁷ Aflatoun Rızaev, *a.g.e.*, s. 3.

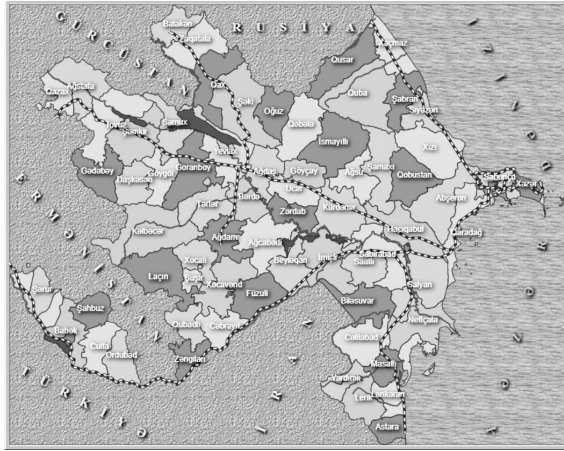
³⁸ <https://www.istanbulanatdergisi.com/azerbaycanin-guney-rotasinin-incisi-lenkeran/>(Çevrim içi) 07.12.2023.

³⁹ Aflatoun Rızaev, *a.g.e.*, s. 66.

⁴⁰ Levent Şahan, *a.g.e.*, s.5.

mi yönünden yüksek potansiyel taşımaktadır.⁴¹ Lenkeran, yaprak dökmeyen ağaçları, kalın kayın ve meşe ormanlarıyla Hazar Denizi'nin sağladığı deniz, kum, güneş turizminden başka alternatifleri de mümkün kılmaktadır.⁴² Lenkeran kaplıca turizminde sıcak soğuk maden sularıyla, bileşiminde azot ve metan bulunan Meşesu ve İbadı mineral su kaynaklarından banyo alınmasıyla, eklem, kadın hastalıkları, deri, kalp damar hastalıkları şikayeti olanlar için şifa merkezi durumundadır.⁴³ Nemli ve subtropikal iklimiyle Lenkeran'da kışlar oldukça sıcak, yazlar ise kuru ve sıcaktır. En soğuk ay Ocak (3-4 °C), en sıcak ay Temmuz'dur (45 °C). Ortalama yıllık sıcaklık 25.1 °C'dir.⁴⁴

Lenkeran ikliminin cömertliğiyle dünyanın en ünlü kaplıca merkezlerinden biri olarak zümrüt vadilerle çevrili olup Hirkan Milli Parkı ile Kızılağaç Koruma Alanı, Lenkeran'ın ünlü tabiat müzeleridir. Sülünler, keklıklar, kuğular, beyaz kartallar ve diğer 270 ender kuş türünün yaşadığı Lenkeran'da özgün bitki türlerinin bulunmasının yanında değerli kerestesi ile ünlü son buzul çağından sağ kalan suya atıldığı zaman batan ve budakları birbirine dokununca kaynayan nadir demir ağacını (*Parrotia persica*) görmek mümkündür.⁴⁵ Azerbaycan'ın faydalı bitki türü açısından oldukça zengin dört bölgesinden biri Lenkeran'ın dağlık kesimleri olup Kafkasya endemiği olarak literatüre giren bitkilerden iki tür Lenkeran'ın dağlık kesimlerinde bulunmaktadır.⁴⁶

Kaynak: Türkiye'nin Azerbaycan Büyükelçiliği Resmi Sitesi <https://ankara.mfa.gov.tr>
(<https://azerbaijan.az/map/index.html?lang=0>)

⁴¹ Rehman Seferov, Taptıg Hesenov, Azerbaycan'ın Turizm Potansiyeli ve Turizm Etkinliklerinin Değerlendirilmesi, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (20), 2006, s. 258-265.

⁴² Tamerlan Fataliyev, *Turizmin Ekonomik Büyümede Etkisi: Azerbaycan Örneği*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2022, s. 26-53.

⁴³ Asaf Koçman, *a.g.e.*, s. 53.

⁴⁴ Zakir Eminov, *Azerbaycan'ın Fiziki ve İktisadi Coğrafyası*, Azerbaycan Elmler Akademiyası Coğrafya İnstitutu Basımevi, Bakı, 2002, s. 47.

⁴⁵ <https://www.bayattravel.com/tr/azerbaycan/azerbaycan-info/32-lenkeran>. (Çevrim içi) 30.07.2022.

⁴⁶ Ahmet Seyidahmedov, Vagif Atamov, "The Beneficial Plants Of Mountainous Regions In Azerbaijan", *Biyolojik Çeşitlilik ve Koruma-1/1*, 2008, s. 24.

“İçeri Şehir’in küçelerinde dolaşırken, ilerilerde bir yerde bir yerler birileri serinlesin diye serpilen suyun sesini, akan çeşmenin şırıltısını, komşudan istenen ateşle yakılan semâverin fokurtusunu hatta armudi bardaklarda ikram edilen bir yudum çayın ardından damaklarında yavaş yavaş erimeye başlayan keme şekerin tadını duyar gibi olurlardı. Hayat güzeldi, kolaydı; birbirine geçen küçelerin sürprizlerle saklı girdi çıktıklarıyla, kapı pencere eşiklerine sinen sevgilerin bekleten ve bekleme sabrını bahşeden gücüyle kalabalığı eksilmeyen evlerden akşamüzeri sızan yağda kızarmış al buhara eriğinin safran ve sarıkök karışık kokusuyla güzelliğini çoğalttırdı hayat ve başıyla sonu belli, yine de her dinleyişte yeni duygular ilham eden, daralan ruhlara yeni yeni kapılar pencereler açan, farklı duygularla kanatlandırıp semalara yükselten bir türkü gibi önlerinde uzanırdı.”⁴⁷

Lenkeran’da Nineler Folklor Grubu faaliyet göstermektedir. Lenkeran 2011’de Azerbaycan’ın Folklor Başkenti seçilmiştir.⁴⁸ Çok kültürlü yapısıyla, Güney Kafkasya’nın tarım ve gastronomi merkezi olarak çay, pirinç ve narnciye festivalleriyle; yerel üreticilerin, şeflerin, işletmelerin ve gastronomi profesyonellerinin bir araya geldiği sosyal ve ekonomik hayata katkı sağlayan ulusal ve uluslararası etkinliklere de ev sahipliği yapmaktadır.⁴⁹

UNESCO Gastronomi Şehri Lenkeran elverişli coğrafi konumu, iklimi ve eşsiz doğası, zengin kültürü ve folkloruyla, misafirperver, cömert tavırlarıyla bilinen uzun ömürlü insanlar diyarı olarak yörenin kendine özgü gelenekleriyle yoğrulmuş ağız sulandıran mutfağı ile gurmelerin “mutlaka ziyaret edilmesi gereken yer” olarak ifade ettiği meşhur bir şehirdir.⁵⁰

4. Lenkeran Yemeklerinde Kullanılan Endojen Malzemeler

Bir sempozyum için Lenkeran’da bulunmuş olan Kalafat, şehre ve mutfak kültürüne ait aldığı ayrıntılı notlar da; *Azerbaycan mutfağının bereketinden, tadına doyum olmayan balıklardan özellikle San balığından, ünlü Levengi yemeklerinden, balık ve tavuk olmak üzere levengi çeşitlerinden hatta levengilerin iç dolgularını oluşturan malzemelerden, sevilerek tüketilen ördek türünde bir su kuşu olan Kaşkaldak’tan, her daim tüketilebilen kükü adlı sebze ağırlıklı yemekten, Lenkeran Mutfağının İran ve Özbek Türk Kültürü’nün izlerini taşımasından, pilav türü bakımından zenginliğinden bahsetmektedir. Ayrıca Azerbaycan’da maden sularının şifalı etkisi dolayısıyla uzunca bir süre çeşit çeşit yemeklerin yendiği sofralarda sindirim açısından herhangi bir rahatsızlık hissedilmeden sofradan kalkılabileceğini belirtmiştir. Kalafat, notlarında yemek israfına da değinmiştir.*⁵¹

⁴⁷ Cihan Aktaş, *Azize’nin Son Günü*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 29-30.

⁴⁸ https://tembellito.blogspot.com/2012/10/guney-incisi-kzl-lenkeran_27.html (Çevrim içi) 30.07.2022.

⁴⁹ <https://en.unesco.org/creative-cities/lankaran> (Çevrim içi) 06.07.2022.

⁵⁰ https://www.azerbaijans.com/content_435_tr. (Çevrim içi) 03.08.2022.

⁵¹ Yaşar Kalafat, “Lenkeran Folklor Müşaveresi ve Azerbaycan Halk Sufizmi”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 1998, s. 154.

Lenkeran'ın balık levengisi Azerbaycan mutfağının en özel örneklerinden-
dir. En lezzetli levengi sadece Hazar Denizi'nde bulunan kütüm balığından
pişirilir. Malzemeleri, qoz lepesi (ceviz taneleri), soğan (kırmızı soğan), lavaşa-
na, duz (tuz), istiot (biber)'dan oluşur. Ayrıca balığın kürüsü (havyar) var ise
iç malzemelere havyarı da katılır, karıştırılır. Balık pulcuklarından ve bağır-
saklarından temizlendikten sonra yıkanır, kurulanır. İçi ve üstüne tuz ve bi-
ber sürülür. Levengi içi hazırlanır. (Soğan et makinesinden geçirilir, tülbente
konup sıkılır böylece suyundan uzaklaşmış olur. Qoz (ceviz) da makineden
geçirilir. Biraz da palçık turşu ilave edilerek iç malzemeler karıştırılır) Dol-
durulmadan önce balığın içine palçık turşu sürülür. İçi doldurulur. Balığın
üzerine de palçık turşu sürülür.

Sarıkök, yağ karışımı da sürülebilir. Balık mutfak ipiyle dikilir. Kızdırılmış
sobada üstü kızarana ve içi pişene kadar 45 dk. pişirilir. En lezzetli levengi,
yemeklerin kömürde pişirdiği silindirik bir kil fırın olan bir tandırda yapılır.
Levengi balığın beraberinde sofraya mutlaka tüm balık yemeklerinde olduğu
gibi narşerab (nar ekşisi) verilir. (Diğer levengilerde, tavuk, ördek, nadir kuş-
lar ve av hayvanları levengileri de uygun temizleme işlemleri yapıldıktan sonra
yukarıdaki işlem sırasına göre hazırlanır, doldurulur ve pişirilir.⁵² Mehdiyev'in
Bakü'de yaptığı çalışmasında da Lenkeran'ın Levengisi adından en çok söz
ettiren yemeklerden biri olmayı başarmıştır.⁵³

Lenkeran'da mutlaka denenmesi gereken bir diğer yemek ise boranı pilavı-
dır. Bir balkabağının içi boşaltılır ve daha sonra pirinç, kuru kayısı, kestane
çekirdeği, kuru üzüm, et ve baharatlarla doldurulur, gurmeler için gerçek bir
başyapıt niteliğindedir. Ceviz, kırmızı soğan, sarımsak, kişniş, gilamerza da
Lenkeran yemeklerinde bol kullanılır. Fisincan, müsemma, çömlek kebabı,
Bozbaş, ceviz küküsü, tatlılardan terhalva, umaç helvası, baklava, qendli kül-
çe, semeni helvasının tadı da unutulmamalıdır.⁵⁴

4.1. Kütüm (Ziyad) Balığı (Rutilus Kutum)

Ülke nüfusunun yarısının tarımla geçindiği Azerbaycan'da Hazar kıyıla-
rında balıkçılık ve dünya havyar üretiminin hatırı sayılır bir kısmını oluşturan
havyar üretimi önemli bir geçim kaynağıdır. Azerbaycan dünya havyar
üretiminin büyük bir miktarını karşılamakta, ayrıca en kıymetli havyarlar
Hazar Denizi'ndeki balıklardan temin edilmektedir.⁵⁵ Balık havyarından ha-
zırlanmış Balık Kürüsü yemeği de Lenkeran Mutfağı'nın zengin çeşitlerinden
biridir.⁵⁶ Önemli bir balıkçılık alanı olan Hazar'da kirlilik ve kaçak avlanma

⁵² <https://www.youtube.com/watch?v=akmZoYhNol8> (Çevrim içi) 20.01.2023.

⁵³ Aghami Mehdiyev, Azerbaycan'da Gastronomi Turizmi Arz Potansiyeline Yönelik Bir Değerlendirme: Bakü Üzerine Bir Alan Araştırması, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2021, s. 102.

⁵⁴ Vasif Seferli, vasifusta- Mutfak/Yemek Pişirme/Lenkeran.İnstagram üzerinden soru-cevap. 28 Eylül 2022, 15:30-18:40

⁵⁵ Özkan Özden, Candan Varlık, Nuray Erkan, Havyar Aydın Gastronomy, 2 (2), 2018, s. 27.

⁵⁶ https://tembellito.blogspot.com/2012/10/guney-incisi-kzl-lenkeran_27.html (Çevrim içi) 30.07.2022.

verimliliği düşürmektedir.⁵⁷ Avrupa ve Asya'nın kesiştiği yerde konumlanan, en büyük akma gölü olan Hazar, dibinde okyanus tipli yer katı olması nedeniyle deniz olarak kabul edilmektedir. Bir ekolojik sorun olarak deniz suyunun hızı değişkenlik göstermekte olup son zamanlarda deniz yüzeyinden aşağı yukarı 28 metre aşağıdadır. Hazar'ın dünyadaki başka büyük su havzalarından farkı okyanus bağlantısının olmamasıdır. Yüz ölçümü 380 bin km² olan Hazar'ın sınır hattının genel uzunluğu 6380 km'dir.

Hazar'ın fauna ve florasının kendine has zenginliği vardır. Hazar'ın sahil arazilerinde 3 koru bulunmakta olup Azerbaycan'daki Kızılağaç'tır. Hazar'da 101 balık türü yaşamakta olup Çekigibiler ailesinden Kütüm Balığı Lenkeran Mutfağı'nın sevilen bir unsurudur.⁵⁸ Balıkları da deniz balığı gibi olan Hazar'ın ünlü havyarının kaynağı olan devasa asetnin balığı, kırmızı havyarı elde ettikleri kızılbalığı, yağlı bir balık olan berj, diyet balığı olarak sunulan sudak, çok fazla ince kılıçıyla kütüm balığı, insanına hem aş hem de iş olan Hazar'ın ziyafet sofralarına hediyesidir.⁵⁹ Hazar kütümü veya Hazar beyaz balığı (Rutilus frisii), Hazar Denizi'nin acı su habitatlarından ve tatlı su kollarından Cyprinidae ailesinin bir üyesidir.

Genellikle 45-55 cm uzunluğunda, nadiren 70 cm uzunluğunda ve 4 kg ağırlığında, nadiren 5kg ağırlığında orta boy bir balıktır.⁶⁰ Lenkeran'da Hazar Denizi ve bu denizden çıkan balıkların özellikle de Kütüm (Ziyad) balığının gerek mutfak gerekse kültürel açıdan önemi büyüktür. Örneğin, Lenkeran'da nişan, düğün törenlerinde damadın annesi altın yüzüğü balığın ağzına geçirip kız evine getirir. Bir başka ismi "nişanbahtı" olan bu emek verilerek hazırlanan tepsinin bereket, uzun ömür ve nikaha uğur getireceğine inanılmaktadır. Bu gelenek sadece Lenkeran bölgesinde görülmektedir.⁶¹ Kütüm balığı pek çok şekilde pişirilmekte olup tandırda pişirilen kütüm balığı levengisi en çok tercih edilen Lenkeran'a has yemektir.⁶²

4.2. Alça'dan (Erik) Palçık Turşusu (Ezilmiş Erik Turşusu Püresi / Marmeladı)

Özellikle levengi olmak üzere birçok yemeğe hâkim olan lezzet; alça palçık turşusu denilen erik ekşisi ile sağlanır. Malzemeleri ve yapılışı: Tam olgunlaşmış erik ayıklanır, yıkanır. Alüminyum olmayan bir tencereye alınır. 4-5 kg erik için ½ su bardağı su konur. Meyveler tamamen yumuşayınca kadar kaynatılır. Daha sonra aşızenden (süzgeçten) geçirilir, sadece çekirdekleri kalır. Elde edilen erik suyu ve posası tekrar kaynatılmak için tencereye

⁵⁷ Rehman Seferov, "Azerbaycan Nüfusunun Yerleşim Özelliklerine İlişkin Bir İnceleme", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2007, s. 271-279.

⁵⁸ https://www.azerbaijans.com/content_452_tr.html (Çevrim içi) 27.08.2022.

⁵⁹ <https://www.hurriyet.com.tr/hazar-in-bereketi-23079847> (Çevrim içi) 27.08.2022.

⁶⁰ https://www.azerbaijans.com/content_452_tr.html (Çevrim içi) 23.08.2022.

⁶¹ Ramil Aliyev, *Azerbaycan Folkloru (Janr Sistemi ve Teorik Açıklamalar)*, İKSAD Publishing House, Bakü, 2021, s. 57.

⁶² https://www.azerbaijans.com/content_435_tr.html (Çevrim içi) 03.08.2022.

alınır. Salça kıvamına gelip bünyesindeki suyu gidene kadar karıştırılarak kaynatılır. 2,5-3 yemek kaşığı tuz ilave edilir. (Tuz ilavesi aynı zamanda palçık turşunun ömrünü uzatacaktır.) Karıştırılarak pişirilir ve ocak kapatılır. Ara sıra karıştırılmak şartıyla 1 gün soğumaya bırakılır. Ardından cam kavanoza doldurulur. (4-5 kg erikten 1 kg palçık turşu elde edilir.) Kullanıma hazırdır. Bu şekilde serin bir yerde 3-4 yıl saklanabilir. Başta levengi olmak üzere birçok yemekte kullanılan yerel bir malzemedir.⁶³

4.3. Alça Lavaşanası - Lavaşı (Pestili)

Özellikle levengileri hazırlarken, üstüne ve içine sürmek için palçık turşunun kullanıldığı yerlerde alçadan yapılan lavaşanalarda (pestil) kullanılabilir: bunun için lavaşana isti (sıcak) suda yumuşayana kadar bekletilir, zevke göre (istenirse) tuz, istiot (pul biber) ilave edilerek kullanılır. Lavaşana yapmak için çeşitli meyveler kullanılabilir. Ayıklanıp, yıkanan meyveler çok az su ile kaynatılır. Çekirdek ve kabuklarının ayrılması için süzgeçten geçirilir ve bez, tepsisi vb. üzerine ince bir tabaka halinde dökülerek kurumaya bırakılır. Kuruyan lavaşanalar tepside çıkarılır diğer taraflarının kurumaması için bir gün daha bekletilir. Tuzlanıp kesilerek yemeklerde kullanım için saklanır.⁶⁴

4.4. Nar-Nar Şarabı

Olgunlaşmış nar meyveleri toplanır. Yıkayıp bölünerek nar taneleri çıkarılır. Narın iç kısmındaki beyaz tabakanın tanelere karışmaması gerekir. Elde edilen nar taneleri kuvvetlice sıkılarak aşızenden geçirilerek suyu süzülür. Nar tanelerinin çekirdekleri ve suyu ayrılmış olur. Nar suyu tülbenkten geçirilip geniş yayvan bir tencereye alınarak orta derecede ateşte kaynatılır. Kaynadıktan sonra kısık ateşe alınır. Üzerinde oluşan köpükler muhakkak atılmalıdır. Kısık ateşte 4-5 saat ara sıra karıştırılarak kıvamı gelinceye kadar pişirilir. Şişeye doldurulur. (10 kg nar meyvesinden yaklaşık 1 litre narşarab elde edilir.) Soğuduğunda kullanıma hazırdır. Tek başına veya yemeklerde özellikle de et, balık terbiye etmede kullanılır.⁶⁵

4.5. Sarıkök (Zerdeçal)

Azerbaycan Mutfağı'nda olduğu gibi Lenkeran'da da sarı renk veren baharat ve otlar mutfakta bol miktarda kullanılmaktadır. Bunlar sarıkök (zerdeçal), pahalı olması nedeniyle kullanımı azalsa da safran, daha ulaşılabilir olduğu için aspidir.

Sarıkök: Hint Safranı olarak da isimlendirilen, zencefil ile akraba ve doğal antioksidan özelliği ile kurkumin deposu Zerdeçalın kabuğundan sonra turuncu etli bir kısmı vardır. Taze zerdeçal bir bıçak veya kaşıkla kolaylıkla soyulabilmektedir. Soyarken bile kolayca renk vermektedir. Serin ve nemi olmayan bir yerde birkaç hafta muhafaza edilebilir. Mutfakta kullanımı geniş

⁶³ <https://www.youtube.com/watch?v=S68QWthGKbQ&t=384s>, (Çevrim içi) 21.01.2023.

⁶⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=FdARcbv54D4>, (Çevrim içi) 21.01.2023.

⁶⁵ <https://www.nefisyemektarifleri.com/nar-eksisi-yapimi>, (Çevrim içi) 20.01.2023.

bir bitkidir. Salatalara ince dilimlenerek, pilavlara sarı renk katmak amacıyla, et yemeklerinde eti terbiye etmede ve baharat olarak ayrıca köri sosu yapmada, lahana, brokoli, kabak yemeklerinde ve tatlıları süslemede kullanılmaktadır.⁶⁶ Yörede bozbaş (piti), kuymak, taş köfte ve pilav gibi birçok yemekte, balık ve levengilerde ve Lenkeran külçesi gibi bir çok hamur işlerinde ana baharat olarak kullanılan sarıkökün, yaraları iyileştirmek ve iltihapları sökmek gibi özellikleri olduğu kabul edilmektedir.⁶⁷

Zeferan (Safran): 2019 yılı verilerine göre safran üreten ülkelerin üretim miktarlarına göre sıralamasında dokuzuncu olan Azerbaycan, mutfağında çorbalardan pilavlara; ana yemeklerden tatlılara kadar geniş bir yelpazede zeferan (safran) kullanılmaktadır.⁶⁸ *Crocus sativus* L., Iridaceae (Süsengiller) familyasından, dünyada ekonomik değeri yüksek olan çok yıllık bir bitkidir. Çiçeklerin stigmaları, ekonomik açıdan önem taşıyan parçasını oluşturmakta; kuru stigmalarından elde edilen drog kısmı safran olarak adlandırılmaktadır. Arapça kökenli zâferân sözü “sarı” anlamına gelmekte, pek çok diğer dilde de bazı değişikliklerle kullanılmaktadır.⁶⁹

Safran, geçmişte olduğu gibi bugün de büyük talep gören uluslararası pazarlarda ekonomik değeri son derece yüksek bir bitkidir. Baharat şeklinde kullanımı kuru stigmaları veya bunların toz haline getirilmesiyle olan safran pilavlardan çorbalara, et yemeklerinden deniz mahsullerine, tatlılardan içeceklerle ve işlenmiş gıdalara (şekerlemeler, peynir çeşitleri, sosis gibi) pek çok alanda kullanılmaktadır. Safranın bazı ülkelerin mutfak kültüründe ayrı ve önemli bir yeri bulunmaktadır.⁷⁰ Lenkeran'ın komşusu olan İran, dünya safran gereksinimini ilk sırada karşılayan ülkedir.⁷¹

Aspir: Rengi, kokusu ve fonksiyonları ile safrana benzeyen ancak düşük fiyatı ve kalitesiyle safran satıcılarının hilelerinde kullanıldığı aspire yalancı safran da denir.⁷² *Carthamus tinctorius* L., Compositae veya Asteraceae familyasının bir üyesi olan Aspir, yemeklik yağ ve kuş yemi olarak kullanılan tohumu için de yetiştirilmektedir.

Aspir, insanlığın en eski mahsullerinden biridir. Aspir çok dallı, otsu, dedikeni benzeri bir bitki olup, genellikle yaprakları üzerinde birçok uzun keskin diken bulunur. Bitkiler küresel çiçek başları (kapitula) ve genellikle parlak sarı, turuncu veya kırmızı çiçeklerle 30-150 cm boyundadır.⁷³

⁶⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=GjS9NkosK6k>, (Çevrim içi) 30.07.2022.

⁶⁷ <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/igdir/nealinir/sarikok-zerdecal> <https://www.youtube.com/watch?v=AXQAJDM3Yyc>

⁶⁸ Güven Şahin, Tarihsel Süreçte Safran (*Crocus Sativus* L.) Ve Safranın Günümüzdeki Durumu, *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (1), 2021, s. 187.

⁶⁹ Ömür Ceylan, “Taşranın Altın Çiçeği Safran”, *Osmanlı Tarihi Araştırmaları XXVI, Prof. Dr. Mehmet Çavuşoğlu'na Armağan II*, İstanbul, 2005, s. 5.

⁷⁰ Güven Şahin, *a.g.e.*, s. 200.

⁷¹ Güven Şahin, *a.g.e.*, s. 187.

⁷² Turhan Baytop, *Türkiye'de Bitkiler İle Tedavi (Geçmişte ve Bugün)*, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayını, İstanbul, 1984, s. 35.

⁷³ <https://safflower.wsu.edu/Lenkeran>, (Çevrim içi) 08.12.2022.

4.6. Çay

Yirminci yüzyılın başlarında 1912'de çay bitkisi Azerbaycan'a getirilmiş, 1932'de Lenkeran'da çaycılık birimi oluşturulup, 50 dönüm çay dikilmiştir.⁷⁴ Ayrıca, ülkenin ilk çay fabrikası 1937'de Lenkeran'da açılmıştır. Geniş arazide yapılan çay tarımı bölgenin yerel bir sembolüne dönüşmüştür. İçimi ferahlık vermektedir.⁷⁵

Kuvvetli bir demleyiş tarzı ve "ormud" adı verilen armut şeklindeki özel çömlerle servis edilerek içilen siyah çay Lenkeran'da ana içecek olarak sevilerek tüketilmektedir. Ormud-stekan (armut şekilli bardak) sayesinde çay kolayca soğumamakta ve bardağın kenarları sıcak olmamaktadır. Yeşil çay pek revaçta değildir.

Siyah çay şekersiz tüketilir ancak bol miktarda tatlı, kuru meyveler, limon, şeker şurupları veya yöresel meyvelerden yapılan reçellerle servis edilir. Lenkeran'da dev semaver ve çay bardağı figürü adeta şehrin sembolü durumdadır. Lenkeran'a özgü küp şekerden yapılan gandi kulcha böreği, organik çaya eşsiz bir tat katmaktadır. Her yıl Lenkeran'da çay festivali yapılmaktadır.⁷⁶

4.7. Feijoa (Kaymak Ağacı)

Anavatanı Güney Amerika olan Feijoya (*Feijoa sellowiana* veya *Acca sellowiana*), Myrtaceae familyasının bir türüdür. Ceviz büyüklüğünde meyveleri yeşil renkte olup tohumu kivi tohumunu anımsatmakta, bir meyvede aşağı yukarı 25-30 adet tohum oluşmaktadır. Ilıman iklimte sahip bölgelerde yetişen Feijoa Azerbaycan'da da yetişmektedir. Aroması çilek, muz, kivi karışımıdır. Çalı formunda yaprakları zeytin yaprağını andıran yapraklarıyla çok yıllık bir meyve olan Feijoa salatalardan dondurmalara; reçellerden tatlılara farklı bir lezzet ve aroma katmaktadır. C vitamini, İyot ve Potasyum yönünden zengindir.⁷⁷ Lenkeran topraklarında yetişen Feijoa meyvesi, başta çayı, kompostosu ve reçeli olmak üzere Feijoalı tart, Feijoa turşusu (gilamerza veya nane konur) gibi pek çok şekilde karşımıza çıkmaktadır. Feijoa meyvesinin iyot içeriği nedeniyle guatra iyi geldiği düşünülmektedir.

Feijoa Çayı: 8-10 adet Feijoa meyvesi yıkanır, baş ve dip kısmı kesilir, meyvenin sırasını daha iyi vermesi amacıyla kürdanla delinir. Bir çaydanlığa konur. Üzerine ½ çay bardağı Lenkeran Çayı yıkanıp ilave edilir. Çaydanlık sıcak su ile doldurulur. Ocak üzerinde 20-25 dk. kaynatılır. Sıcak veya soğutulularak içilebilir.⁷⁸

⁷⁴ Böyükağa Hüseyinbalaoğlu, Mirhaşım Talişlı, *Lenkeran*, Maarif Basımevi, Bakı, 1995, s. 80.

⁷⁵ <https://www.istanbulnsanatdergisi.com/azerbaycanin-guney-rotasinin-incisi-lenkeran/> (Çevrim içi) 15. 01.2023.

⁷⁶ <https://stale.ru/en/boletus/azerbaidzhanskie-sladosti-recepty-s-fotografiyami-sladkie/> (Çevrim içi) 21.01.2023.

⁷⁷ <https://cahidesultan.net/2013/10/25/fejoya-serbeti-feyxo-a-kompotu/> (Çevrim içi) 15.01.2023

⁷⁸ <https://www.google.com/search?q=lenkeran+da+feyoha&rl>, (Çevrim içi) 15.01.2023.

Feijoa Şerbeti/Kompotu: Bir tencerede 3 litre su kaynatılır su kaynadığında 2 su bardağı toz şeker eklenir, şekerden 1-2 dakika sonra yıkanıp kabukları zevke göre soyulan 200 gr. feijoa meyvesi suya eklenip 10-15 dakika kaynatılır, ocaktan alınıp soğumaya bırakılır.⁷⁹

Feijoa Reçeli: Yaklaşık 2,5 kg feijoa meyvesi, 5 bardak su bulunan bir kapta 45 dakika yumuşayana kadar, hafif ateşte kaynatılır. Dağılmaması için fazla karıştırmamak gerekir. 8 bardak şeker, 1 limon suyu ve 1 çay kaşığı toz zencefil ilave edilir ve şeker eriyinceye kadar tahta kaşıkla yavaşça karıştırılır. Çözüldükten sonra reçel kıvamını alıncaya kadar kısık ateşte pişirilmeye devam edilir. Daha sonra soğumaya bırakılır.⁸⁰

4.8. Abgora

“Abgora”, üzümün kaynatılmadan suyunun sıkılması ile elde edilen bir üründür.

Abgoranın yapılışı: Olgunlaşmamış (ham) üzüm ayıklanır, yıkanır. Alüminyum taslarda çay taşı ile ezilerek suyu çıkarılır. Muhakkak cam şişelere konur, kapak kapatılmaz, ağzı tülbentle kapatılır. Tortusu süzülür. 40 gün güneşte bekletilerek pişmesi sağlanır. Bu süre zarfında oluşan köpükler atılır. Tekrar süzülerek cam şişede soğukta muhafaza edilir. (80 kg üzümden yaklaşık olarak 15 lt abgora elde edilir.) Sebze yemekleri dahil birçok yemekte kullanılan abgora özellikle etli, kuyruk yağlı yemeklerin ağır olmasını önlemektedir.⁸¹

4.9. Kaynak ve Yeraltı Suları

Lenkeran'da bulunan içilebilir yeraltı ve kaynak suları sade içimlerinin yanında meyveli çaylar ile diğer içeceklerin yapımında kullanılmaktadır. Ayrıca yöresel yemeklerin yapımında da kullanılmaları hem lezzeti artırmakta, hem de mineral açısından vücudu desteklemektedir. Lenkeran halkı ve bu yemekleri yiyen konuklar, yemeklerin ne kadar yenilirse yenilsin rahatsız etmemesinin sebebi olarak gerek yemek ve içeceklerin yapımında gerekse su olarak içilmesi dolayısıyla bu kaynak sular olduğunu düşünmektedir.⁸²

Kaynak suyuyla yapılan aromatik çaylar ve bitki çaylarının zengin çeşitleri Lenkeran'ın vazgeçilmezi olan çay evlerinde zevkle içilebilmektedir.⁸³

5. Sonuç

“Uzun ömürlü insanlar diyarı” olarak tanınan Lenkeran, insanının cömert ve misafirperver oluşuyla, köklü geçmişi, kültürü ve sanatının yanında benzeri olmayan mutfağıyla UNESCO Gastronomi Şehri olmayı başarmıştır. Özellikle kütüm (ziyad) balığı levngisi ve diğer levngileri, sirdağı, çeşitli dolgulu

⁷⁹ <https://cahidesultan.net/2013/10/25/fejoya-serbeti-feyxo-kompotu/> (Çevrim içi) 15.01.2023.

⁸⁰ <https://www.tropikmeyveci.com/yemektarifleri/fejoe-rece/i/> (Çevrim içi) 15.01.2023.

⁸¹ <https://www.google.com/search?q=%C3%BCz%C3%BCm+suyundan+abgora&rlz> (Çevrim içi) 15.01.2023.

⁸² A.e.,

⁸³ Yaşar Kalafat, *a.g.e.*, s. 154.

gaila, balık kebabı, değişik sebze ve otlardan yapılan kükü (otlu omlet), shami, pirinç kullanılarak yapılan yirmiyi aşkın pilav, fısincan yemeği ve diğer yemekler, bal kabağı eklenen yemekler ve bal kabağı boranisi, semeni halvası, tatlı ve hamur işleri çeşitleri ,çorbalar ve daha pek çok çeşitle eşsiz bir mutfağa sahiptir.⁸⁴ Ayrıca yemeklerinde kullandıkları alçadan yapılan palçık turşusu, lavaşanalar, nar ve narşarab, koruk suyu ve abgora, sarıkök bulunabilirse safran, Fejioa meyvesi, lenkeran çayı ve yöreye ait maden ve yeraltı kaynak suları yöresel yemeklerde kullanılan endojen maddeler olarak değerlendirilmiştir.

Alakbarova'nın Lenkeran'ın turizm arz ve talebinde geçmiş ve günümüzü değerlendirdiği çalışmasının bulgularına göre Lenkeran halkının turizmden elde edilen geliri, önemli bir gelir kaynağı olarak algılamadığı ancak halkın turizme bakışının olumlu olduğu ve turizm sayesinde ekonomik beklentilerini karşılayabileceklerini düşündükleri tespit edilmiştir.⁸⁵ Bir yerde bulunan gastronomi potansiyelinin yeterince tanıtımı yapılamayıp tüketiciler tarafından bilinmemesi, bölge adına turizm talebi oluşturmada güçlük yaratmaktadır.⁸⁶ Yöresel yemek deneyiminin yerel yemek ortamına maruz kalma ve yerinde tatma deneyimi olmak üzere iki yönü olduğu, kişinin hafızasının yereldeki uyarılar tarafından tetiklendiği seyahat sonrası aşamanın ötesinde de bu etkilerin sürdüğü iddia edilmektedir.⁸⁷

Gastronomi şehri olmanın bir kente sağlayacağı faydaları; şehrin yerel küresel ölçekte tanıtımının yapılması dolayısıyla ziyaretçilerinin artması, turizmin pek çok türünün de gelişmesi, yiyecek içecek sektörünün tedarikçisi konumundaki sektörler ile tarım ve hayvancılığın öneminin artması, gastronomi sektöründeki yerel işletmelerin standartlarının iyileşmesi, istihdamda artış, endojen ürünlerin ön plana çıkması, doğal çevre ve yerel üreticinin korunması ve en önemlisi de kültürün yeni nesillere aktarımı olarak sıralayabiliriz.

İnternet ve özellikle sosyal medyanın aktif kullanımıyla Lenkeran gerek doğal güzelliklerini gerekse zengin mutfak kültürünü hızlı ve etkili bir şekilde tanıtarak turizm gelirlerini artırabilecektir. Ayrıca tüm turizm faaliyetlerinde olduğu gibi gastronomi turizminde de bulunduğumuz bölgenin, şehrin ya da mekânın doğal halinin bozulmaması ve yerel kültürün korunması bilincinin geliştirilmesi ve uygulamada tedbir alınması gerekliliği gözden kaçırılmamalıdır. Lenkeran bölgesi ziyaret edilerek gözlem ve görüşme gibi diğer araştırma teknikleri de kullanılarak araştırma geliştirilebilir.

⁸⁴ Vasif Seferli, a.g.e.

⁸⁵ Aysel Alakbarova, *Azərbaycan'ın Güney Bölgesinin (Lenkeran Bölgesi) Turizm Arz Olanakları ve Halkın Turizme Bakış Açısı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı Turizm İşletmeciliği Programı Yüksek Lisans Tezi, 2012, s. 4.

⁸⁶ Turgay Bucak, Ülker Erdoğan Aracı, "Türkiye'de Gastronomi Turizmi Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 (30), 2013, s. 207.

⁸⁷ Park Eerang, Muangasame Kaewta, Kim Sangkyun, "We And Our Stories': Constructing Food Experiences In A UNESCO Gastronomy City", *Tourism Geographies*, 2021, s.1.

Kaynakça

- AKTAŞ, Cihan: *Azize'nin Son Günü*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2005.
- ALAKBAROVA, Aysel: *Azerbaycan'ın Güney Bölgesinin (Lenkeran Bölgesi) Turizm Arz Olanakları ve Halkın Turizmde Bakış Açısı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı Turizm İşletmeciliği Programı Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- ALİYEV, Ramil: *Azerbaycan Folkloru (Janr Sistemi ve Teorik Açıklamalar)*, İKSAD Publishing House, Bakü, 2021.
- ALTUNBAY, Müzeyyen: "Temel Bir Değer Olarak Dede Korkut'ta Misafirperverlik ve İzzeti İkrâm", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 56, 2016, s. 359-371.
- ASLANOVA, Laman: *Geçmişten Bugüne Azerbaycan'da Yer Adları*, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- BAYTOP, Turhan: *Türkiye'de Bitkiler İle Tedavi (Geçmişte ve Bugün)*, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayını, İstanbul, 1984.
- BUCAK, Turgay ve ARACI, Ülker Erdoğan: "Türkiye'de Gastronomi Turizmi Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Balikesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 16, sayı: 30, 2013, s. 203- 216.
- CEYLAN, Ömür: "Taşranın Altın Çiçeği Safran", *Osmanlı Tarihi Araştırmaları XXVI, Prof. Dr. Mehmet Çavuşoğlu'na Armağan II*, İstanbul, 2005, s. 2-11.
- CHÍ, Geng-Qing Christina., CHUA, Lia Bee, OTHMAN, Mohhidin ve KARİM, Muhammad Shahrin Ab.: "Investigating the Structural Relationships Between Food Image, Food Satisfaction, Culinary Quality and Behavioral Intentions: The Case of Malaysia", *International Journal of Hospitality & Tourism*, Sayı: 14, 2013, s. 99-120.
- DURLU Özkaya, Fügen; CAN, Ayşe: "Gastronomi Turizminin Destinasyon Pazarlamasına Etkisi", *Türk Tarım, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Dergisi*, Temmuz Ağustos, Sayı 206, 2012, s. 28-33.
- EERANG Park, KAEWTA Muangasame & SANGKYUN Kim: 'We and our stories': Constructing Food Experiences In A UNESCO Gastronomy City, *Tourism Geographies*, 2021.
- EMİNOV, Zakir: *Azerbaycan'ın Fiziki ve İktisadi Coğrafyası*, Azerbaycan Elmler Akademiyası Coğrafya İnstitutu Basımevi, Bakı, 2002.
- FATALİYEV, Tamerlan: *Turizmin Ekonomik Büyümede Etkisi: Azerbaycan Örneği*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- FİSİNCANİ, Lənkəran Fisincanı Resepti, фисинджан, (Çevrim içi) 23.09.2022.
- GERAY, Haluk: *Toplumsal Araştırmalarda Nicel ve Nitel Yöntemlere Giriş İletişim Alanından Örneklerle*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2006.
- GARY, Green; PAUL, DOUGHERTY Michael. L: Localizing Linkages For Food And Tourism: Culinary Tourism As A Community Development Strategy, *Community Development July*, Sayı: 3, 2008, s. 148-158.
- GÜNEL, Gökçe: *Anadolu Selçuklu Dönemi'nde Anadolu'da İpek Yolu- Kervansaraylar-Köprüler*, Kebikeç, Sayı: 29, 2010, s. 133-146.
- HÜSEYNBALAOĞLU, Böyükağa; TALİŞLİ, Mirhaşım: *Lenkeran*, Maarif Basımevi, Bakı, 1995.
- KALAFAT, Yaşar: "Lenkeran Folklor Müşaveresi ve Azerbaycan Halk Sufizmi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, 1998, s. 149-186.
- KARACA Özkan: *Tarihin İz Dokunduğu ve Ses Verdiği Güzergah: İpek Yolu*, TAD, Cilt: 41, Sayı: 71, 2022, s. 154-173.
- KIRAL, Bilgen: Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi, *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 15, 2020, s.170-189.
- KOÇMAN, Asaf: *Azerbaycan Coğrafyası*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1994.

- MADEN, Tuğba Evrim: “Azerbaycan’da Su Kıtlığı Ve Ermenistan İle Sarsang Rezervuarı Sorunu”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 52, 2015, s. 189-220.
- MECEK, Mehmet; “Azerbaycan’ın Devlet Yapısı ve Taşra Yönetiminde Merkez-Yerel İlişkileri”, *BEÜ SBE Derg.*, Sayı: 7 (1), 2018, s. 51-77.
- MEHDİYEV Aghami: *Azerbaycan’da Gastronomi Turizmi Arz Potansiyeline Yönelik Bir Değerlendirme: Bakü Üzerine Bir Alan Araştırması*, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- MERRIAM, Sharan B.: *Nitel Araştırma Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber*, (Çev. S. Turan). Nobel Yayıncılık, 2018.
- ÖZDEN Özkan, VARLIK Candan, ERKAN Nuray: “Havyar”, *Aydın Gastronomy*, Cilt: 2 Sayı: 2, 2018, s. 21-34.
- PURTAŞ, Fırat: *Orta Asya İle Güney Asya Arasında Modern İpek Yolu Projesi, Afganistan, Pakistan ve Hindistan’ın Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile İlişkileri*, Ed. Murat Yılmaz, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Yayın No: 06, Ankara, 2011.
- RZAEV, Aflatoun: *Lenkeran Bölgesinde Ziraat Hayatı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- SEFEROV, Rehman; HESENOV, “Taptığı Azerbaycan’ın Turizm Potansiyeli ve Turizm Etkinliklerinin Değerlendirilmesi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 20, 2006, s. 255-272.
- SEFEROV, Rehman: “Sovyet Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan Nüfusunun Etnik Yapısındaki Değişimler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 17, 2005, s. 395-409.
- SEFEROV, Rehman: “Azerbaycan Nüfusunun Yerleşim Özelliklerine İlişkin Bir İnceleme”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2007, s. 271-294.
- SEYİDAHMEDOV, Ahmet; ATAMOV, Vagif: “The Beneficial Plants Of Mountainous Regions In Azerbaijan”, *Biyolojik Çeşitlilik ve Koruma*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2008, s. 13-27.
- SHAKILIYEVA, Sabina; KODAY, Saliha: “Kültürel Coğrafya Bakımından Şeki Rayonu’nda Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvan Yetiştiriciliği”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 1, 2022, s. 428-446.
- SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz: “Şehirlerin Ruhu Üzerine”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 2 Güz, 2018, s. 381-386.
- ŞAHAN Levent: *Azerbaycan Lenkeran Bölgesi Coğrafi Etüdü*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası Coğrafyası Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- ŞAHİN, Tahir: “İpek Yolu: Tarihsel Geçmişi, Kültürü Ve Türk Dünyası İçin Önemi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 39, Sayı: 67, 2020, s. 71-97.
- ŞAHİN, Güven: “Tarihsel Süreçte Safran (Crocus Sativus L.) Ve Safranın Günümüzdeki Durumu”, *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, 2021, s. 173-214.
- TAN, Nail: *Milli Kimliğimiz ve Mutfak Kültürümüz*, *Türk Kimliği*, Ed: Özdemir M. Çağatay, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2009, s. 507-560.

İnternet Kaynakları

- AĞAOĞLU, Elnur: Türk Dünyası Azerbaycan’ın Etnik ve Demografik Yapısı, Türk Tarihi ve Kültür Araştırmaları, <https://www.altayli.net/azerbaycanin-etnik-ve-demografik-yapisi.html>. (Çevrim içi) 18.01.2023. Alıntı Kaynak: Türkler, 2015, Cilt: 19 Sayfa: 217-226
- TDK Güncel Türkçe Sözlük: Gastronomi. <https://sozluk.gov.tr/> (Çevrim içi) 15.01.2023.
- TOPRAKKAYA, Kadir: <https://www.istanbulsanatdergisi.com/azerbaycanin-guney-rotasinin-incisi-lenkeran/> (Çevrim içi) 15.01.2023.
- UNESCO Yaratıcı Şehirler Ağı Türkiye Milli Komisyonu <https://www.unesco.org.tr/Pages/88/129/UNESCO-Yarat%C4%B1c%C4%B1-S%CC%A7ehirler-Ag%CC%86%-C4%B1>. (Çevrim içi) 15.01.2023.
- UNESCO Yaratıcı Şehirler Ağı <https://www.google.com/search?q=unesco+gastronomi+%>

- C5%9Fehirleri&rlz=1C1G. (Çevrim içi) 15.01.2023.
<https://web.archive.org/web/20180701061923/http://lenkeran.gov.az/page/10.html>.
(Çevrim içi) 29.11.2022.
<https://www.bayattravel.com/tr/azerbaycan/azerbaycan-info/32-lenkeran>. (Çevrim içi) 30.07.2022.
<https://en.unesco.org/creative-cities/lankaran> (Çevrim içi) 06.07.2022.
<http://www.ferdaaydar.com/azerbaycan-seyahat-rehberi/azerbaycan-cumhuriyeti>. (Çevrim içi) 21.01.2023.
<https://www.bayattravel.com/tr/azerbaycan/azerbaycan-info/32-lenkeran>. (Çevrim içi) 30.07.2022.
https://www.azerbaijans.com/content_435_tr.html. (Çevrim içi) 03.08.2022.
https://www.azerbaijans.com/content_452_tr.html. (Çevrim içi) 27.08.2022.
sahrap sosyal, <https://www.hurriyet.com.tr/hazar-in-bereketi-23079847> (Çevrim içi) 27.08.2022.
<https://www.youtube.com/watch?v=S68QWthGKbQ&t=384s> (Çevrim içi) 21.01.2023.
<https://www.youtube.com/watch?v=FdARcbv54D4> (Çevrim içi) 21.01.2023.
<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/igdir/nealinir/sarikok-zerdecale>. (Çevrim içi) 21.01.2023.
<https://safflower.wsu.edu/> (Çevrim içi) 8.12.2022.
<https://stale.ru/en/boletus/azerbaidzhanskie-sladosti-recepty-s-fotografiyami-sladkie/> (Çevrim içi) 21.01.2023.
<https://www.google.com/search?q=lenkeran+da+feyoha&rlz>. (Çevrim içi) 8.12.2022.
<https://cahidesultan.net/2013/10/25/fejova-serbeti-feyxo-kompotu/>. (Çevrim içi) 8.12.2022.
<https://www.google.com/search?q=%C3%BCz%C3%BCm+suyundan+abgora&rlz> (Çevrim içi) 15.01.2023.
<https://www.bayattravel.com/tr/azerbaycan/azerbaycan-info/32lenkeran>. (Çevrim içi) 30.07.2022.
https://www.youtube.com/watch?v=_Oui2ZM0yGg. “Müsamma Plov” Azərbaycanın unudulmuş Qədim Lənkəran yeməyi Sultan Düyüsü ilə. (Çevrim içi) 23.09.2022.
<https://www.youtube.com/watch?v=3Vt0VRuk0FY>. Qədim Lənkəran mətbəxi Turşulu aşşazırlanması. (Çevrim içi) 23.09.2022.
<https://www.google.com/search?q=Qaşıq-Qaşıq Möcüzə / Lənkəran bölümü>. (Çevrim içi) 26.09.2022.
FİSİNCANI. Lənkəran fisincani resepti. фисинджан . SUBTITLE. (Çevrim içi) 23.09.2022.
<https://www.youtube.com/watch?v=iDO3nUSMfBE>. İlber Ortaylı İle Kadim Şehirler “Azərbaycan'da Çay Geleneği”. (Çevrim içi) 23.09.2022.
<https://www.youtube.com/watch?v=wsAMwZm1p-E>. Lənkəran mətbəxindən TəRəY hazırlanması. İlk dəfə bizim kanalda görəcəksiniz. Terey resepti. (Çevrim içi) 23.09.2022.
https://www.youtube.com/watch?v=3WmLBb_8ZOM. Levengi Nasıl Pişirilir? - Can Azərbaycan - TRT Avaz. (Çevrim içi) 22.09.2022.
<https://www.youtube.com/watch?v=akmZoYhNol8>. (Çevrim içi) 20.01.2023.
<https://www.nefisyemektarifleri.com/nar-eksisi-yapimi/>. (Çevrim içi) 20.01.2023.
<http://lenkeran-ih.gov.az/az/news/1378.html>. (Çevrim içi) 09.04.2023.
<https://www.youtube.com/watch?v=VOPzChNhjdl>. Kütüm Ləvə- Lənkəran Üsulu Balıq Ləvəngisi | Meatbex. (Çevrim içi) 22.09.2022,
https://tembellito.blogspot.com/2012/10/guney-incisi-kzl-lenkeran_27. (Çevrim içi) 30.07.2022.
[https://ich.unesco.org/s_Listesi](http://www.?q=kütüm+balığı&rlz=1C1GCEU_trTR908TR908&oq=kütüm+(Çevrim içi) 23.08.2022.
<a href=). (Çevrim içi) 20.01.2023.
<https://www.tropikmeyveci.com/yemektarifleri/fejjoa-receli/>. (Çevrim içi) 20.01.2023.
Vasif Seferli, vasifusta- Mutfak/Yemek Pişirme/Lenkeran.İnstagram üzerinden soru-cevap. (Çevrim içi) 28.09.2022.

Extended Abstract

Investigation Of Lankaran In Terms Of Local Ingredients Used In Traditional Dishes

Throughout history, cities have been places where civilizations and cultures emerged. It has been observed that the Silk Road, which extends to the Pamir Plain in the north of Iran and Afghanistan via Hatay, Gaziantep in Anatolia, also affected the nearby regions in terms of civilization history. These ancient Turkish Cities have taken their place on the itineraries of gastro tourists today. One of the most important elements of Turkish identity is hospitality. Within the scope of the Creative Cities Network, 7 themes determined by UNESCO are “Literature”, “Design”, “Music”, “Craft and Folk Arts”, “Film”, “Media Arts” and “Gastronomy”. The criteria determined to be a UNESCO Gastronomy City:

- Well-developed gastronomy as a characteristic of the city and/or region,
- Active gastronomic community with traditional restaurants and/or chefs,
- Local knowledge, local and traditional cuisine practices and cooking methods unaffected by industrial/technological development,
- Traditional food markets and traditional food industry,
- The tradition of making wide-ranging promotions such as gastronomic festivals, competitions and awards in their cities,
- Promotion of local products in line with respect for the environment and sustainability,
- Working for the benefit of society, promoting proper nutrition in educational institutions and incorporating the protection of biodiversity into the curriculum in cookery/gastronomy teaching programs,
- Endogenous (local) ingredients used in traditional dishes.

As of 2021, the total number of members of UNESCO from 90 countries in the Creative Cities Network is 295. Gaziantep in 2015, Antakya in 2017, Afyonkarahisar in 2019 became a member of the Turkish World with the theme of Gastronomy. With the decision of UNESCO General Directorate dated 8 November 2021, 49 new cities from different countries were added to the Creative Cities Network. In this context, the city of Lankaran in Azerbaijan was included in the Creative Cities Network with the theme of Gastronomy. Thus, the number of cities included in Azerbaijan’s Baku (Design) and Sheki (Crafts and Folk Arts) cities and the UNESCO Creative City Network in Azerbaijan, which were included in previous years, has increased to 3. In addition, the tradition of making and sharing “lavash” in 2016, “dolma” in 2017, and the pomegranate festival in 2020 are the titles that Azerbaijan is included in the UNESCO Intangible Cultural Heritage Lists regarding cuisine.

In this study, to investigate the criterion of “local (endogenous) ingredients used in traditional dishes”, which is one of the criteria that a city must meet in order to be a gastronomy city, which belongs to Lankaran City of Azerbaijan,

one of the Turkish Gastronomy cities, determined within the framework of UNESCO's Creative Cities Network, in this study, it is aimed to introduce and contribute to the literature on the subject.

Document analysis method, one of the qualitative research methods, was used as a method in the research. A general scan was made by examining resources such as books, theses, articles, papers, encyclopedias, internet and social media channels such as youtube and instagram.

Azerbaijan consists of five regions geographically, of which Lankaran Region is located in the southernmost part of Azerbaijan. The city of Lankaran, one of the most beautiful and historical places in Azerbaijan, is located at the intersection of 38 north and 40 east latitudes, on the southwestern coast of the Caspian Sea, at the point where Lankaran Stream empties into the Caspian Sea. The fact that Lankaran Region has a very rich potential in terms of geography, agriculture, climate and tourism increases the importance of the region even more. Lankaran, which has a rich agricultural life with its mild-warm climate, fertile lands, water and human resources, grows all of the citrus and tea produced in Azerbaijan, more than half of the vegetables, as well as grapes, grains and many other valuable products. Livestock farming is carried out in mountainous areas. Thanks to the Caspian, it is developing in fishing and tourism.

UNESCO City of Gastronomy, Lankaran is a famous city that gourmets call it a "must-visit place" with its mouth-watering cuisine, known for its climate, unique nature, rich culture, hospitable, and long-lived people. Lankaran's "fish levengisi" is one of the most special examples of Azerbaijani cuisine. The most delicious levengi is cooked from "kütüm fish" found only in the Caspian Sea. Another must-try dish in Lankaran is "borani" pilaf. The taste of Fisincan, musemma, pot kebab, Bozbaş, kükü, desserts such as terhalva, umaç halva, baklava, qendli külçe, and semen halva should not be forgotten.

- Kutum (Ziyad) Fish (Rutilus Kutum): It is a medium-sized fish that lives in the Caspian Sea, usually 45-55 cm long, rarely 70 cm long and weighs 4.00 kg, rarely 5.00 kg. Kutum fish levengi cooked in a tandoori is the most preferred Lankaran dish.

- Pickled palçiq from Alça (plum) (crushed plum puree/ marmalade) Alçadan Palçiq Turşu: The flavor, which dominates many dishes, especially levengi, is provided with plum syrup called alça palçiq pickle.

- Alca Lavashana-Lavash (with pulp): It can be used where pickle palçiq is required.

- Pomegranate-pomegranate wine(nar-narşarab): It is used alone or in meals, especially for meat and fish seasoning.

- Turmeric (Sarıkök), saffron (zeferan- safran), safflower (aspir): Spices and herbs that give yellow color are used abundantly in the kitchen in Lankaran.

- Tea: The cultivation of tea, which is refreshing with its drink, has become a local symbol of the region.

- Feijoa (cream tree): From feijoa salads to ice creams; It adds a different flavor and aroma to jams and desserts.

- Abgora: It is obtained by squeezing unripe grape juice without boiling. It is used more in meat dishes.

- Spring and Underground Waters: The people of Lankaran think that the spring waters from which they make their food and tea facilitate digestion.

It is thought that working with the awareness of preserving the local culture and the natural state of the city in terms of gastronomy tourism will contribute to the promotion of Lankaran. Research can be developed by visiting Lankaran region and using other research techniques such as observation and interview.

İletişim Yayınları'nın Kent ve Konut Konulu Kitap Kapaklarının Göstergebilimsel Analizi

Semiotic Analysis Of The Urban And Housing Book Covers Of İletişim Publications

Mevlüt ALTINTOP*

*Doktorant, Kayseri, Türkiye.

Orcid Id: 0000-0002-1731-9064

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Mevlüt Altıntop, Erciyes Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel
Gazetecilik Anabilim Dalı

E-posta / E-mail:

mevlutaltintop@hotmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:

21 Temmuz 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:

20 Kasım 2023

İnceleme Makalesi / Research Article

Atıf / Citation:

Doktorant Mevlüt Altıntop, "İletişim Yayınları'nın Kent ve Konut Konulu Kitap Kapaklarının Göstergebilimsel Analizi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 135, Sayı 267, İstanbul 2023, s. 255-284.

doi: 10.55773/tda.1330698

Öz

Göstergebilim alanında yapılan bu çalışma, insanın bilgi edinme ve anlam bulma yolculuğunda önemli bir yeri olan kitap ile ilgilidir. Türkiye'nin önde gelen yayınevlerinden İletişim Yayınları'nın son on yıl içindeki yayınlarından seçilen beş kitap kapağının göstergebilimsel analizi yapılmıştır. Çalışma oluşturulurken iki olgu üzerinden hareket edilmiştir. Bunlardan ilki, çalışma için seçilen İletişim Yayınları'nın varoluşunu ideolojik olarak temellendirmesidir. İkinci ise, seçilen kitap kapaklarının kent (şehir) ve konut (bina) konulu olmasıdır. Çalışmaya dâhil edilen kitap kapaklarının göstergebilimsel analizi, yayınevinin kendisine nispet ettiği sol ideoloji bağlamında Roland Barthes'in hermenötik anlayışı olan düz anlam-yan anlam karşılıklı ilişkisi kullanılarak yapılmıştır. Çalışmada yer verilen nicel veri ve görsel öğelerin oluşturulmasında MAXQDA programından faydalanılmıştır. Analizi yapılan kitaplar, içeriklerinden bağımsız olarak salt kapaklarındaki görseller üzerinden değerlendirilmiştir. Analiz sonucunda, analize dâhil edilen kitap kapaklarında yeri ve istihza içeren negatif unsurlarla desteklenen göstergelerin kullanıldığı görülmüştür. Bu durum yapıcı bir eleştiri yönteminden ziyade yıkıcı ideolojik söylemin kitap kapaklarına yansıtıldığı sonucunu vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kitap Kapakları, Göstergebilim, Hermenötik, İdeoloji.

Abstract

The study conducted in the field of semiotics is related to the book, which holds a significant place in the journey of human knowledge acquisition and meaning finding. The semiotic analysis of five book covers selected from the publications of İletişim Yayınları, one of Türkiye's leading publishing houses, in the last decade has been carried out. Two principals were taken into consideration in creating the study. The first is the ideological foundation of İletişim Yayınları, which was chosen for the study. The second is that the selected book covers focus on the themes of urban (city)

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

and housing (building). The semiotic analysis of the included book covers was conducted using Roland Barthes' hermeneutic approach of the relationship between denotation and connotation, within the context of the left-wing ideology attributed to the publishing house. MAXQDA software was utilized in the generation of quantitative data and visual elements included in the study. The analyzed books were evaluated solely based on the visuals on their covers, regardless of their content. As a result of the analysis, it was observed that the indicators used in the analyzed book covers were supported by negative elements containing derogatory and sarcasm, indicating a reflection of a destructive ideological discourse on the book covers rather than a constructive critique method.

Keywords: Book Covers, Semiotics, Hermeneutics, Ideology.

Giriş

Hayat göstergelerle doludur ve bu göstergeler insanı kuşatmış durumdadır. Bunun doğal sonucu olarak insan göstergelerin etkisi altındadır. Kuşatma ve etkileme niteliği olan göstergeler aynı zamanda kurgulanabilir özelliğe sahiptir. Göstergelerin bu özelliği siyasi ve ekonomik güç blokları tarafından bir araca dönüştürülerek birey ve toplum üzerinde etki oluşturmaya yardımcı olmaktadır. İnsanın bu etkilenim sürecinin dışına çıkamayacağı açıktır ve insan eğer göstergeleri doğru okuyabilir yorumlayabilirse etkilenim sürecinin neresinde olduğunu anlama şansını elde edebilecektir. Bu sayede bireyler, nispeten daha doğru kararlar verip, daha doğru adımlar atabilecektir. Diğer yandan, bu tavır her şeyin ötesinde bir boşluğun doldurulması, bir eksikliğin giderilmesi ve gerçek anlamın ortaya çıkarılmasına zemin hazırlayacaktır. Nitekim insan tarih boyunca o boşluğu doldurmak ve o eksikliği gidermek için anlam arayışı içinde olmuştur. Bu yönüyle, insan ontolojisi gereği karşılaştığı her şeyi anlamak istemiştir. Bugün de aynı eğilimi sürdürerek anlam bulma amacına yönelik önce duyuları ve hemen arkasından zihinsel faaliyetleriyle hareket etmektedir.¹ Göstergebilim insana tam da bu noktada yardımcı olan, hayatı kuşatan göstergeyi doğru okuma, doğru anlama ve doğru yorumlama için yol gösteren bir yöntemdir.

Giriş ve sonuç haricinde üç bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde göstergebilim, hermenötik ve ideoloji kavramlarına değinilmiştir. Ayrıca bu kısımda, çalışmada analiz yöntemi olarak kullanılan “düz anlam-yan anlam karşıtlığı” hakkında bilgi verilmiştir. Tanım ve literatüre olabildiğince özet şeklinde yer verilmesinin iki amacı/nedeni bulunmaktadır. Birincisi, yöntemi açıklamaktan ziyade hatırlatmadır. İkincisi ise, çalışmayı, akademik metinlerin okunurluğunu azaltan ve gereksiz şişmesine neden olan uzun teorik açıklama ve tekrarlardan kurtarmaktır. Bu yöntemin çalışmaya girişi kolaylaştıracağı ve metnin okunurluk seviyesinin arttırılacağı ümit edilmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Türkiye'nin önde gelen yayınevlerinden İletişim Yayınları'nın kapak fotoğraflarıyla meşhur araştırma dizisi içinde şehir ve konut bağlamında seçilen beş kitap kapağı analiz edilmiştir. Seçilen kitap kapakları, göstergebilim kuramcılarında Roland Barthes'ın (1915-1980) düz anlam-yan anlam karşıtlığı üzerine geliştirdiği çözümleme yöntemiyle analiz

¹ Turan Arda Asan, *Kitap Kapağının İki Yüzü*, Akdeniz Sanat 2021, 15(28), 227-254; A. Denkel, *Anlam ve Nedensellik*, Kabalca Yayınevi, İstanbul, 1996; H. Özen, *Entelektüel Drama*, İmge Kitabevi, Ankara 2002.

edilerek verilmek istenen mesajın ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. İletişim Yayınları'nın seçilmesindeki başlıca neden ideolojik konumu ve bunu açıkça deklare etmesidir. Dolayısıyla yayınladığı kitapların içeriklerinde açıkça ortaya koyduğu ideolojik tutumunu kitap kapaklarına ne kadar yansıttığı gösterilmek istenmiştir. Bulguların yer aldığı üçüncü bölümde, ikinci bölümde yapılan analizde elde edilen bilgiler değerlendirilmiştir.

Sonuçbölümünde, ikinci bölümde yapılan göstergebilimsel analizler sonucunda elde edilen bulgular doğrultusunda oluşturulan üçüncü bölüm, eleştirel bir dil kullanılarak hermenötik (yorumsamacı) yöntemle ele alınmıştır. Yapılan değerlendirmeler sonucunda kitap kapaklarının İletişim Yayınları'nın ideolojik kimliği ile ilişkisinin olup olmadığı saptanmak istenmiştir. Bu bölümde göstergebilimsel olarak ortaya çıkarılan verileri desteklemek üzere eklenen tablo, şekil ve grafikler MAXQDA programıyla elde edilmiştir.

Literatürde kitap kapağı ile ilgili çalışmalara rastlanmaktadır ve bu çalışmaların genel olarak üç alan üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu alanlardan ilki, bir reklam/pazarlama tekniği olarak kullanılan kitap kapağı tasarımının satışa etkisi üzerinedir.² İkincisi, kitap kapaklarının estetik ve sanat kaygısı taşıyıp taşımadığına yöneliktir.³ Üçüncüsü ise, kitap kapaklarında tasarım açısından aranan nitelikler üzerine teorik çalışmalardır.⁴ Bunun dışında kitap kapaklarının sosyolojik, felsefi veya ideolojik mesaj iletme amacıyla⁵ kullanılıp kullanılmadığıyla ilgili çalışmalar oldukça azdır. Bugünün önemli bir kitle iletişim aracı olan kitapların bir nevi kimliği diyebileceğimiz kapaklarının felsefi ve ideolojik amaçlı kullanımının göstergebilimsel analizinin son derece az olması büyük bir eksikliklerdir. Bu çalışmanın alanyazınına yönelik yukarıda değinilen eksikliğe dikkat çekeceği ve küçük de olsa bu konuda bir fikir vereceği düşünülmektedir. Bu bağlamda çalışmada yer verilen göstergebilimsel çözümlemenin amacı, kitap kapaklarının tasarımında bilinçli olarak seçilen göstergeler aracılığıyla ideolojik bir kültürel insanın mümkünlüğünü soruşturmak ve esasında bir bilgi iletim aracı olan kitabın ideolojik bir kitle iletişim aracı olarak kullanılabilirliğinin gösterilmek istenmesidir.

1. Kavramsal Çerçeve

Çalışmanın bu bölümünde metin içindeki kavramlar kısaca açıklanmıştır. Bu kavramlar göstergebilim, Roland Barthes'ın düz anlam-yan anlam karşıtlığına dayalı göstergebilimsel yöntem, hermenötik metodoloji ve ideolojidir.

1.1. Göstergebilim ve Anlam

Türkçeye göstergebilim olarak çevrilen semiyolojiye göre hayat işaretlerle

² Kadir Kaplan, "Kitapların Kapak Tasarımlarındaki Mesajlarda Kullanılan Propaganda Teknikleri", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 36, 2017, ss. 1574-1589.

³ Turan Asan, "Kitap Kapağının İki Yüzü", *Akdeniz Sanat*, 15 (28) 2021, ss. 227-254.

⁴ V. Doğan Günay ve Funda Uzdu, "Kitap ile Kapağı Arasındaki Göstergelerarası Serüven", *Art-e Sanat Dergisi*, 1(2), 2008, ss. 1-28.

⁵ Bahar Soğukkuyu, "Kitap Kapağı Tasarımında Kadın Portresinin Kullanımı", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 2015, ss. 57-72.

doludur ve bu işaretler insanın hayatını etkileyen birçok anlam içermektedir. Dil, bu işaretler dünyasının en önemli unsurunu oluşturmaktadır. Genel hatlarıyla göstergebilim dil başta olmak üzere, bu işaretlerin nasıl oluştuğunu ve ne anlama geldiğini inceleyen disiplindir. Buradaki en önemli vurgu anlamın nasıl oluştuğu/oluşturulduğu ve/veya ortaya çıktığıdır/çıkarıldığıdır.⁶ Bu bağlamda günümüzde yazılı, sözlü ve görsel metinleri çözümleyerek anlamı açığa çıkarmak için başvurulan metodolojilerden en önemlilerinden biri göstergebilimdir. Her şeyden önce göstergebilimin temel unsurlarından olan dil bir sosyal göstergedir. Göstergebilim ile dil kültürü inşa ederken, kültür de dilin içeriğini ve anlamını belirlemektedir. Göstergebilim buradaki inşa ve belirleme süreçlerini insanı dâhil ederek araştıran sistematik bir disiplindir.⁷ Anlam ise buradaki inşa etme ve belirleme süreçleri neticesinde kendiliğinden bir konsensüs olarak açığa çıkmaktadır.⁸ Buna göre, göstergebilimsel kurgu, dil inşası içinde oluşan anlama uygun olarak oluşturulabilmesi mümkündür.

Göstergebilim, köken olarak Batı menşeli birçok kuram ve kavram gibi Antik Yunan uygarlığıyla ilişkilendirilmektedir. O dönem üretilen eserlerde özellikle retorik (belagat) kavramının içeriği ve ele alınış biçimi göstergebilim ile örtüşmektedir. Antik Yunan'da göstergebilim olarak sınıflandırılacak yorumlar/çalışmalar dilin yapısı, anlam ve iletişim konularıdır.⁹ Orta Çağ Avrupa'sında ise, bu alandaki çalışmalarda genellikle teolojiyle ilgili olarak dilin sembolik yapısı üzerinde durulmuştur. Modernite ile birlikte yeni bir aşamaya (Yeni Çağ'a) geçilen bilimsel anlayış neticesinde dilin toplumsal, bireysel ve kültürel ifade biçimleriyle ilgili çalışmalar öne çıkmaya başlamıştır.¹⁰ On dokuzuncu yüzyılda Amerikalı dilbilimci Charles Sanders Peirce (1839-1914) anlam ve dil arasındaki ilişkiyi ele alan önemli incelemeler yapmıştır.¹¹ Göstergebilim yönteminin çerçevesini çizerek bugünkü işlevselliğini ortaya çıkaran ise İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure (1857-1913) olmuştur. Saussure'un dil ile ilgili çalışmalarının yapısalılık ile de iç içe olduğu hesaba katıldığında, göstergebilim ile yapısalılığın doğrudan ilişki içinde olduğu görülmektedir.¹²

Göstergebilimin bilimsel bir disiplin olarak kullanılmaya başlandığı yirminci yüzyılın ortaları¹³ siyasi, ekonomik ve sosyal açıdan yeni bir anlayışın görülmeye başladığı dönemdir. Ayrıca bu dönemde modernite insanlığa vaat ettiği huzur ve refahı değil felaket dolu bir dünyayı inşa ettiği gerekçesiyle sert şekilde eleştirilmektedir.¹⁴ Felsefi anlamda postmodernizm bu eleştirileri

⁶ Doğan V. Günay, *Göstergebilim Yazıları*, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2002, s. 11.

⁷ Fatma Erkman Akerson, *Göstergebilime Giriş*, Bilgi Kültür Sanat, Ankara, 2016, s. 18.

⁸ Madan Sarup, *Post-Yapısalcılık ve Postmodernizm*, Çev. Abdülbaki Güçlü, Bilim ve Sanat, Ankara, 2004, s. 11.

⁹ Mehmet Rifat, *Göstergebilimin ABC'si*, Say Yayınları, İstanbul, 2009, s. 9-10.

¹⁰ Werner G. Jeanrond, *Teolojik Hermenötik*, Çev. Emir Kuşçu, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 60-61.

¹¹ Jonathan Culler, *Yazın Kuramı*, Çev. Hakan Gür, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007, s. 178.

¹² Jeanrond, *a.g.e.*, s. 162-164.

¹³ Roland Barthes, *Göstergebilimsel Serüven*, Çev. Mehmet Rifat ve Sema Rifat, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993, s. 13.

¹⁴ Mevlüt Altıntap, *Zygmunt Bauman Sosyolojisinde İletişim Olgusu*, Kitapyurdu Doğrudan Yayın-

bir adım daha ileri götürerek moderniteyi kötülüklerin kaynağı olarak adeta mahkûm etmiştir. Postmodernizmin düşünsel zemini içinde, modernitenin felsefi örüntüsüne sahip yapısalcılığa ve dolayısıyla geleneğe bayrak açan postyapısalcılık da bulunmaktadır.¹⁵ Göstergebilim artalanı itibarıyla yapısalcılığın içinden neşvünema etmekle birlikte asıl çizgilerini ve etkisini postyapısalcı düşünceyle kazanmıştır.¹⁶

Siyasi, ekonomik, sosyal, teknolojik, bilimsel, kültürel, edebi ve felsefi açıdan köklü değişimlerin yaşandığı bu süreç sosyal bilimlerdeki birçok anlayış ve uygulama gibi iletişim alanında da yeni bir dönemin başlangıcıdır. Çeşitlenen ve kullanım alanı büyüyen kitle iletişim araçları bu yeni dönemin algı oluşturma ve ikna açısından en önemli silahı konumuna yükselmiştir. Dolayısıyla iletişim sadece iletişim olmaktan çıkarak denetleme, dizayn etme, yönlendirme, yönetme ve meşrulaştırma aracı hâline gelmiştir.¹⁷ Bu bağlamda, bugün konvansiyonel medya dediğimiz kitle iletişim araçlarının görsel ve işitsel tüm olanaklarından faydalanılmıştır. Süreç içinde etkin biçimde kullanılan kitap, günümüzdeki konvansiyonel kitle iletişim araçları sınıflandırması içerisinde yer almakla birlikte tarihsel açıdan en eskisidir.

Göstergebilim, her ne kadar dilbilimin içinden doğmuş bir disiplin olsa da, zamanla uygulama alanı dilbiliminin dışına taşmıştır.¹⁸ Bunun başlıca nedeni, göstergenin dilsel işaretlerle sınırlı olmamasıdır. Gösterge en yalın hâliyle “kendi dışında bir şeyin yerine geçe(bile)n şey” olarak tanımlanmaktadır ve bir şeyin başka bir şeyin yerine geçip onu temsil edebilmesi için bazı zorunluluklara ihtiyaç vardır.¹⁹ En önemli zorunluluk insanların birbirine bir şeyler anlatmasını ve birbirini anlamasını sağlayan kurallı-dizgesel yapılardır. Dil(ler) (lisan) doğrudan bu yapıların başında gelir ama dil(ler)den başka doğrudan veya dolaylı olarak aynı işleve sahip görsel ve işitsel birçok yapı mevcuttur. Ezcümle, iletişim kurmaya/oluşturmaya yarayan her şey gösterge kapsamına girmektedir. Göstergebilim ise dil de dâhil olmak üzere dilin dışında da anlamlılık içeren tüm göstergeleri inceleyen bilimsel bir disiplindir.²⁰

1.2. Düz Anlam-Yan Anlam Ayrımı

Yirminci yüzyılda birçok isim göstergebilim alanında çalışmalar yapmıştır. Bu alanın özellikle edebi eserler üzerine yaptığı çalışmalarıyla öne çıkan ismi Fransız dilbilimci Roland Barthes'tır. Dilin bizlere her şeyi söylemeyeceğini fakat kendi içinde bir anlamsal ağa sahip olduğunu ve daima çok anlamlı-

cılık, İstanbul, 2021, s. 49.

¹⁵ Catherine Belsey, *Postyapısalcılık*, Çev. Nursu Örgü, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2013, s. 14.

¹⁶ Sarup, a.g.e., s. 11-13.

¹⁷ Mevlüt Altıntop, Gökhan Bak ve Alparslan Bak, “George Gerbner’in Genel İletişim Modeli, Kültürel Göstergeler ve Ekme Kuramı”, *Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 2020, s. 486.

¹⁸ Rifat, a.g.e., s. 11.

¹⁹ Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilimleri Sözlüğü*, ABC Yayınları, İstanbul, 1988, s. 111.

²⁰ Pierre Guiraud, *Göstergebilim*, Çev. Mehmet Yalçın, İmge Yayınları, Ankara, 2016, s. 8-9.

lık içerdiğini söyleyen Roland Barthes²¹, anlamı iki düzeyde ele almaktadır. Düz anlam şeklinde adlandırılan birinci düzeyde gösterge, akla ilk/hemen gelen sözcükle aynı anlamsal uzamda ele alınmalıdır. Anlamın ikinci düzeyini oluşturan yan anlam şeklinde tanımlanan düzeyde ise, bir başka göstergenin göstereni hâline gelen esas gösterge, yeniden bir gösterilenle birleşerek farklı bir göstergeye işaret etmektedir. Örneğin “dil” sözcüğü düz anlam olarak ağız içindeki organı veya konuşulan lisana karşılık gelmekte iken, yan anlam düzeyinde konuşma/yazma üslubu veya tarzını da ifade edebilmektedir.²² Düz anlam-yan anlam çözümlemesi metnin/sembolün içerdiği ve/veya gizlediği anlamların yanında yazarın (eser sahibinin) niyetini ortaya çıkarmaya yarayan önemli bir yöntemdir.

1.3. Hermenötik/Yorumlamacı Analiz/Yorumbilim²³

Etimolojik kökeni Yunancaya dayanan hermenötik sözcüğü açıklamak, yorumlamak, tefsir etmek²⁴ gibi anlamlara gelmektedir. Tarihsel olarak ilk örneklerine Antik Yunan metinlerinde karşılaşılan hermenötik yöntem ilk başlarda kutsal ve edebi metinlerin tefsiri, açıklanması ve/veya yorumlanmasında uygulanmıştır.²⁵ Bugün sosyal bilimlerde nitel bir yöntem olarak kullanılan hermenötik ise metinlerin, sembollerin veya iletişim biçimlerinin anlaşılmasına yönelik metodolojik bir uygulamadır ve en etkin olduğu alan semiyoloji, yani göstergebilimdir. Özellikle din, edebiyat, felsefe, tarih, hukuk ve son yıllarda iletişim olmak üzere sosyal bilimlerin tüm alanlarında kullanılmaktadır.²⁶ Bu açıklamaları karşılayan genel bir tanım kabilinden yorumbilim olarak da isimlendirilmektedir.²⁷ Bu bilgilerden hareketle, hermenötik metodolojiyi kullanan bir sosyal bilimcinin, bir metnin/görselin içerdiği anlamları ortaya çıkarmak için, o metnin/görselin dilbilimsel, tarihi, kültürel, hukukî ve sosyal bağlamlarını dikkate alan bir yaklaşımla hareket etmesi gerektiği söylenebilir.

Her ne kadar kökenleri antik döneme kadar uzansa da, günümüzde kullanılan modern hermenötik yaklaşımının temelleri on dokuzuncu yüzyılda, her ikisi de Alman düşünür olan Friedrich Schleiermacher (1768-1834) ve Wilhelm Dilthey (1833-1911) tarafından atılmıştır. Bu tarihten önce hermenötik yöntemin kullanımı teolojik ve filolojik çalışmalarla sınırlı kalmıştır.²⁸

²¹ Doğan Özlem, *Hermeneutik Yorumbilgisi Üzerine Yazılar*, Ark Yayınevi, Ankara, 1995, s. 259.

²² Şerife Çam, “Medya Çalışmalarında Göstergebilim Çözümlemeleri”, Ed. Besim Yıldırım, *İletişim Araştırmalarında Yöntemler*, Literatürk Academia, Konya, 2015, ss. 287-320.

²³ W. Lawrance Neuman, hermenötik kavramını “yorumbilgisi”, hermenötik yöntemi içeren araştırma yöntemini de “Yorumlayıcı Sosyal Bilim” olarak tanımlamaktadır. Bknz.: W. Lawrance Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri*, Çev. Sedef Özge, Yayın Odası, Ankara, 2014, s. 130.

²⁴ Sevan Nişanyan, *Nişanyan Sözlük Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*, Liberus, İstanbul, 2022,

²⁵ Zygmunt Bauman, *Hermenötik ve Sosyal Bilimler*, Çev. Hüseyin Oruç, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 9-10.

²⁶ Neuman, *a.g.e.*, 129-130.

²⁷ Türk Dil Derneği, *Türkçe Sözlük*, Dil Derneği Yayınları, Ankara, 2012, s. 1897.

²⁸ Hail İnalçık, “Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji”, *Doğu Batı*, 2002, ss. 13-15.

Schleiermacher'ın ortaya çıkardığı yöntem dini metinlerin yorumlanmasında ve özellikle İncil'in anlaşılmasına yönelik çalışmalarla öne çıkmaktadır. Dilt-hey ise teolojik ve filolojik alanlara uygulanan kullanılan hermenötik yöntemi geliştirerek, tarih başta olmak üzere sosyal bilimlerde kullanılabilen bir aşamaya getirmiştir.²⁹ Yirminci yüzyılda Martin Heidegger (1889-1976), Hans-Georg Gadamer ve Paul Ricoeur hermenötik bu yöntemin en önemli temsilcileri olmuştur.³⁰

Önceleri dini metinlerin yorumlanmasında kullanılan hermenötik modernite sonrasında bilimsel bir yöntem olarak gelişiminde fenomenoloji ve varoluşçuluk önemli bir rol oynamıştır.³¹ Ayrı ayrı değerlendirildiğinde fenomenoloji insan deneyiminin anlaşılmasına odaklanırken, varoluşçuluk insanın varoluşsal durumunu anlamaya yönelik bir perspektif sunmaktadır.³² Bu iki bilimsel disiplin bir anlamda birleşerek anlam dünyasında yeni bir boyutun kapılarını aralamıştır. Bu sayede kişisel deneyimlerin yanında dilin yapısal özelliklerini, varlığın ve varoluşun niteliklerini sosyo-kültürel açıdan anlama çabası ortaya çıkmıştır.

Hermenötik yöntem, bir metni veya sembolü anlamak için bir dizi adımı içermektedir. İlk adım, metni dikkatlice okumaktır. Metni yorumlamadan önce, içeriğin ve yapının tam olarak anlaşılması gerekmektedir. Daha sonra, metnin içerdiği kavramları ve sembolleri çözümlenmek için tarihi, kültürel ve dilbilimsel bağlamlar incelenmektedir. Bu bağlamlar, metnin yazıldığı dönem, yazarın arka planı, kültürel normlar ve dilin evrimi gibi unsurlar gözetilerek analiz edilmektedir.³³ Her şeyden önce hermenötik yöntem metnin yazarının niyetini anlamayı hedeflemektedir. Zira yazarın niyeti, metnin anlamını ortaya çıkarırken en önemli faktörlerden biridir. Bununla birlikte, hermenötik, tek bir "doğru" yorumun olmadığını savunmaktadır ve dolayısıyla okuyucuları farklı yorumlara yönlendirebilir ve/veya yorumlar zamanla değişebilir.³⁴ Bu nedenlerle, hermenötik yaklaşımda yorumların ve anlayışların sürekli ve değişken bir süreç olduğu vurgulanmaktadır. Hermenötik yöntemin öznel-lik taşıması, yöntemin nesnel olmadığı ve bu yüzden bilimsel açıdan sorunlu olduğu şeklinde eleştirilere maruz kalmasına neden olmuştur. Söz konusu eleştirilerin, en nihayetinde akıl ve bilimi tek ölçüt sayan modernite paradigmasıyla yoğrulan Aydınlanmacı ve pozitivist anlayışın bir sonucu olduğunu söylemek mümkündür.³⁵

Gelişen iletişim teknolojileri ve küreselleşme, hermenötik yaklaşımın daha da önemli hale gelmesini sağlamıştır. Farklı kültürlerden, dillerden ve dene-

²⁹ Lütfü Şimşek, *Sosyal Bilimler ve Felsefe*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 155.

³⁰ Edibe Sözen, *Söylem*, Profil Kitap, İstanbul, 2017, s. 69.

³¹ Celal Yıldırım, *Felsefe Sözlüğü*, Doruk Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 98.

³² Jeanrond, a.g.e., s. 117-118.

³³ Burhanettin Tatar, *Hermenötik*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, s. 24-26.

³⁴ Burhanettin Tatar, *Felsefi Hermenötik ve Yazarın Niyeti*, Vadi Yayınları, Ankara, 1999.

³⁵ Mevlüt Altıntop, *Küreselleşme ve Postmodernizmin Paradoksal Döngüsü*, Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, İstanbul, 2020, s. 113-114.

yimlerden gelen insanlar arasındaki iletişimde, anlama ve yorumlama süreci karmaşık hâle geldiği bir gerçektir. Hermenötik, bu karmaşıklığı ele almak ve farklı perspektifleri anlamak için değerli bir araç sağlamaktadır. Sonuç olarak, bugün insanlığın sahip olduğu farklılıkları anlamayı sağlayan bir yöntem olan hermenötik, her ne kadar öznel-nesnel sorunsalı bağlamında eleştirilse de, metinlerin, sembollerin ve iletişim biçimlerinin anlaşılmasına yönelik son derece işlevsel ve faydalı bir sosyal bilim yöntemidir.

1.4. İdeoloji

İdeoloji kavramının izleri modern öncesi döneme kadar sürülebilse de, teorik içeriği ve pratik biçimi açısından bugün kullandığımız şekline modernite ile kavuşmuştur. Daha net bir tarih vermek gerekirse, on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşen Fransız İhtilali önemli bir köşe taşıdır.³⁶ Sol/sosyalist düşüncenin en önemli kurucu ismi olan Karl Marx'ın (1819-1883) liberal kapitalist sistemi mahkûm etmeye yönelik oluşturduğu metinlerde ideoloji kavramını siyasi açıdan kullanımından sonra sert ve nispeten olumsuz bir anlam kazanmıştır. Uzun süre karşıt düşünceyi eleştirmek için kullanılan ideoloji kavramı üzerindeki negatif anlamsal uzam, postmodern düşüncenin etkisini arttırdığı 1960'lı yıllarla birlikte değişime uğrayarak siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda yapılan analizlerde kullanılmaya başlanmıştır.³⁷ Bütün bunlara karşın bugün özellikle sol çevrelerde Marx'ın yaptığı kavramsallaştırmaların etkisinin devam ettiği görülmektedir. Kendisini sol/sosyalist ideolojiye nispet eden İletişim Yayınları'nın ortaya koyduğu çalışmalara bakıldığında, söz konusu ideolojinin izlerini görmek mümkündür. Gerek yayın listesindeki çalışmaların gerekse içeriklerde kullanılan dilin nitelikleri bu durumu açıkça göstermektedir.

1.5. Kitabın Gösterdiği

Kitap, bilginin kadim taşıyıcısı olduğu kadar etkisini hâlâ sürdüren en eski kitle iletişim aracıdır. İnsanı harekete geçirici bu iki özelliği nedeniyle egemen güçler tarafından tarih boyunca bir tehdit olarak algılanmıştır. Birçok tarihi kaynak kitap karşıtlığını ve bu amaçla yapılanları ortaya koymaktadır. Bu kayıtlar yakılan, yıkılan, yok edilen kütüphanelerin anlatılarıyla doludur.³⁸ Kitap, tarihsel süreç içinde sansüre uğramış, yasaklanmış, gizlenmiş, yakılmış veya farklı yollarla tahrip edilmiştir fakat ne etkisini ne de cazibesini kaybetmiştir. Günümüzde de tüm teknik, teknolojik gelişmelere rağmen düşünsel alanın ve iletişim uygulamalarının en önemli araçlarından biridir. Hatta klasik/matbu şeklinin yanında dijital (yazılı/sesli) biçimiyle de yoluna devam etmektedir.

³⁶ Mevlüt Altıntop ve Gökhan Bak, "Medya, Kamuoyu ve İdeoloji", Ed. Ayşe Çatalcalı Ceylan & Salih Batal, *Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Uluslararası Araştırma ve Derlemeler-Cilt II* Ankara, 2023, Serüven Yayınevi, s. 6.

³⁷ Andrew Heywood, *Siyasi İdeolojiler*, Çev. Ahmet Kemal Bayram, Özgür Tüfekçi, Hüsamettin İnanç, Şeyma Akin & Buğra Kalkan, Adres Yayınları, Ankara, 2010, s. 23-28.

³⁸ Lucien X. Polastron, *Kitap Yakmanın Tarihi*, Çev. Aziz Ufuk Kılıç, Everest Yayınları, İstanbul, 2015.

Geçmişte kitapların tehlikeli veya faydalı kabul edilmesi içinde yer verilenlerle, yazılanlarla ilgilidir. Daha doğrusu, esas mesele kitapta yazılanların okuyanlar üzerinde bırakacağı etki ve bu etkinin hayat içinde egemen güçlerin aleyhine olan tezahürleridir. Aksi durumda bir süs objesi veya en fazla bir fantezi aracı olabilir. Nitekim kitap içindekilerden, yazılanlardan soyutlandığında bir nesneye dönüşür. Bu nesnenin diğer bileşeni olan kapak, tarihsel olarak kitabı dış müdahalelerden korumaya ve kitabın müstakil biçimde durmasını sağlamaya yönelik görece sayfadan daha kalın ve sağlam iki katmandan ibarettir. Modern basım tekniklerinden önce cilt olarak tanımlanan kapaklar zaman içinde estetik algıya ve imkânlarla göre farklı görünümüler kazanmıştır.³⁹ Orta Çağ'dan itibaren kitap kapakların önemi giderek artmış ve kitap üretiminin içinde ciltçilik adıyla bir iş dalı hâline gelerek loncası dahi kurulmuştur.⁴⁰ Kapak yapımında, ilk başlarda ahşaptan faydalanılırken sonraları altın ve gümüş plakalar, inci ve yakut gibi değerli taşlar ve oyma işlemler kullanılmıştır. Avrupa'da kitapların deri ile ciltlenmesi Haçlı Seferleri'yle etkileşime girdiği Doğu etkisiyle ortaya çıkmıştır.⁴¹ İslam dünyasında ise Avrupa'daki uygulamaların teknik olarak farklılıkları bulunan ciltçilik minyatür ve tezhip gibi diğer zanaat dallarının da katkısıyla kendine has bir sanat dalı olacak kadar ileri gitmiştir.⁴²

Modern basım teknikleri bu sanat dallarını işlevsiz hâle getirdiği gibi, klasik bir sanat olan ciltçiliği de farklı bir boyuta taşımıştır. Yirminci yüzyıl ile birlikte hızlı bir ivme kazanan modernite eleştirileri arasında, modernitenin birçok alanda olduğu gibi sanat alanında da büyük bir yıkıma neden olması yer almaktadır. Bunlardan biri de, sanat ürünlerinin teknoloji sayesinde hızlı ve zahmetsizce kopyalanarak yeniden üretilebilirliğinin, o ürünün sanatsal değerinin kaybına yol açtığı⁴³ şeklindedir. Bu eleştirinin dolaylı olarak işaret ettiği sanatlardan biri de kuşkusuz modern üretim tekniklerinden nasibini alan cilt, yani kitap kapaklarıdır. O eski el emeği ve özenli işçilik kalmamıştır ve değişim devam etmektedir. Yirminci yüzyılın ortaları siyasi, ekonomik ve sosyal açıdan köklü değişimlere sahne olmuştur. Bu durum yaşam içindeki her şeyde olduğu gibi kitap dünyasını da etkilemiştir. Teknik açıdan birçok değişikliğe rağmen sayfalardan oluşan kitabın iç kısmı tarihselliğini korumaktadır fakat kapaklar artık geçmişteki gibi sanat eseri ya da sadece kapak olmaktan çıkmıştır. Bu yeni dönemde kitap kapakları her şeyden önce kapitalist anlayışa uygun biçimdedir⁴⁴ ve kapaklar kitabı cazip hâle getirerek satışı etkileyecek bir form olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁵ Artık, Marshall Mc-

³⁹ Albert Labarre, *Kitabın Tarihi*, Çev. Işık Ergüden, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012, s. 108-125.

⁴⁰ A.e., s. 97.

⁴¹ A.e., s. 38.

⁴² Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, Çev. Mustafa Macit Karagözoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul, 2013, s. 109-124.

⁴³ Walter Benjamin, *Teknik Olarak Yeniden-Üretilirlik Çağında Sanat Yapıtı*, Çev. Gökhan Sarı, Zeplin Kitap, İstanbul, 2015, s. 12-17.

⁴⁴ Edward W. Said, *Kültür ve Emperyalizm*, Çev. Necmiye Alpay, Hil Yayın, İstanbul, 2016, s. 15.

⁴⁵ Kaplan, a.g.e., ss. 1574-1589.

Luhan'ın (1911-1980) "araç mesajdır" söyleminin net bir göstergesi olarak kitap kapakları mesaj ileten bir iletişim aracıdır. Kitap kapaklarında yazar ve daha çok yayıncıya göre farklı mesaj formları uygulanabilmektedir. Farklı konu ve kavramlar siyasi ve sosyal göndermeler bağlamında kullanılmaktadır ve ideoloji bunların başında gelmektedir. Dolayısıyla, bir iletişim mecrasına dönen kitap kapakları ideolojik bir propaganda aracıdır ve bu yönüyle son derece güçlü birer göstergedir.⁴⁶

2. İletişim Yayınları'nın Kitap Kapaklarının Göstergebilimsel Analizi

Göstergebilim 1950'lerle birlikte sosyal bilimlerin farklı alanlarına kullanılmaya başlanmıştır. Araştırma konusuna ya da alanına oluşan göstergebilimin alt dalları işleyiş açısından göstergebilimin temel mantığını kullanmaktadır. Bununla birlikte araştırma konusu ve alanına göre bazı spesifik araştırma yöntemleri geliştirilmiştir. Bu bölümde, onlardan biri olan Roland Barthes'in düz anlam-yan anlam karşıtlık ilişkisi kullanılmıştır. Analize geçmeden önce İletişim Yayınları ve yayın politikası hakkında bilgi verilmiş ve arkasından seçilen kitap kapaklarının görsel analizi yapılmıştır. Bu yöntemle yayınevinin siyasi/ideolojik kimliği ile seçilen görsellerin yapılan analizi arasında ilişki olup olmadığı ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bölüm içindeki nicel veri, tablo, şema ve grafik gibi görsellerin oluşturulmasında MAXQDA programından faydalanılmıştır.

2.1. İletişim Yayınları ve Yayın Politikası⁴⁷

Aşağıdaki bilgiler İletişim Yayınları'nın internet sitesinde yayınevi hakkındaki eklenen verilerine dayanmaktadır. Yayınevinin tam kuruluş tarihi verilememekle birlikte 1980 darbesiyle başlayan askeri rejimin sonları denilmektedir. Darbe sonrası ilk seçimin 6 Kasım 1983 tarihinde yapıldığı⁴⁸ gerçeğinden hareketle aynı yıl kurulduğu varsayılabilir.

İlgili sayfada yazılanlara göre yayınevinin kurucu kadrosu darbe yönetimiyle sorunludur. Darbe öncesi iktidar ile de problemleri vardır. Yayınevi kurucuları darbe yönetiminin onay verdiği kişi ve kurumların ülke sorunu çözemeyeceğine kanidir. Esas sorun, halkına üstenci bakan kurumsallaşmış iktidar anlayışıdır ve bu anlayış devam ettiği sürece ülkede ne sivilleşme ne de demokratikleşmeden bahsetmek mümkün gözükmemektedir. İletişim Yayınları bu süreci tersine çevirmek için geliştirilen bir projedir. "Özgürleşme ve özerkleşme yolunda öğretici, konuşmaktan çok konuşuran bir anlayışı benimsemiş" bir kurumdur.

⁴⁶ Genelde kitap ve özde kitap kapakları sosyal medya ile çok daha farklı bir anlayışın "göstergesi" hâline gelmiştir. Konvansiyonel medya döneminin kitle iletişim araçlarından farklı olarak, bir yeni medya mecrası olan sosyal medyanın interaktiflik ve hipermetinlik özellikleri nedeniyle gösterge artık çift yönlü ve çok katmanlıdır. Yeni medyanın her kullanıcıyı tüketici olmasında, aynı zamanda üretici pozisyonunda olmasını sağlaması (asıl) göstergenin anlam ve işlevselliğini farklılaştırmıştır. Sonuç itibarıyla, kendine ait bir gösterge uzamı olan kitabın, kullanıcı tarafından sosyal medya uygulamaları üzerinden yüklenen bir "görseli" ile yeni bir gösterge hâline dönüştüğünü görmekteyiz. Bu yeni duruma Jean Baudrillard'ın (1929-2007) "Simülasyon ve Simulakr" kavramsallaştırmasından mülhem "göstergenin göstergesi" ya da "dolayımlanmış gösterge" denilebilmesi mümkündür.

⁴⁷ İletişim Yayınları'yla ilgili bilgiler yayınevinin internet sitesindeki hakkımızda sekmesinden alınmıştır: Neden "İletişim" var? | İletişim Yayınları | Okumak İptiladır Müptelalara Selam! (iletisim.com.tr).

⁴⁸ Haldun Özen, *Entelektüelin Dramı*, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s. 96.

1984 yılında “popüler bir sol haber dergisi” olarak YeniGündem çıkarılmaya başlanmıştır. İlk başlarda 15 günlük, 1986 yılından itibaren haftalık çıkarılmıştır. YeniGündem 1988 yılında yayınına son vermiştir.

YeniGündem yayınevinin tek dergisi değildir. 1984 yılında aylık “popüler-sol gençlik dergisi Gençlik ve Toplum”, “aylık sinema kültürü dergisi Videosinema”, “1983’ten 2003’e kadar aylık” yayınlanan araştırma dergisi Tarih ve Toplum (Yeni Yaklaşımlar) 2003’ten sonra “6 aylık akademik bir dergi” olarak yayınına devam etmiştir. Ayrıca 1991 yılında çok kısa süre çıkarılan “haftalık mizah dergisi Nankör” de yayınevinin süreli yayınlar listesinde.

İletişim Yayınları internet sitesinde, “Bu dergiler filosu, İletişim’in kuruluşunda önüne koyduğu etkili, yaygın, popüler yayıncılık hedefine uygundu.” şeklinde tanımlanmaktadır.

YeniGündem’in kapanmasının kendileri için bir dönüm noktası olduğunu belirten yayınevi, bu tarihten sonra (1988-1989) esas olarak kitaplara yönelerek “daha ‘oturaklı’, daha uzun soluklu, daha kalıcı olmasını hedeflediği bir yayın faaliyetine” başlamıştır.

Yayınevi yeni yayıncılık faaliyetini ansiklopedik yayıncılık şeklinde nitelendirmektedir. Seri ve ciltler hâlinde çıkarılan bu eserlerin çoğunluğu yayınevinin kuruluşundan sonra ilk beş yıllık dönemde yayınlanmıştır. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi ve bunlara ek Yüzyıl Biterken (1995), Çağdaş Liderler Ansiklopedisi (1986), Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi (1988), Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi (çeviri-1986’dan beri), Eski Anadolu ve Trakya, Türk Dış Politikası (2001) ve son olarak Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce bu eserlerin isimleridir. Ayrıca ansiklopedik bilgiyi daha kullanışlı hâle getiren Cep Üniversitesi serisi, ansiklopedik sözlük ve bilişim alanına yönelik Bilgisayar Kültürü Ansiklopedisi bulunmaktadır. Yayınevi bu eserleri “modern Türkiye hakkında bütünsel ve kapsamlı bir başvuru kaynağı” olarak nitelendirmektedir. Kendine has bir konumu olan bu eserler “kapsadıkları konuları, o konuda uzmanlaşmış kişilerin eleştirel, analitik değerlendirmeleriyle sunan bir anlayışla” hazırlandığı savunulmaktadır. Yayınevine göre bu eserler, “Bilgi”yi, kuru bir veri dökümü olarak değil, nesnel bir çerçeve içinde tartışmaya sunan yorumlarla” vermektedir. Bu eserler, “İletişim Yayınları’nın kuruluş felsefesine uygun biçimde eleştirel yaklaşan ve demokrasi kültürüne katkı sunmayı amaçlayan” yayınlardır.

İletişim Yayınları’nın ansiklopedik ve akademik eserlerin yanında edebiyat, sosyal bilim ve düşünsel alanlarda da önemli yayınları bulunmaktadır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Oğuz Atay, “bilinen sağ-sol şemasına oturmayan kendine mahsus düşünce adamı Cemil Meriç” ve Türkiye’nin uluslararası arenada önde gelen sosyologlarından Şerif Mardin’in eserleri topluca yayınlanmıştır. Anı, gayri resmî tarih, popüler tarih, sosyal tarih, politika, sanat, dünya klasikleri ve modern Türk edebiyatı örnekleriyle geniş bir yayın yelpazesine sahip olan yayınevinin eserlerine bakıldığında büyük çoğunluğunun telif eser olduğu görülmektedir. Türkiye şartlarında bunun önemli bir detay olarak altını çizilmesi gerekmektedir.

İletişim Yayınları'nın bir başka yayıncılık alanı da araştırma-inceleme adı altında yayınlanan kitaplardır. Bu çalışmaya da konu olan araştırma-inceleme dizisi yayınevinin iddiasına göre “modern Türkiye'nin siyasal, toplumsal, iktisadi, kültürel mutlaka el atılması gereken bir kitaplıktır.” Yayınevi iddiasını şöyle devam ettirmektedir: “İletişim Yayınları, salt 12 Eylül 1980 rejiminin ve 1980 sonrası altüst oluşun sorunlarıyla baş etme kaygısıyla kurulmamıştı. Toplumun özgürleşme imkânlarına ilişkin potansiyellerle ve bunun önündeki daimî ve köklü engellerle ilgili endişelere dayanıyordu. Bunun bir parçası olarak, ‘dünyada olup bitenlere’ vâkıf olma, Türkiye'yi ‘dünya bilgisi’ çerçevesinde düşünme çabasını paylaşmayı hedefliyordu.”

2.2. İletişim Yayınları'nın Yayın Politikası Analizi

Bu çalışmada, yukarıya eklenen ve yayınevinin bir nevi vizyon/misyon belgesinin özeti sayılabilecek bilgilerin kitap içeriklerinden bağımsız olarak kitap kapaklarına yansıyor yansımadağı gösterilmek istenmiştir. Burada İletişim Yayınları'nın yayın politikası açısından birkaç şeyin altını çizmekte fayda bulunmaktadır:

1. Yayınladığı eserlerin isimlerinde “sol” ideolojiyi benimsediğini gösterecek kullanacak kadar “solcu” olan yayınevinin yayın politikasının birkaç döneme ayrıldığı görülmektedir. Daha çok süreli yayınların olduğu ilk dönemde “popüler yayıncılığa” önem verilmiştir. Her ikisi de Batı menşeli olan popüler (olan) ile sol/sosyalist ideoloji ilişkisinin Batı'da Kültürel Çalışmalar ekolü dışında pozitif yorumlanmadığı açıktır. Kendisini sol/sosyalist ideolojiye nispet eden ve düşünceye dayalı bir alanda üretim yapan bir kurumun popüler olanla kurduğu pozitif ilişki ayrıca tartışılmalıdır.

2. Ansiklopedik bir yayıncılığın benimsendiği ikinci dönemde, yayınevine göre “daha oturaklı ve kalıcı yayınlar” yayın listesine alınmıştır. Bu durumda ilk dönemde savunulan fikirlerin anlamı ve geçerliliği tartışmaya açık hâle gelmektedir. Diğer yandan bilginin niteliği ve mahiyeti açısından ansiklopedik yayınların içeriğinin sol/sosyalist ideolojiyle ilişkisi de ayrı bir değerlendirme konusudur.

3. Üçüncü dönemde ise, eser ve yazar isimlerine bakıldığında, her ne kadar düşünsel derinliğiyle öne çıksa da, daha çok popüleritesi yüksek olanın tercih edildiği bir yayıncılığın benimsendiği görülmektedir. Bu durumda sol söylemin popülerite ekseninde satış adedine kurban edilip edilmediği ortaya koyulmalıdır.

4. İletişim Yayınları'nın internet sitesinde yayınevinin logosunun oluşumunda, daha sonra Yeşiller Hareketi'ne evrilen Alman Yeni Sol hareketinden etkilenildiği belirtilmektedir. Adı tam konulmamış olsa da bu detay, İletişim Yayınları'nın Yeni Sol söylemi benimsediği şeklinde yorumlanabilir. Dolayısıyla Yeni Sol'a dair yapılan eleştirilerin de muhatabı konumundadır.

2.3. Kitap Kapaklarının Göstergebilimsel Analizi

Bu bölümde yukarıda yayın politikası ele alınmış olan İletişim Yayınları'nın son on yıl içinde basılmış kitapları arasından beş tanesi seçilerek (Tablo 1) göstergebilimsel analizi yapılmıştır. Analizlerde Roland Barthes'ın düz an-

lam-yan anlam göstergebilimsel çözümlene yöntemi kullanılmıştır. Kitapların seçiminde dikkat edilen hususların ilki, kitapların kent (şehir) ve konut (bina) konulu olması, ikincisi, görsellerin gündelik hayatın akışı içinde ve bir anlamda kurgulanmadan çekilmiş imajı vermesi ve üçüncüsü ise, kapaktaki görsel ile kitap isminde mevcut (sağcı olarak konumlandırılan) iktidara karşı kullanılan söylemin açıkça görülebilmesidir. Burada analizi yapılan kitap kapaklarının, kitap içeriğinden bağımsız olarak yapıldığı altı çizilmesi gereken detaydır. Dolayısıyla doğrudan kitap kapaklarının göstergebilimsel açıdan ne demek istediğinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Tablo 1: Çalışmada Analizi Yapılan Kitaplar⁴⁹

Ad	Alt Başlık	Yazarı	Yayın Yılı	ISBN
Çılgın Projelerin Ötesinde	TOKİ, Devlet ve Sermaye	Havva Ezgi Doğru	2021	9789750531071
Fatih-Başakşehir	Muhafazakâr ⁵⁰ Mahallede İktidar ve Dönüşen Habitus	İrfan Özet	2019	9789750526497
"Mış Gibi Site"	Ankara'da Bir TOKİ-Gecekondu Dönüşüm Sitesi	Tahire Erman	2016	9789750518904
Milyonluk Manzara	Kentsel Dönüşümün Resimleri	Kolektif ⁵¹	2013	9789750511752
Bomonti	Kentsel Dönüşüm ve Mekânın Belleği	Kolektif ⁵²	2021	9789750530692

Çalışma için seçilen beş kitabın içeriğine bakılmamış, tümüyle kapaklarda işlenen düşünceler araştırılmıştır. Bunun başlıca nedeni, içeriklerine bakılmasa bile kitap kapağı yoluyla muhataplara doğrudan verilen mesajın niteliği ve mesaj aktarımındaki başarıya odaklanma isteğidir. Burada öne çıkan husus, kapak

⁴⁹ Kaynak: <https://iletisim.com.tr>

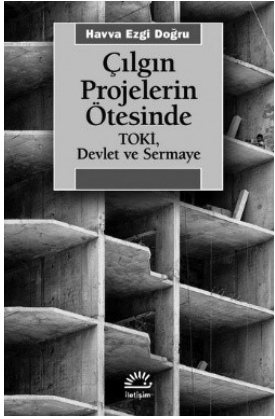
⁵⁰ Muhafazakârlık sözcüğünün Türk Dil Kurumu sözlüğündeki karşılığı "Mevcut toplumsal düzeni, düşünceleri ve kurumları değiştirmeden olduğu gibi korumak isteyen kimse, tutucu" şeklindedir. Muhafazakâr sözcüğünün teknik olarak yer aldığı birçok sözlükte olduğu gibi bu tanımda herhangi bir ideolojik ilişkilendirme bulunmamaktadır fakat literatürde genel olarak geleneği önemseyen sağ söylem (sağcılık) ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Türkiye'de İletişim Yayınları gibi sol ideolojiyi benimseyen yapılar bu ilişkilendirmeyi daha ileri götürerek, muhafazakârlığı (Türk muhafazakârlığını) din (İslam) ve gelenek eksenli yerel değerleri önceleyen anlayışla özdeşleştirmektedir. Söz konusu ilişkilendirme Cumhuriyet'in kuruluşuyla başlatılmakta ve Fransız Devrimi'nden mülhem Cumhuriyet'i kuranlara devrimci sıfatı verilmektedir. Fransız Devrimi'nin karşısında duran kral yanlıları ise Osmanlı İmparatorluğu'nun devamlılığını savunanlarla ilişkilendirilmektedir. Bu tasnife göre sol ve sağ düşünce doğal konumunu almış demektir. Sol devrimcilikle anılırken, sağ ile anılan muhafazakârlık ise mevcudu koruyan olarak tasnifteki yerini almaktadır. Bu kategorizasyonun benzeri İletişim Yayınları'nın *Modern Siyasi Düşünce Tarihi* serisinin beşinci cildini oluşturan Muhafazakârlık adlı eserde de rahatlıkla görülebilir. (Bknz.: İsmet Akça ve diğerleri, Muhafazakârlık. İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.)

⁵¹ Semih Akşeker, Cihan Aktaş, Hakan Bıçakçı, İhsan Bilgin, Gaye Boraloğlu, Tanıl Bora, Funda Şenol Cantek, Haydar Ergülen, Alev Erkilet, Özgür Sevgi Goral, Pınar Ögünç, Jean-François Pérouse, Mine Söğüt, Özcan Yurdalan, Turgut Yüksel.

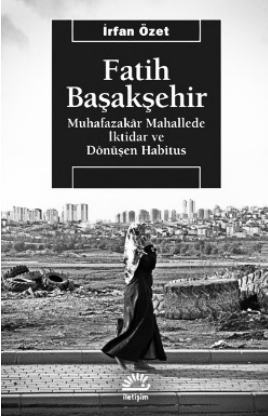
⁵² Çağlayan Kovanlıkaya, Derya Fırat, Egemen Yılmaz, Şükrü Aslan, Aylın Dikmen Özarslan

görsellerinde gerçek fotoğrafların kullanılmasıdır. Bu önemli bir detaydır çünkü kurgu ya da tasarım yerine gerçek görselin kullanılmış olması güven ve inanırılığı üst seviyeye çıkarmaktadır. İletişim Yayınları'nın elini güçlendiren bu durum, kitabın başarılı bir propaganda aracı olarak kullanılmasına yol açmış mıdır sorusu yanıtlanmayı beklemektedir. Bu çalışma, yukarıdaki sorunun cevabını vermek için yetersiz olmakla birlikte bir başlangıç olarak değerlendirilebilir.

Tablo 2: Çılgın Projelerin Ötesinde

Gösterge	Gösteren:	Gösterilen:
 <p>Kapak: Suat Aysu Kapak Fotoğrafı: Hüseyin Türk</p>	<p>“Çılgın Projelerin Ötesinde” şeklindeki kitap ismi.</p>	<p>Kapakta ilk göze çarpan mevcut iktidarın “çılgın proje” söylemine yapılan göndermedir. Hemen arkasından eklenen “Ötesinde” sözcüğü ise kapaktaki negatifik yükü görsel ile ilişkilendirilerek, aslında, çılgın projelerin anlatıldığı gibi olmadığı iması yapılmaktadır.</p>
	<p>“TOKİ, Devlet ve Sermaye” şeklindeki alt başlık.</p>	<p>Bir devlet kuruluşu olan TOKİ üzerinden devlet ile sermayenin işbirliği yaptığı ima edilmektedir. Bu işbirliği kitap ismi ve negatifik yükü görsel ile birlikte okunduğunda iktidar açısından olumsuz algının pekiştirildiği görülmektedir.</p>
	<p>İnşaat hâlindeki metruk görünümlü bina.</p>	<p>Mevcut iktidarın yönetiminin eksik, terk edilmiş ve ilgisiz olduğuna yönelik mesaj verilmektedir. Dolayısıyla çılgın proje söylemden ibarettir, ötesi bambaşkadır.</p>
	<p>Fotoğrafın tamamında kullanılan gri renk.</p>	<p>Suluk bir renk olan gri ile muhatabın zihninde negatif bir algı oluşturulmaktadır. Gri rengi buradaki kullanılış şekliyle olumsuzluk taşıırken görseldeki sivasız duvar, oturan insan, dağınık malzemeler gibi detaylarla birlikte çaresizlik içermektedir.</p>
	<p>Çok katlı inşaatın orta katlarının birinde sırtını duvara dayayarak oturan insan.</p>	<p>Bitmemiş bir inşaat (muhtemelen orada işçi olarak bulunan) yorgun görünen insan figürüyle şartlar altında ezilen vatandaşın gönderme yapılmaktadır. Çok katlı bir binada katlar arasında kalmış insan görüntüsü de bu göndermeyi desteklemektedir. Ayrıca katlar arasında kalmış bir insan figürüyle, sistemin çarkları arasında sıkışmış çaresiz bireye gönderme yapıldığını söylemek mümkündür.</p>
<p>Kaba inşaat hâlindeki katlarda dağınık duran inşaat malzemeleri.</p>	<p>Kapağı, bütün olarak değerlendirdiğimizde iktidarın ciddi ve düzenli olmadığı ima edilmektedir.</p>	
<p>Bitmemiş, gri renkli, dağınık bina görüntüsünün kitap ismiyle birlikte okunduğunda iktidarı sembolize ettiği görülmektedir. Fotoğraftaki yarım kalmış köhne bina görüntüsü üzerinden iktidarın önemli icraatlarının propagandasını yapmak için üzerinde sıkça durduğu “çılgın proje” söylemi ilişkilendirilerek bu projelerin gerçek yüzünün anlatıldığı gibi olmadığı mesajı verilmektedir. Ayrıca iktidarın sermaye ile kurduğu çıkara dayalı ilişkiye yapılan göndermeyle söylem sertleştirilmiştir.</p>		

Tablo 3: Fatih-Başakşehir

Gösterge	Gösteren:	Gösterilen:
 <p>Kapak: Suat Aysu Kapak Fotoğrafı: Mehmet Kaçmaz</p>	<p>“Fatih-Başakşehir” şeklindeki kitap ismi.</p>	<p>İstanbul’un muhafazakâr yoğun nüfusu ile anılan iki ilçesi vurgulanmaktadır. Muhafazakârlık açısından sembol olan bu iki ilçenin bazı farklı yönleri önemlidir. Fatih, sahip olduğu kimliği (alışılmış muhafazakâr) Osmanlı döneminden bu yana devam ettiren tarihi bir ilçedir. Başakşehir ise kente göç sonrası oluşmuş bir ilçe olarak oldukça yenidir fakat bu dönemde oluşan diğer yerleşim yerlerinden bazı farklılıkları bulunmaktadır. Öncelikle kente göç sonrası gecekondulu veya çarpık kentleşme biçiminde oluşan diğer ilçelerden farklı olarak alt yapı ve üstyapısıyla düzenli bir kentleşme örneği sergilemektedir. İkincisi, burada ikamet edenler ekonomik açıdan varlıklı, ticari açıdan iş yapabileceği kapasitesi yüksek, nispeten okumuş ve yurt dışı tecrübesi olan insanlardır. Bu başlık ile sosyo-kültürel açıdan alışılmış muhafazakâr tipolojinin dışına çıkan bir kesimin varlığına vurgu yapılmaktadır.</p>
	<p>“Muhafazakâr Mahallede İktidar ve Dönüşen Habitus” şeklindeki alt başlık.</p>	<p>Sosyolojik açıdan önemli kavramları (özellikle mahalle ve habitus) içeren alt başlık, muhafazakâr kesimin iktidar eliyle ekonomik açıdan sağladığı kazanımlar sonucunda geçirdiği dönüşüme işaret edilmektedir.</p>
	<p>Boş arazi ortasında inşa edilmiş çok katlı binalar.</p>	<p>İstanbul’un çevre ilçelerinde sıkça rastlanan bu durum kitap isminde işaret edilen muhafazakâr kesimle ilişkilendirilmektedir. Dolayısıyla, her ne kadar kentleşme ve sosyo-ekonomik açıdan pozitif bir değişim varmış gibi görünse de, aslında taşrallığın bu kesimin asıl kimliğini oluşturduğu ima edilmektedir.</p>
	<p>Cep telefonuyla konuşarak kaldırırında yürüyen tesettürlü kadın</p>	<p>Tesettür bir simge olarak kullanılarak kitap isminde işaret edilen muhafazakâr kesim netleştirilmektedir. Tesettürlü kadının elindeki cep telefonu bölgede yaşayanların sosyal statüsüne işaret edilmektedir. Soldan sağa doğru yürümesi sürecin devamlılığı anlamında yorumlanabilir. Arka plandaki çarpık kentleşme görüntüsü ile de muhafazakârların asıl kimliği olduğu düşünülen taşrallığa gönderme yapılmaktadır.</p>
	<p>Binaların inşa edildiği bölgenin boş kısımlarında çöp ve araba lastiği yığınları.</p>	<p>Muhafazakâr kesimin şehirleşme sürecinin sorunlu olduğu algısı oluşturulmaktadır. Ayrıca bu algı alt başlık sayesinde iktidar ile de ilişkilendirilmektedir.</p>
<p>Kitap isminde dikkat çekilen Fatih tarihi bir yerleşim yeridir ve muhafazakâr kimliği oldukça eskie, Osmanlı dönemine dayanmaktadır. Bununla birlikte Fatih günümüzde Türkiye’nin önde gelen tarikatlarından birinin merkezi konumundadır. Merkezi olması dolayısıyla belirli bir maddi getiriye sahiptir. Başakşehir ise 1990’lardan sonra gelişen hemen tamamının muhafazakârların yaşadığı yeni bir yerleşim bölgesidir. Buna bağlı olarak onu öne çıkaran birkaç özelliği daha vardır. Bunlardan ilki, Başakşehir’de ikamet eden kesimin refah seviyesinin muhafazakâr kesimin genelinden yüksek olmasıdır. İkincisi, bu refah seviyesinin getirisi olarak burada ikamet eden muhafazakâr kesimin ülke genelindeki muhafazakâr kesimden ayrışmasına yol açmıştır. Dolayısıyla Başakşehir mukimleri İstanbul’un muhafazakâr nüfuslu diğer yerleşime bölgelerinin mahalle tarzı yaşam biçimi yerine site/villa tarzı bir habitus oluşturmuştur. Üçüncüsü ise bu süreci destekleyen yerel ve ulusal muhafazakâr yönetimlerdir ve gösterge ile asıl vurgulanmak istenen de budur.</p>		

Tablo 4: “Mış Gibi Site”

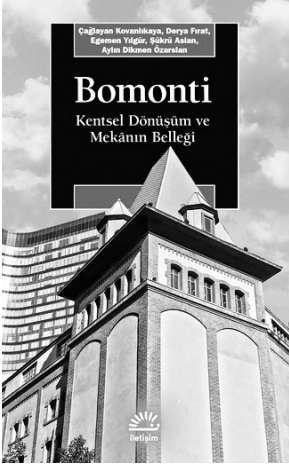
Gösterge	Gösteren:	Gösterilen:
 <p>Kapak: Suat Aysu</p> <p>Kapak Fotoğrafı: Mehmet Kaçmaz</p>	<p>“Mış gibi Site” şeklindeki kitap ismi.</p>	<p>Geçmiş zaman kipi olan _miş kullanılarak bilinen-görülen geçmiş zamana değil de duyulan geçmiş zamana atıf yapılmıştır. Bu yolla, duyulan şeylerin nesnelliğinin spekülâtifliği üzerinden kurulan negatif anlam yüklenmiştir. Ayrıca bu kip ile masal diline gönderme yapılarak, site denilse de esasında site olmadığı ima edilmektedir. Bu anlam tırnak işareti içine alınarak da desteklenmiştir. Diğer taraftan halk arasında hoşlanılan şeyler için kullanılan “miş gibi” terkbine gönderme yapılarak bir dil oyununa başvurulmuştur.</p>
	<p>“Ankara’da Bir TOKİ-Gecekondu Dönüşüm Sitesi” şeklindeki alt başlık.</p>	<p>Altı başlıkta TOKİ’nin inşa ettiği binalar gecekondu ile ilişkilendirilerek niteliksiz iması yapılmıştır. Bu ima, arka plandaki çok katlı ve estetik açıdan yetersiz olduğu izlenimi veren binaların görseli ile de desteklenmiştir.</p>
	<p>Çok katlı apartman tarzı binalar.</p>	<p>Fotoğraf çekilen açı göğe kapatacak şekilde planlanarak binaların yüksekliğinin görünümü kuvvetlendirilmiştir. Öte yandan fotoğrafta kaliteli yaşam alanı açısından herhangi bir detayın (estetik mimari, sosyal donatı, nitelikli peyzaj ve yeterince yeşil alan) bulunmadığı görülmektedir.</p>
	<p>Apartman tarzı çok katlı binaların etrafına çekilmiş tel örgü.</p>	<p>Fotoğrafta doğrudan dikkat çeken dikenli tel örgü çok güçlü bir sembolik etkiye sahiptir. Gerek dildeki kullanımı gerekse hayat pratiği içindeki uygulamaları açısından tel örgü negatif bir terkiptir. Ayrıca burada tel örgü üzerinden site hayatının sosyal hayattan ayrışmaya neden olduğu vurgusu yapıldığı söylenebilir.</p>
	<p>Tel örgülerin dışında birkaçı oturmuş, birkaçı ayakta konuşan geleneksel tarzda tesettürlü kadınlar.</p>	<p>Site dışında gündelik hayatına geleneksel tarzda hayatına devam eden bir kesim olduğu imajı verilmektedir. Bu görüntü tel örgülerin içindeki sterilize edilmiş hayattaki tezatlık oluşturmaktadır.</p>
	<p>Biri ticari taksi, diğeri özel araç olmak üzere iki tane otomobil.</p>	<p>Gündelik hayatın içinde bir fotoğraf kullanılarak anlatı normalleştirilmiştir. Burada görülen araba modellerine bakıldığında araçların üst segment olmadığı görülmektedir. Bu durum site dışındaki toplumun sosyo-ekonomik konumu hakkında negatif bir vurgu olarak değerlendirilebilir.</p>
<p>İktidarın bir devlet kurumu olan TOKİ üzerinden niteliksiz şehirleşmeyi meşrulaştırarak kanıksattığı mesajı verilmektedir. Söz konusu niteliksizlik TOKİ-gecekondu ilişkilendirmesiyle bu kurumun ürettiği konut projelerinin, kara bir geçmişi olan gecekondu şehirleşmesinden farksız olduğu ima edilmektedir.</p>		

Tablo 5: Milyonluk Manzara

Gösterge	Gösteren:	Gösterilen:
 <p>Kapak: Suat Aysu Kapak Fotoğrafı: Mehmet Kaçmaz</p>	"Milyonluk Manzara" şeklindeki kitap ismi.	Gündelik hayatta manzaranın üstün niteliğine yapılan vurgu amacıyla kullanılan terkip, çok katlı binaların olduğu bir fotoğrafta kullanılarak oluşturulan tezatlık ile anlam kuvvetlendirilmiştir.
	"Kentsel Dönüşümün Resimleri" şeklindeki alt başlık.	Hem kitap ismi, hem de kullanılan fotoğraf bir arada alt başlık ile okunduğunda yüksek miktarda para ve kentsel dönüşümün ilişkilendirildiği görülmektedir. Böylece kentsel dönüşüm politikalarının mimarı mevcut iktidarın icraatlarına negatif algı yüklü bir gönderme yapılmaktadır.
	"Kentsel Dönüşümün Resimleri" şeklindeki alt başlık.	Alt başlıkta kullanılan "resimleri" şeklindeki çoğul kullanım dönüşüm uygulamalarındaki bu tür absürtlerin tek olmadığı ve içerikte başkalarının bulunduğu mesajı vermektedir.
	Çok katlı, kübik, betonarme binalar.	Tek tip yapılaşma ve niteliksiz şehirleşme kültürü öne çıkarılmaktadır. Bu kültür kentsel dönüşüm ile de ilişkilendirilerek kentsel dönüşüm adına yapılan tüm faaliyetlerin benzer şekilde olduğu izlenimi oluşturulmaktadır.
	Binaların etrafında otlanan koyunlar ve elinde değneğiyle çoban.	Kır hayatının göstergesi olan koyunlar ve onları otlatan çoban görüntüsünün dikkat çekilerek kent kültürüne yakışmadığı ima edilmektedir. Ayrıca burada yaşayan insanların geçmişlerindeki köylülüklerine gönderme yapılmıştır.
	Aynı karede buluşan kentsel ve kırsal görüntü.	Mevcut iktidarın kentsel dönüşüm adına milyonlar harcamasına rağmen kentsel dönüşümün kırsaldan farklı olmadığı mesajı verilmektedir.

Gündelik hayatın içinden bir absürtlük üzerinden mevcut iktidarın kentsel dönüşüm projesine mizahi ve alaycı bir eleştiri getirilmektedir. Milyonluk manzara söyleminin vurgusunu iki yönlü ele alınması mümkündür. İlki, bu kadar çok para yatırılan konutlardan dışarıya bakıldığında manzaranın son derece sakil oluşudur. İkincisi ise, dışarıdan bakıldığında milyonluk manzaranın kent-kır karmaşasına sahip olduğudur.

Tablo 6: Bomonti

Gösterge	Gösteren:	Gösterilen:
 <p>Kapak: Suat Aysu Kapak Fotoğrafı: Aylın Dikmen Özarslan</p>	"Bomonti" şeklindeki kitap ismi.	İsmi, Osmanlı döneminde (1890) İsviçreli Bomonti kardeşlerin Şişli'de kurduğu bira fabrikasından alan semt üzerinden iktidarın da temsil ettiği toplumsal açıdan yoğun din referanslı kültüre gönderme yapılmaktadır.
	"Kentsel Dönüşüm ve Mekânın Belleği" şeklindeki alt başlık.	Mevcut iktidarın gündemden düşürmediği kentsel dönüşüme atıf yapılması ilk aşamadır. İkinci aşamada mekân ve bellek ilişkilendirilmektedir. Bu ilişkilendirme asıl başlık olan Bomonti'ye bir göndermedir. Çünkü fotoğrafta kullanılan fotoğraftaki eski bina, mekânın belleğine yani Bomonti'ye işaret ederken, kentsel dönüşüm eski binanın arkasında yer alan yeni binaya, yani belleğin bozulmasına işaret etmektedir.
	Fotoğraftaki Bomonti Bira Fabrikası Binası	Fotoğrafta Bomonti Fabrikası Binasına ön planda yer verilmesi onu görselin asıl unsuru hâline getirmektedir. Yapıldığı dönemin izlerini taşıyan tarihi binanın renk, geometrik detaylar taşıyan mimari ve doku bakımından estetik yönü çekim tekniklerinin de kullanılmasıyla daha da baskın hâle getirilmiştir.
	Fotoğraftaki mavi bina	Modern binanın, fotoğrafın asıl unsuru olan Bomonti Bira Fabrikası Binasının arkasında kalarak kadraja girmesi sağlanarak önemsizleştirilmiştir. Modern bina, Bomonti Bira Fabrikası Binası karşısında estetik açıdan yoksunluğu bariz şekilde ortadadır.

Göstergebilimsel açıdan son derece katmanlı olan kapakta ilk bakışta üç unsur göze çarpmaktadır. İlki, mevcut iktidarla ilişkilendirilen kentsel dönüşüm kavramı, dini ve milli refleksleri yüksek olduğu söylenen bir toplumda Batılı bir ailenin ismiyle anılan semt vurgu, üçüncüsü ise biri eski biri yeni iki bina karşılaştırılmasıdır.

2.4. Kitap Kapaklarının Kod Yakınlık ve Kod Kesişim Haritaları Analizi

Yukarıdaki analizler çalışmaya dâhil edilen kitap kapaklarının bazı ortak noktalar etrafında oluşturulduğunu göstermektedir. Kapaklarda şehir ve konut temalı gerçek fotoğrafların kullanılmış olması en öne çıkan ortak noktadır. Görsellerin üzerinde oynanmamış olması ya da tasarım ürünü olmaması var olan bir gerçeğin yansıtıldığına işarettir. Bir diğer ortak nokta, söz konusu kitapların geçtiğimiz on yıl gibi yakın tarihte basılmış olmalarıdır. Bu durum elde edilen verilen güncel olduğunu göstermektedir. Bunlarla birlikte ilk bakışta bariz olarak göze çarpan ortak noktalardan bir diğeri, kapaklarda kullanılan fotoğrafların renk ve perspektif açısından karamsar bir görünüme sahip olmasıdır. Bir başka ortak nokta, kapaklarda iktidarla ilgili yazılı ifadelerde eleştirel dilden ziyade ima yoluyla istihza içeren dilin kullanılmasıdır. Bu durum, muhalif söylem denildiğinde çözüme yönelik oluşan beklentinin ötekileştirici bir söyleme indirgeniği göstermektedir. Tüm bu unsurlar göz önüne alındığında, kapakların görsel ve anlamsal açıdan benzediği anlaşılmaktadır. Buradaki benzerliği ortaya koyabilmek için MAXQDA programından faydalanılmış ve aşağıda listelenen kodlar oluşturulmuştur (Tablo 7). Kodların oluşturulmasında, kapak görsellerinin tümünde göze çarpan ilk unsurların neler olduğuna dikkat edilmiş ve buradan hareketle görsel ile kod arasında mantıksal bir ilişki kurulmuştur. Bu mantıksal ilişkiye göre oluşturulan kodlar aracılığıyla kitap kapaklarının düşünsel haritası çıkarılmaya çalışılmış ve analiz edilen kitap kapakları ile İletişim Yayınları'nın yayın politikasının yer aldığı metin arasında kurulabilecek ilişkinin daha isabetli yorumlanabilmesi amaçlanmıştır.

MAXQDA programı üzerinde oluşturulan kodlar çalışmaya dâhil edilen kapaklar üzerinde kodlandıktan sonra analiz edilen unsurun içerik ilişkileri ve etkileşimlerini görsel olarak sunan “kod yakınlık” ve “kod kesişim” haritaları oluşturulmuştur. Her iki haritalandırma yöntemi belirlenen sözcük veya kodların kullanım sıklığı üzerinden oluşturulmaktadır. Çizgilerin kalınlığı ilişkinin sıklığını ve dolayısıyla büyüklüğünü göstermektedir. Kod yakınlık haritası, analiz edilen unsurlarda ardışık gelen kodların ilişkisini ortaya koymaktadır. Örneğin bir metinde “anne” ve “ev” sözcüklerinin ardışık kullanımının sıklığı bu iki sözcük arasında bir ilişki olduğu anlamına gelmektedir.

Kod kesişim haritası ise analiz edilen unsurların kesişim oranları üzerinden ilişkilerini göstermektedir. Yine aynı örnekten gidersek, bir metinde “anne” ve “ev” sözcüklerinin aynı cümle veya anlam öbeğindeki kesişim sıklığının anlamsal bir karşılığı vardır. Belirlenen kod veya sözcükler haritada birbirine ne kadar yakın ise ilişki o kadar güçlü olmakta, bu kod veya sözcükler birbirinden uzaklaştıkça aralarındaki ilişki zayıflamaktadır. Bu yöntem sayesinde analiz edilen unsurları oluşturan zihniyetin düşünsel haritası görsel olarak ortaya çıkabilmektedir. Aşağıda kod yakınlık ve kod kesişim haritaları ile analizlerine yer verilmiştir.

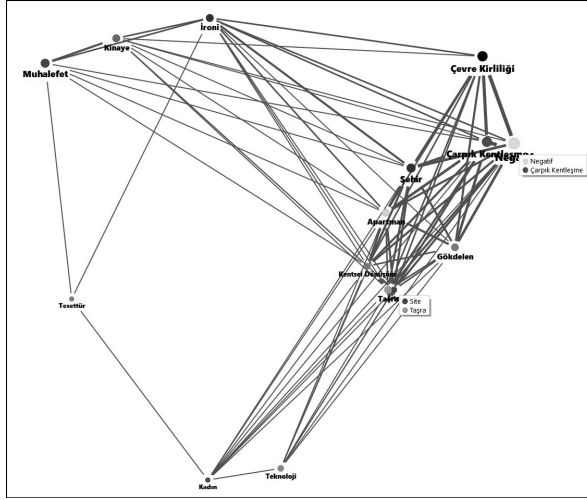
Tablo7: Görsellerin Analizinde Kullanılan Kodlar

S. NO	KOD	GÖRSELE GÖRE KURULAN MANTIKSAL İLİŞKİ
1	Apartman	Fotoğrafta çok katlı bina olması.
2	Şehir	Yerleşimin şehir merkezinde olması.
3	Taşra	Yerleşim yerinin kır/taşra niteliği taşıması.
4	Kinaye/İma	Başlıkta fotoğraftaki görüntünün uyumsuzluğuna gönderme yapılması.
5	İroni	Başlığın alaycı üslup içermesi.
6	Çevre Kirliliği	Fotoğrafta çöp bulunması ve peyzaj sorunu.
7	Muhalefet	Göstergenin bütününde muhalif bir üslup bulunması.
8	Kentsel Dönüşüm	Fotoğrafların kentsel dönüşümü içermesi veya hatırlatması.
9	Site	Fotoğrafların site içermesi veya hatırlatması.
10	Gökdelen	Fotoğrafların gökdelen içermesi veya hatırlatması.
11	Teknoloji	Fotoğraflarda teknoloji unsurunun bulunması.
12	Tesettür	Fotoğraflarda tesettürlü kadının bulunması.
13	Kadın	Fotoğraflarda kadın bulunması.
14	Çarpık kentleşme	Çevreyle uyumsuz, betonarme, sıkışık ve dikey mimariye sahip binalar.
15	Negatif	Fotoğrafların renk, perspektif, kadraj ve duygu açısından estetik ve sanatsal yönden yetersizliği.

Analiz sonrasında görsellerin tümünün kod yakınlık haritası aşağıdaki gibidir (Şekil-1). Bu haritaya göre en çok ilişki içinde olduğu görülen kodların “çarpık kentleşme”, “negatif” ve “çevre kirliliği” olduğu görülmektedir. Haritanın ortak göstergesinde bu üç kodun belirleyici olduğu olumsuzluğun hâkim olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum söz konusu kodları bir anlamda merkeze taşımaktadır. Bu kodlara en yakın konumlanmış diğer kodlar yakınlık sırasına göre “şehir”, “apartman” “gökdelen”, “kentsel dönüşüm” “site” ve “taşra” şeklindedir. Konut ve şehir merkezli bu kodların yakınlığı, çok katlı ve soyutlanmış yaşam alanları odaklı kentleşmenin niteliğini de göstermektedir. Diğer yandan “site” ve “taşra” gibi birbiriyle çok uyumlu olmayan iki yerleşim şeklinin bütünleştiği yaşam alanlarının ortaya çıktığına işaret etmektedir. Haritada en çok etkileşim içinde olan ve olumsuzluk içeren yukarıdaki kod grubuna hafif sola yatık dikey oluşan çizginin diğer ucunda “teknoloji” ve “kadın” yer almaktadır. Teknoloji kodunun olumsuzluk içeren kodlar ile yakınlık ilişkisi, bu kodun anlamsal uzamına da olumsuzluk katmaktadır. Diğer taraftan “teknoloji” kodu ile yakınlık ilişkisi kurulan “kadın” kodunun olumsuzluk içeren merkezi kodlarla sık etkileşimi aynı olumsuzluk içeren anlamsal düzeyin bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Burada altı çizilmesi gereken nokta ise, her ne kadar olumsuzluk içeren merkezi kodlarla doğrudan bir etkileşimi olmasa da, olumsuzluk içeren anlamsal uzamın içinde kalan “kadın” kodunun “tesettür” koduyla ilişkisidir. “Tesettür” koduyla etkileşim içinde olan diğer iki kodun “ironi” ve “muhalefet” olması “tesettürlü kadın” imgesine yönelik

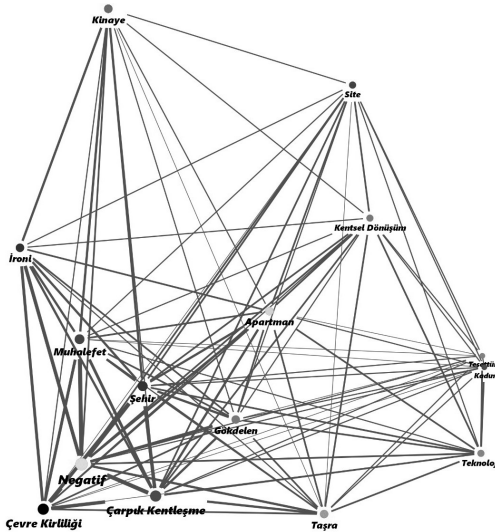
oluşturulan olumsuzluk vurgusunun göstergesidir. Haritada, olumsuzluk içeren merkezi kodlara paralel biçimde uzanan ilişki ağında yakınlık sırasına göre “ironi”, “kinaye” ve “muhalefet” kodları yer almaktadır. Karşı koyuş ve gönderme içeren bu kodların olumsuzluk içeren merkezi kodlarla yoğun ilişki içinde olması önemlidir. Zira özellikle kapaklardaki metinlerin bu üç kod etrafında şekillendiği görülmektedir.

Şekil 1: Kod Yakınlık Haritası

Analiz yapılan kitap kapakların kod kesişim haritası aşağıdaki gibidir. (Şekil 2) Haritada çizgilerin kalınlığı kesişim sıklığıyla doğru orantılıdır.

Şekil 2: Kod Kesişim Haritası

Haritaya göre diğer kodlarla en çok kesişim içine girmiş ve dolayısıyla en çok etkileşime sahip olan kod “çevre kirliliği” olarak gözükmektedir. Ona en yakın konumlananlar ise “negatif” ve “çarpık kentleşme” kodlarıdır. Kod yakınlık haritasında olduğu gibi, kod kesişim haritasında da en çok etkileşim/ilişki içinde olan bu üç kod haritaya baskın bir olumsuzluk görüntüsü vermektedir. Dolayısıyla söz konusu olumsuzluk bu haritada da merkezi bir etkiye sahiptir. Haritada olumsuzluk içeren merkezi bölgeye en yakın kodlar sırasıyla “şehir”, “muhalefet”, “ironi”, “gökdelen” ve “taşra” olmuştur. “İroni” ve “kinaye” kodlarıyla yoğun şekilde kesişen “muhalefet” kodunun olumsuzluk içeren merkezi bölgeyle de fazla kesişiyor olması, bu kodların tasvir ettiği kentleşmeye karşıtlık olarak yorumlanabilir. Buradaki yoğun kesişimle ilişki/etkileşim içinde olan ve haritanın ortalarında kalan diğer kodlar ise “apartman” ve “kentsel dönüşüm” şeklinde konumlanmıştır. Ortaya çıkan görüntü kentleşme sürecinin niteliği hakkında bilgi veriyor denilebilir. Haritanın dış çeperinde kalan ve nispeten daha az kesişime giren “kinaye”, “site”, “teknoloji”, “kadın” ve “tesettür” kodlarıdır. Mevcut kentleşmenin niteliği konusunda bir başka gösterge de “taşra” ve “teknoloji” kodlarının kesişim sıklığıdır. Buradaki sıralama aynı zamanda kendi içindeki kesişim sıralamasını da göstermektedir. Ayrıca bu kodlar haritaya baskın olarak olumsuzluk anlamı veren kodlarla en az etkileşim içine giren kodlardır.

3. Bulgular

İletişim Yayınları'nın internet sitesindeki tanıtım metninde kendisini sol ideolojiye/söyleme nispet etiği görülmektedir. Bununla birlikte, yayınlarında ağırlıklı olarak popüler kültüre yönelik çalışmalara yer vermesi ve bu alanda çalışmalar yapan yazarlarla kurduğu dirsek temasından Yeni Sol söylemiyle ünsiyet kurduğu anlaşılmaktadır. Yeni sol, sol ideolojinin/söylemin temeli olan Ortodoks yorumuna yönelik eleştirel duruşuyla ön plana çıkmaktadır. Diğer taraftan gerek sol ideolojinin/söylemin gerekse Marksizm'in Ortodoks yorumunun temsilcileri Yeni Sol'u sosyalist ilkelerden uzaklaşarak liberal-kapitalist çizgiye kaydığı gerekçesiyle eleştirmektedir. Bu bağlamda İletişim Yayınları'nın ideolojik konumlanışı nispeten sol söylemi içermekle birlikte liberal-kapitalist konjonktürü de dikkate alan bir yer olarak belirlenebilir. Tüm bunlar İletişim Yayınları'nın liberal-kapitalist sistemi kısmen eleştirdiği anlamına gelmektedir.

Çalışmaya dâhil edilen kitap kapaklarına gelince, eserlerin son on yıl içinde basılmış olması işlenen konuların güncel olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan söz konusu kapaklarının aynı kişi tarafından hazırlanmış olması önemli bir bulgudur. Kullanılan görsellere bakıldığında ise beş fotoğraftan ikisinin aynı kişi tarafından çekilmiş olması dikkatten kaçmaması gereken bir detay olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, kapaklar oluşturulurken aynı bakış açısıyla hareket edildiği ve bu yönüyle birçok benzerliğin oluştuğu şeklinde yorumlanabilir. Kapaklarda kullanılan fotoğrafların ikisinin İstanbul, birinin ise Ankara olduğu kitap ismi veya alt başlık yoluyla doğrudan be-

lirilmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin en büyük iki şehrinin kozmopolit yapısı öne çıkarılmaktadır. Kapakların tümünde göze çarpan en önemli detaylardan biri siyasi gönderme içeren alt başlığa yer verilmesidir. Yapılan göndermelerde mevcut iktidarın devleti sermaye lehinde araçsallaştırdığı vurgulanmaktadır. Alt başlıklar kitap ismiyle birleştiğinde ise iktidar olarak yapılan faaliyetlerin yozlaştırıcı olduğu, iktidarın devlet organizasyonunu rant aracı hâline dönüştürdüğü ve sürecin kamu aleyhine yönetildiği gibi ifadeler ortaya çıkmaktadır. İletişim Yayınları'nın, iktidara karşı yönelttiği bu söylemi desteklemek için çok ustaca bir yöntem uyguladığı görülmektedir. Beş kapaktan ikisinde doğrudan TOKİ, diğer üçünde ise dönüşüm ya da doğrudan "kentsel dönüşüm" ifadelerini kullanmıştır. TOKİ, Türkiye'nin konut ihtiyacını karşılamak için devlet tarafından kurulan Toplu Konut İdaresi Başkanlığı'nın kısaltılmış hâlidir, resmî bir kuruluştur ve devleti temsil etmektedir. Kentsel dönüşüm ise mevcut iktidarın plansız şehirleşmenin önüne geçmek için ürettiği sembol kavramlardan biridir ve inşaat sektörünün önemli bir gücü konumundadır. Mevcut iktidarla bütünleşen bu iki kavram, sermaye ve rant ile ilişkilendirilerek muhalif söylem güçlü hâle getirilmektedir.

Kapaklarda kullanılan fotoğrafların birtakım ortak özellikleri göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki, beş fotoğrafta dikkat çekilen binaların çok katlı ve kübik mimariye sahip olmalarıdır. Söz konusu mimari yapının özgün olmayışı bir yana, tarihle olduğu kadar doğayla uyumsuzluğu ve estetikten yoksunluğu da direkt görülmektedir. İkincisi, fotoğraflardaki beton, dikenli tel, çöp, düzensiz yapılaşma, dağınıklık, kent-köy diyalektiği gibi detaylar karamsar bir düşünsel derinlik oluşturmaktadır. Üçüncüsü, sert eleştirilerin fotoğraflarda kasıtlı olarak yer verilen geleneksel, yerel, dinsel ve muhafazakârlık ile ilgili detaylarla belirli bir kesime yöneltilmesidir. Alt metnin bizlere söylediği, modernitenin gelişmemiş olarak sınıflandırdığı köylülük/taşralılık nitelikleri iktidar ve destekçilerinin temel özelliğidir. Dördüncüsü, çekim açısı (perspektif) dışında yalın olarak kullanılan fotoğraflar, yayınevinin oluşturduğu söyleme son derece etkili bir katkı sunmaktadır. Görsellerle açıktan ve örtük verilen mesajlar, kitap ismi ve alt başlıklar ile birleşince ortaya oldukça başarılı bir sunum-mesaj çıkmaktadır. Öte yandan, mesaj verme açısından son derece başarılı olan kapak fotoğrafların sanat ve estetik açıdan aynı başarıya sahip olduğu söylenemez. Söz konusu görüntüler sıradan vatandaşın fotoğraflayabileceği alelade görsellerdir.

Kod yakınlık ve kod kesişim haritalarının ortaya çıkardığı bulgular hemen üstteki analizleri destekler niteliktedir. Her şeyden önce, kod oluşturulurken fotoğraflarda etkili şekilde pozitif anlam verilebilecek baskın bir detayın olmaması tüm bu analizleri doğrulamaktadır. Ayrıca yukarıda değinildiği üzere, en fazla kesişim ve en yoğun yakınlık ilişkisi içinde olan üç kod anlamsal açıdan olumsuzluk yüklüdür. Dolayısıyla bu olumsuzluk yüklü kodlar ilişki ve etkileşim hâlinde olduğu tüm kodlara da anlamsal açıdan olumsuzluk taşımaktadır. Kod yakınlık ve kod kesişim analizlerindeki ideolojik vurgular ilkesel olmaktan ziyade eleştirel yaklaşılan kesimin temsil ettiği değerler üze-

rinden yapıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin beş fotoğraftan ikisinde yer verilen kadın figürünün tesettürlü olması, eleştirinin değerler üzerinden yapıldığını göstermektedir. Çoğunluğunu muhafazakâr kesimim oluşturduğu bir topluma yönelik bu spekülasyona açık kullanım ilkesel değildir. Bu çalışma özetinde söylersek, kapaklarda kullanılan yerleşim yerlerinde tesettürlü olmayan kadının yaşamadığını söylemek abestir. Diğer yandan bu durum sadece tesettürlü kadın figürü kullanmakla sınırlı değildir. Söz konusu görsel veya figür üzerinden belirli bir kesime yönelik ideolojik gönderme yapılmaktadır. Daha net söylemek gerekirse, bu kullanımın tesettürlü kadın imgesini muhafazakârlık ile ilişkilendirmek için yapıldığı aşikârdır. Muhafazakârlık ise din ile rant arasında geçişkenliği olan bir eğilim gibi yansıtılmaktadır. Dolayısıyla yayınevinin benzer kapaklarda olduğu gibi bu durumu ideolojik söylemi için bir propaganda aracı olarak kullandığı ortadadır.⁵³ Sonuç itibarıyla, özellikle seçilen görsellerle birlikte yer verilen kitap isimleri ve alt başlıklar bu düşüncenin uzantısı olarak kullanılmıştır.

Sonuç

İnsan varoluşundan beri göstergeyle iç içedir fakat bugünün dünyası küresel bir gösterge ağı içine gömülmüş durumdadır. Göstergelerin anlamı ve yan anlamları vardır. Bununla birlikte günümüz dünyasında göstergeler yoluyla istenilen mesaj kolaylıkla iletilebilmektedir. Göstergibilim bu anlamları ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu sayede göstergenin fayda-zarar ilişkisi gözetilerek anlam ve etkisine göre hareket edilebilir.

Beyin ile ilgili çalışmalarda insanın sinir sistemine bir dakika içinde milyonlarca uyarın geldiği tespit edilmiştir. İnsan beş duyu organını kullanarak bu uyarınların en fazla bin tanesini algılayabilmektedir. İnsanın algılayabildiği bin uyarının tümünün yorumlanıp anlamlandırılması ise mümkün değildir.⁵⁴ Algılanabilen uyarınların anlamlandırılıp yorumlananların doğru olup olmaması ise durumu çok daha zorlaştırmaktadır. Buna kişinin eğitim seviyesi, bilgi-birikimi, kültürü, idrak ve izan düzeyi de eklendiğinde durum çok daha karmaşık bir boyuta ulaşmaktadır. Bu durumu daha da içinden çıkılmaz aşamaya ulaştırın şey, insanlar tarafından göstergelerin kurgulanmasıdır. Böylelikle birey ya da topluma verilmek istenilen mesaj iletilebilmektedir. Bu faaliyet için en etkili araç ise kitle iletişim araçlarıdır. Tarih boyunca benzer işlev görmüş olan kitaplar son yüzyıl içinde içerikleriyle olduğu kadar kapaklarıyla da bu faaliyetlerin önemli bir parçası olmuştur. Günümüzde bir satış stratejisi olarak kullanılmasının yanında okura ulaşım açısından kitap kapakları neredeyse içerik kadar etkilidir.

Bir üst paragraftaki bağlam özelinde analiz içeren bu çalışmada, kendisini

⁵³ Bu kullanım sadece muhafazakârlık ile sınırlı değildir ve İletişim Yayınları'nın duruşu açısından anlamı bulunmaktadır. Yayınevinin araştırma-inceleme dizisinin kitap kapaklarının tamamı incelendiğinde, kitap kapaklarında kullanılan fotoğraflardaki kişilerin ağırlıklı olarak toplumsal açıdan işçi, köylü, göçmen gibi sosyo-ekonomik açıdan alt sınıflara dâhil kişiler olduğu görülmektedir.

⁵⁴ Eduardo Punset ve Lynn Margulis, *Hayat Kitabı*, Burak Bengi, Çev. NTV Yayınları, İstanbul, 2004, s. 95.

sol düşünceye nispet eden İletişim Yayınları'nın yayın politikasının kitap kapaklarına nasıl yansıdığı araştırılmıştır. İnternet sitesindeki bilgilendirmeden anlaşıldığı üzere, İletişim Yayınları'nın ideolojisi Ortodoks sol düşünceden ziyade Yeni Sol eksenindedir. Dolayısıyla kısmen dönüşmüş/başkalaşmış bir sol düşünceye sahiptir. Kent ve konut konulu seçilen beş kitap kapağının göstergebilimsel analizi bu anlayış göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Buna göre, kapak görsellerinin evrensel ve/veya ilkesel sol düşünceyi yansıtmaktan ziyade iktidar üzerinden muhafazakârlık ve tesettür gibi “değer” göstergeleri üzerine oluşturulduğu görülmektedir. İktidara yöneltilen bu eleştirel tutumun geleneksel, yerel, dini ve milli hassasiyetleri benimseyen kesimi kapsadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla yayınevinin genelleştirici hedefi en baştan bellidir. Oysa yönetimi veya ideolojisi fark etmeksizin Türkiye'nin geneli itibarıyla çarpık yapılaşmaya/kentleşmeye sahip olduğu bir gerçektir. Bu çarpık kentleşmenin olduğu yerleşim yerlerindeki yerel yönetimlerin sağ düşünceye olduğu gibi sol düşünceye de tabi olduğu açıkça ortadadır. Buradan hareketle, gerçekten ilkeli hareket edilmiş olsa sol partilere verilen oyların fazla çıktığı yerleşim yerlerinin bu kapaklarda yer alması gerekmektedir. Diğer taraftan kapaklarda yer verilen isim ve göstergeler muhalif bir söylemle birlikte üst perdeden istihza ve ironi içermektedir. Kelime oyunu da içeren bu unsurlar kapakta kullanılan görsellerle birleştiğinde kara mizaha dönüşebilmektedir. Bu dilin açıkça ötekileştirme işlevi gördüğü söylemek mümkündür.

Oldukça sert olan eleştirilerin odak noktasının mevcut iktidar yer almaktadır. Kapaklarda “kentsel dönüşüm”, “çılgın proje” ve TOKİ gibi doğrudan iktidarla ilişkilendirilen kavramların kullanımının olumsuz göndermeler içeren anlamsal uzama sahip olduğu görülmektedir. Buradaki olumsuz anlam görsellerle de desteklenmiştir. İktidarın, kent ve konut konularında şehir kültürüyle alakası olmayan bir taşrallık, ranta dayalı konut üretimi, estetikten yoksun mimari ve sosyal ihtiyaçların uzağında kalan bir yaşam biçimiyle var olduğu ima edilmektedir. Buna göre iktidar bu anti-sosyal yaşam biçiminin üreticisi, yayıcısı ve yöneticisi konumundadır. Ayrıca muhalefet edilen bu durum sadece iktidarın kadrolarıyla sınırlı değildir. Kullanılan fotoğraflarda iktidarı destekleyen siyasi eğilime ve bu eğilimin yaşam anlayışına/biçimine de göndermeler yapıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla iktidarı destekleyen kesimler de bu eleştirilerin doğrudan muhatabıdır. Eleştirilerde haklılık payı olmakla birlikte topluma yönelik toptancı bir yaklaşımda bulunduğu görülmektedir. Bu tutum, Türkiye'deki muhafazakârlık karşıtı olarak kurumsallaşmış sol ideolojinin kronik bir tavrı olarak değerlendirilebilir.

Çalışmaya dâhil edilen kapaklarda sol-muhafif söylem göstergebilimsel açıdan negatif olarak değerlendirilebilecek renk ve görsel unsurlarla desteklenmektedir. Ortaya koyulan çalışmalarda sanatsal ve estetik niteliğin gözetilmediği, tek amacın mesaj aktarmak olduğu anlaşılmaktadır. Kendisini doğrudan sanat ile ilişkilendiren ve bu yüzden kültürel iktidarı elinde bulundurduğu iddiasında bulunan sol düşüncenin faaliyetleri tartışmaya açıktır. Kendisini neredeyse sanatın ülkedeki tek temsilcisi olarak konumlandıran Türkiye'deki

sol düşüncenin sanat ve estetiği gözetmeden yaptığı kültürel faaliyetlerin sadece nitelik sorunu yoktur. Ayrıca evrensel ölçekte ve ilkesel açıdan da büyük bir irtifa kaybı yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda yayınevinin amacının yalnızca ideolojik söylemin gücünü arttıracak alt metni güçlü görsellerin sunulması olduğu görülmektedir. Öte yandan iki hususun altını çizmek gerekmektedir. Bunlardan ilki, görsellerde ve eleştirilerdeki gerçeklik payıdır ve ilgili kurumların/kesimlerin bu konuda çalışmalar yapması gerektiği ortadadır. İkincisi ise, yayınevinin kitap kapaklarını gündelik hayat içindeki sıradan detaylarının sanat ve estetik niteliği gözetilmeden çekilen fotoğraflarını kullanarak sunması yayıncılık alanında kendine özel bir yer edinmesine yol açmasıdır. Söz konusu kapak tasarımı, okur kitlesinin şaşırtmamakla birlikte merakla beklediği bir uygulamaya dönüşmüştür.

Sonuç olarak İletişim Yayınları'nın kent ve konut konulu kitap kapaklarındaki göstergelerin ideoloji bağlamında yapılan analizlerinde yayınevinin evrensel/ilkesel Yeni Sol söylemiden nispeten uzak kaldığı gözlemlenmiştir. Zira kitap kapaklarındaki sunum ideoloji kavramının ortaya çıktığı ilk dönemlerde olduğu gibi radikal üslup, saldırgan içerik ve negatif anlam ile kendini göstermektedir. Oysa Yeni Sol söylemi Ortodoks Marksizm ya da klasik sosyalizmi radikal olduğu için eleştirerek daha uyumlu ve yapıcı bir yol bulma amacıyla ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla çalışmada yer verilen kapakların yayınevinin internet sitesinde deklare ettiği ideolojik söylem (Yeni Sol) ile nispeten uyduğu fakat yapılanların eleştiriden ziyade genellemeci, ötekileştirici, yerici, aşağılayıcı, alaycı bir dil üzerinden ideolojik söyleme dönüştüğü görülmektedir. Bir kültür faaliyeti olan yayıncılığın sanatsal nitelik ve estetik anlayış yerine ideolojik saplantıyla hareket etmesi kültürel yozlaşma ve zihinsel körleşmenin sonucudur. Ayrıca ülkenin demografik olarak büyük çoğunluğun dâhil olduğu muhafazakârlık anlayışına karşı negatif anlamda toptancı yaklaşım ülke sosyolojisine uzak olmanın tezahürü olarak değerlendirilebilir. Bu çalışmada varılan sonuç, yayınevinin farklı konu başlıkları ve yayın dizilerindeki çalışmalarıyla zenginleştirilerek daha net sonuçlar elde edilebilir.

Kaynakça

- AKÇA, İsmet ve diğerleri: *Muhafazakârlık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- ALTINTOP, Mevlüt & BAK, Gökhan: "Medya, Kamuoyu ve İdeoloji", Ed. Ayşe Çatalcalı Ceylan & Salih Batal, *Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Uluslararası Araştırma ve Derlemeler-Cilt II*, Serüven Yayınevi, Ankara, 2023, s. 1-15.
- ALTINTOP, Mevlüt, BAK, Gökhan ve BAK, Alparslan: George Gerbner'in Genel İletişim Modeli, Kültürel Göstergeler ve Ekme Kuramı, *Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 2020, ss. 484-492.
- ALTINTOP, Mevlüt: *Küreselleşme ve Postmodernizmin Paradoksal Döngüsü*, Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, İstanbul, 2020.
- ALTINTOP, Mevlüt: *Zygmunt Bauman Sosyolojisinde İletişim Olgusu*, Kitapyurdu Doğrudan Yayıncılık, İstanbul, 2021.

- ASAN, Turan, “Kitap Kapağının İki Yüzü”, *Akdeniz Sanat*, 15 (28), 2021, ss. 227-254.
- BARTHES, Roland: *Göstergebilimsel Serüven*, Çev. Mehmet Rifat & Sema Rifat, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993.
- BAUMAN, Zygmunt: *Hermenötik ve Sosyal Bilimler*, Çev. Hüseyin Oruç, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2017.
- BELSEY, Catherine: *Postyapısalcılık*, Çev. Nursu Öрге, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013.
- BENJAMİN, Walter: *Teknik Olarak Yeniden-Üretilbilirlik Çağında Sanat Yapıtı*, Çev. Gökhan Sarı, Zeplin Kitap, İstanbul, 2015.
- CULLER, Jonathan: *Yazın Kuramı*, Çev. Hakan Gür, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007.
- ÇAM, Şerife: “Medya Çalışmalarında Göstergebilim Çözümlemeleri”, Ed. Besim Yıldırım, İletişim Araştırmalarında Yöntemler, Literatürk Academia, Konya, 2015, ss. 287-320
- DENKEL, Arda: *Anlam ve Nedensellik*, İstanbul, 1996, Kabcacı Yayınevi.
- ERKMAN AKERSON, Fatma: *Göstergebilime Giriş*, Bilgi Kültür Sanat, Ankara, 2016.
- GUİRAUD, Pierre: *Göstergebilim*, Çev. Mehmet Yalçın, İmge Yayınları, Ankara, 2016.
- GÜNAY, V. Doğan ve UZDU, Funda: “Kitap ile Kapağı Arasındaki Göstergele-rarası Serüven”, *Art-e Sanat Dergisi*, 1(2), 2008, ss. 1-28.
- GÜNAY, V. Doğan: *Göstergebilim Yazıları*, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2002.
- HEYWOOD, Andrew: *Siyasî İdeolojiler*, Çev. Ahmet Kemal Bayram, Özgür Tü-fekçi, Hüsamettin İnanç, Şeyma Akın & Buğra Kalkan, Adres Yayınları, Ankara, 2010.
- <https://iletisim.com.tr/neden-iletisim-var>, Çevrim içi 22.05.2023.
- İNALCIK, Halil: “Hermenötik, Oryantalizm, Türkoloji”, *Doğu Batı*, 2002, ss. 13-38.
- JEANROND, Werner G.: *Teolojik Hermenötik*, Çev. Emir Kuşçu, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- KAPLAN, Kadir: “Kitapların Kapak Tasarımlarındaki Mesajlarda Kullanılan Propaganda Teknikleri”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 36, 2017, ss. 1574-1589.
- LABARRE, Albert: *Kitabın Tarihi*, Çev. Işık Ergüden, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2012.
- NEUMAN, W. Lawrance: *Toplumsal Araştırma Yöntemleri*, Çev. Sedef Özge, Yayın Odası, Ankara, 2014.
- NİŞANYAN, Sevan: *Nişanyan Sözlük Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*, Liberus, İstanbul, 2022.
- ÖZEN, Haldun: *Entelektüelin Dramı*, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.

- ÖZLEM, Doğan: *Hermeneutik Yorumbilgisi Üzerine Yazılar*, Ark Yayınevi, Ankara, 1995.
- PEDERSEN, Johannes: *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, Çev. Mustafa Macit Karagözoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul, 2013.
- POLASTRON, Lucien X., *Kitap Yakmanın Tarihi*, Çev. Aziz Ufuk Kılıç, Everest Yayınları, İstanbul, 2015.
- PUNSET, Eduardo & MARGULÍS, Lynn. *Hayat Kitabı*, Çev. Burak Bengi, NTV Yayınları, İstanbul, 2004.
- RİFAT, Mehmet: *Göstergebilimin ABC'si*, Say Yayınları, İstanbul, 2009.
- SAİD, Edward W: *Kültür ve Emperyalizm*, Çev. Necmiye Alpay, Hil Yayın, İstanbul, 2016.
- SARUP, Madan: *Post-Yapısalcılık ve Postmodernizm*, Çev. Abdülbaki Güçlü, Bilim ve Sanat, Ankara, 2004.
- SOĞUKKUYU, Bahar: "Kitap Kapağı Tasarımında Kadın Portresinin Kullanımı", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (1), 2015, ss. 57-72.
- SÖZEN, Edibe: *Söylem*, Profil Kitap, İstanbul, 2017.
- ŞİMŞEK, Lütfü: *Sosyal Bilimler ve Felsefe*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.
- TATAR, Burhanettin: *Felsefi Hermenötik ve Yazarn Niyeti*, Vadi Yayınları, Ankara, 1999.
- TATAR, Burhanettin: *Hermenötik*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004.
- TÜRK DİL DERNEĞİ: *Türkçe Sözlük*, Dil Derneği Yayınları, Ankara, 2012.
- TÜRK DİL KURUMU: *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.
- VARDAR, Berke: *Açıklamalı Dilbilimleri Sözlüğü*, ABC Yayınları, İstanbul, 1988.
- YILDIRIM, Celal: *Felsefe Sözlüğü*, Doruk Yayıncılık, Ankara, 2004.

Extended Abstract

Semiotic Analysis Of The Urban And Housing Book Covers Of İletişim Publications

Life is filled with indicators, and these indicators surround human beings. However, humans are not only surrounded by indicators; they are also under their influence. Indicators that have both the quality of surrounding and influencing humans also possess the capability to be constructed. This feature of indicators enables them to be transformed into tools by political and economic power blocs to exert an influence on individuals and society. It is evident that humans cannot escape this process of influence, but if they can read and interpret indicators correctly, they can understand where they stand in the process of influence. By doing so, they can make relatively better decisions and take more accurate steps. Moreover, this approach goes beyond everything; it fills a void, addresses a deficiency, and reveals the true meaning. Throughout history, humans have been in search of meaning to fill that void and address that deficiency. In this regard, human ontology inherently drives them to understand everything they encounter. Today, they continue this tendency by moving first through their senses and then through mental activities to find meaning. Semiotics is a method that assists humans precisely in this aspect, guiding them to read, understand, and interpret the sign that surrounds life.

The first part of this study, excluding the introduction and conclusion, briefly covers semiotics, hermeneutics, and ideology concepts. Additionally, it provides information about the “literal meaning versus implied meaning” contrast used as the analytical method in the study. Presenting these definitions and information in a concise manner serves two purposes. First, it serves as a reminder rather than an explanation of the method. Second, it aims to rescue the study from lengthy theoretical explanations and repetitions, which can reduce the readability of academic texts and make them unnecessarily bulky. It is hoped that this approach will ease the introduction of the method and enhance the readability of the text.

In the second part of the study, five book covers from the research series of one of Turkey’s prominent publishing houses, İletişim Yayınları, are analyzed within the context of city and housing. The selected book covers are analyzed using the semiotic method developed by the prominent semiotician Roland Barthes (1915-1980) to reveal the intended message. The primary reason for choosing İletişim Yayınları is its ideological position, which it openly declares. Thus, it aims to demonstrate how much the ideological stance clearly presented in the content of its publications is reflected in the book covers.

In the conclusion section, the relationship between the semiotic analyses conducted in the second part and İletişim Yayınları’ ideological identity is critically examined using the hermeneutic method. The tables, figures, and graphs added to support the semiotic data presented in this section were obtained using the MAXQDA program.

The aim of the semiotic analysis included in the study is to investigate the possibility of constructing an ideological cultural formation with consciously chosen indicators and to demonstrate the potential use of the book, essentially an information transmission tool, as an ideological mass communication tool. At the end of the study, it is observed that such mass communication can be constructed, but there are some problems regarding its quality. Firstly, when the indicators used in the city and housing book covers of İletişim Yayınları, which positions itself ideologically within the left ideology, are analyzed, it is revealed that the activities presented tend to be propaganda rather than principled. Considering the significance of mass communication, it becomes evident that an attempt is made to create a perception based on anti-conservatism through books, which are historical and influential mass communication tools. As a result, it is observed that the indicators in the book covers are relatively distant from the New Left discourse of the publishing house. The presentation in the book covers exhibits a radical style, aggressive content, and negative meaning, similar to the early days of the concept of ideology. However, the New Left discourse emerged to criticize orthodox Marxism or classical socialism and aimed to find a more compatible and constructive way. Therefore, the transformation of these activities into ideological discourse through a generalizing, alienating, disparaging, mocking language is apparent. The fact that publishing, a cultural activity, operates based on ideological obsession rather than artistic quality and aesthetic understanding, is the result of cultural decay and intellectual blindness.

Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Doğu Afrika Faaliyetleri - Birinci Dünya Savaşı'nda Sudan, Habeşistan, Somali -

Tuğrul Oğuzhan Yılmaz, *Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Doğu Afrika Faaliyetleri - Birinci Dünya Savaşı'nda Sudan, Habeşistan, Somali*, Ötügen Neşriyat, 16,5 x 23,5 cm, 1. Basım, Karton Kapak, Kitap Kâğıdı, 510 sayfa, ISBN: 978-605-155-759-5, İstanbul, 2021.

Üzeyir AYGÖRDÜ*

* Tarih Uzmanı

Orcid Id: 0000-0002-8857-5233

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Üzeyir Aygördü

E-posta / E-mail:
uzeyiraygordi@hotmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:
27 Ocak 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
6 Mart 2023

Kitap Tanıtma / Book Review

Atrf / Citation:

Üzeyir Aygördü "Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Doğu Afrika Faaliyetleri - Birinci Dünya Savaşı'nda Sudan, Habeşistan, Somali-", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt 135, Sayı 267, İstanbul 2023, s. 285-290

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Teşkilât-ı Mahsûsa'nın ardılı olarak bayrağı devralan Milli İstihbarat Teşkilatı'nın son yıllarda göz dolduran faaliyetlerinin Türk halkında Teşkilât-ı Mahsûsa'ya olan merakı artırdığı söylenebilir. Bu merakı değerlendiren popüler tarih anlatıcılığının Teşkilât-ı Mahsûsa meselesinde kafaları fazlasıyla karmaşık hale getirdiği görülmektedir. Yakın zamanda Türk istihbarat birimleri üzerine yapılan akademik çalışmaların sayısının arttığı da takip edilmektedir. Bu araştırmalardan biri olduğunu düşündüğümüz Tuğrul Oğuzhan Yılmaz'ın kaleme aldığı "*Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Doğu Afrika Faaliyetleri - Birinci Dünya Savaşı'nda Sudan, Habeşistan, Somali*-" adlı eser,¹ 2021 yılında Ötügen Neşriyat tarafından okurlarıyla buluşturulmuştur. Tasarımında siyah ve kırmızı renklerin tercih edildiği kitabın kapağında Osmanlı subaylarının yerli halkla birlikteliğini gösteren fotoğraf kullanılmıştır. 510 sayfadan ibaret eser, "Önsöz ve Giriş" kısımlarından sonra beş bölüm halinde hazırlanmıştır. "Sonuç" kısmı sonrasında "Haritalar, Kaynakça ve Dizin" kısımlarına yer verilmiştir.

¹ Yazarın 2020 yılında tamamlanan "Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Doğu Afrika'daki Faaliyetleri" başlıklı Yüksek Lisans Tezinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş basımıdır. Bkz. Tuğrul Oğuzhan Yılmaz, *Birinci Dünya Savaşı'nda Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Doğu Afrika'daki Faaliyetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Yazar, “Önsöz” kısmında (ss.13-14) kitabın hazırlık sürecinde desteğini gördüğü şahsiyetlere teşekkürlerini iletmekle birlikte, kendisini “Teşkilât-ı Mahsûsa” merkezli bir eser kaleme almaya iten motivasyonu da açıklar. Bunda yazarın Enver Paşa ve Teşkilât-ı Mahsûsaya olan ilgisi ve merakının etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Akademik eserler genel itibariyle literatürdeki boşluğu doldurmaya yönelik araştırmalar neticesinde ortaya çıkar. “Giriş” kısmında (ss.17-34) zikredildiği üzere yazarın, Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşında Doğu Afrika cephelelerindeki faaliyetleri hakkında tespit ettiği Türkçe akademik yazın boşluğunu doldurmaya yöneldiği anlaşılmaktadır. Nitekim kitabın konusuna dair literatürde yer alan eserler hakkında kısa bilgilendirmeler yapılarak, kitabın kapsamının “1914-1918 yılları arasında Teşkilât-ı Mahsûsa’nın Sudan, Habeşistan (Etiyopya), Somali dâhilinde gerçekleştirdiği siyasi ve askeri faaliyetler” olduğu ve bu bağlamda Doğu Afrika’ya yönelik yürütülen örtülü harbe mercek tutularak gayri nizami harp, istihbarat ve propaganda faaliyetlerinin değerlendirildiği zikredilmiştir. Kitabın muhteviyatının anlaşılması bakımından bölüm planları ve konularına dair kısa izahatlar getirildiği ve dahi bu izahatlar vasıtasıyla ana metin öncesi okuyucuya konu hakkında genel bir bilgi dizini sunulduğu söylenebilir. Ayrıca araştırma sürecinde akademik disiplin metotlarının titizlikle takip edildiği vurgulanarak kitabın hazırlık sürecinde istifade edilen arşivlerde sıralanmıştır.

Siyasi tarih çalışmalarında araştırma konusu haline getirilen ülkelerin siyasi, askeri ve idari örgütlenmeleri, etnik yapıları, dini mensubiyetleri, ekonomik durumları, kültürel ve sosyolojik özelliklerinin okuyucuya sunulması, temellendirilen argümanların daha doğru anlaşılmasına katkı sunar. Yazar, “Birinci Dünya Savaşında Doğu Afrika” başlıklı birinci bölümde (ss.35-113); araştırmanın merkezine aldığı “Sudan, Habeşistan ve Somali” hakkında oldukça geniş ve tafsilatlı şekilde bilgiler vermektedir. Söz konusu ülkelerde İngiliz, Fransız ve İtalyan sömürgeciliğinin stratejik yayılımı ve idaresinin siyasi ve sosyal sonuçları üzerine yapılan analizler, bugün dahi sömürgeci zihniyetlerce kaotikleştirilen coğrafyalardaki amaçlarla aynı istikamette ilerlediği gözler önüne serilmektedir. Sömürgecilerin hedef coğrafyalarda her daim işlerini kolaylaştıran yerel işbirlikçileri olmuştur. Tarihi kayıtlar, milli ve manevi haysiyeti yüksek, ülke birliğini ve menfaatini önceleyen önderler etrafına toplanabilen milletlerin, ülkelerini muhafaza ettiklerini defaten ortaya koymuştur. Bu noktada bölümde yer verilen Osmanlı Devleti ile teması bulunan Sudan’da Darfur Sultanı Ali Dinar’ın, Habeşistan’da İmparator Lic İyasu’nun ve Somali’de Dervişler hareketi lideri Seyid Muhammed Abdullah Hasan’ın işgalci sömürgecilere karşı verdikleri mücadele ve kazandıkları başarıların, İngiliz destekli işbirlikçiler eliyle akamete uğratıldığı görülmektedir.

“Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Doğu Afrika Misyonu ve Örgütlenmesi” başlıklı ikinci bölüme (ss.118-174); Teşkilât-ı Mahsûsanın tarihçesi, teşkilatlanması, hedefleri, faaliyet alanları ve başkanları Binbaşı Süleyman Askeri Bey, Binbaşı Halil (Kut) Bey, Tunuslu Ali Başhamba, Kurmay Albay Hasan Tosun Bey ve Hüsamettin (Ertürk) Bey'e dair kısaca bilgiler verilerek başlanmıştır. I. Dünya Savaşı'nda Afrika özelinde belirlenen strateji irdelenerek, Teşkilât-ı Mahsûsa adına Doğu Afrika'daki askeri ve siyasi misyonu yürüten başkanlığını Nuri Paşa'nın (Killigil) yaptığı Trablusgarp merkezli kurulan “Afrika Grupları Komutanlığı” ve Ahmet Mazhar Bey idaresindeki “Habeşistan Başşehbenderliği'nin” Doğu Afrika'daki istihbarat ağı ve bu istihbarat ağında görev alan ya da temas kurulan Sudanlı Dilaver Abidin Bey'in, Sudanlı Subay Mehmet Şükrü Mekavi'nin, Hartumlu Muhammed Abdullah'ın, Sudanlı (Zenci) Musa Bey'in, Sudanlı (Zenci) Muhammed Çavuş'un, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan Milletvekilliği yapan Süleyman el-Baruni Bey'in, Mısır Hizbu'l Vatanin Lideri Muhammed Ferid Bey'in, Din Âlimi Şeyh Abdülaziz Çaviş'in, Mısır eski Hidivi II. Abbas Hilmi Paşa'nın, Mısırlı Subay İsmail Lebib Bey'in, Habeşistan İmparatoru Lic İyasu'nun danışmanlığını yapan Hasip el- Idlibi'nin Teşkilât-ı Mahsûsa adına yaptıkları operasyonel faaliyetlere yer verilmiştir. Teşkilât-ı Mahsûsanın Doğu Afrika'daki stratejik amacını “Mısır'ın ele geçirilmesi” şeklinde tespit eden yazar, bu amaçla Mısır'ın geri hattındaki Darfur Sultanı Ali Dinar, Habeşistan İmparatoru Lic İyasu ve Somalili dervişlerin lideri Seyid Muhammed Abdullah Hasan ile “karşılıklı pratik menfaatler” gözetilerek iş birliğine gidildiğini ortaya koyar. Ayrıca liderlerin “dini mensubiyetlerinin” de ayrı bir motivasyon oluşturduğu ve “Cihad-ı Ekber” davetinin bölgede karşılık bulması için önem arz ettiğinin altı çizilir. Zira Kanal Cephesindeki başarı, savaşın Sudan, Habeşistan ve Somali sathına yayılarak İngilizlerin, kuvvetlerinin bir kısmını bu bölgelere kaydırması öngörüsüne dayandırılmıştır. Bu kapsamda Afrika Grupları Komutanlığı ve Habeşistan Başşehbenderliği'nin faaliyet sahası ve stratejisi üzerinde durulmuştur.

Devletlerce savaş meydanlarında millî ya da dini referanslara başvurulması sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Toplumsal dinamikleri harekete geçirme ve stratejik hedefler istikametinde yönlendirme kabiliyeti olan bu unsurlar, gücü elinde tutan devletler için psikolojik bir üstünlüğe dönüşerek istenilen askeri başarıya ulaştırabileceği öngörülür. “Osmanlı Devleti'nin Cihad-ı Ekber İlanı ve Pan-İslamizm” başlıklı üçüncü bölümde (ss. 175-252); Sultan V. Mehmet Reşad'ın 14 Kasım 1914'te “İslam Halifesi” sıfatıyla “Cihad-ı Ekber” ilan ederek tüm Müslümanları itilaf devletlerine karşı savaşmaya çağırmasının “stratejik sebepleri ve pragmatik amaçları” üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Bu kapsamda Sultan Abdülhamid Han döneminin en etkin politikası “Pan-İslamizm'in” Sultanı tahtından indiren ittihatçılar tarafından da sürdürülerek “aksiyoner” nitelik kazandırılmaya çalışıldığı tespit edilerek; Pan-İsla-

mizm propagandasının başta İngiltere olmak üzere itilaf devletleri karşısında, özellikle Mısır ve Doğu Afrika'da Türk-Alman ittifakına ve yerel güç merkezlerine kazandıracığı stratejik üstünlük ele alınmıştır. Cihad-ı Ekber çağrısının Sudan, Habeşistan ve Somali'de bulduğu karşılık, yerel aydınlar, tarikat ve dini önderler, siyasi nüfuzu bulunan liderler, kabile ileri gelenleri ve itilaf devletleri safında savaşırken saf değiştirerek Osmanlı saflarına geçen askerler üzerinden tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Almanların Cihad-ı Ekber ilanından beklentileri ve Pan-İslamizm politikası kapsamında amaçları ve dahi adı anılan bölgelerde kimi zaman Teşkilât-ı Mahsûsa ile örtüşen kimi zaman da rekabete dönüşen açık ve örtülü faaliyetleri detaylandırılarak verildiği söylenebilir. Bölümde ileri sürülen argümanlar ve tespiti yapılan hususların arşiv belgelerine atıf yapılarak desteklendiği görülmektedir.

Teşkilât-ı Mahsûsanın Afrika Grupları Komutanlığınca yürütülen istihbari faaliyetlerdeki en önemli beklentilerden biri de; bölgede başta İtalyanlar olmak üzere sömürgeci güçlere karşı mücadele yürüten Senusiler ile Darfur Emiri Ali Dinar arasında işbirliği sağlayarak, İngiliz sömürgecilğine karşı birlikte mücadele etmelerini sağlamak olduğu anlaşılmaktadır. “Teşkilât-ı Mahsûsanın Afrika Grupları Komutanlığı Üzerinden Yürüttüğü Faaliyetler” başlıklı dördüncü bölümde (ss.253-330); bu stratejik tercihin oluşumu üzerinde durularak, Teşkilât-ı Mahsûsa misyonlarınca Senusiler ile Darfur Emiri Ali Dinar arasında tesis edilen ittifakın ayrıntıları ve bu ittifakın kurulmasında görev alan Abdullah Almas Efendi, Teğmen Abdülcelil Efendi, Binbaşı Cafer el-Askeri Bey, Kurmay Binbaşı Mehmet Tarık Bey, Yüzbaşı Mehmet Ata Efendi, Piyade Üsteğmen Ali Rasim Efendi gibi Teşkilât-ı Mahsûsa mensubu subayların örtülü faaliyetleri ve katkılarının ele alındığı görülmektedir. Bu kapsamda Darfur Emiri Ali Dinar ile Sultan V. Mehmet Reşad, Enver Para, Nuri Paşa arasındaki yazışmalar, yapılan askeri ve istihbari yardımlar, İngilizlerin oluşan ittifak karşısında aldığı tedbirler ve özellikle Ali Dinar'ın şehit edilmesiyle sonuçlanan askeri harekâtlar tüm yönleriyle okuyucuya sunulmuştur.

Kitabın “Teşkilât-ı Mahsûsanın Habeşistan Başşehbenderliği Üzerinden Yürüttüğü Faaliyetler” başlıklı beşinci bölümünde (ss.330-416) ise; Başşehbender Mazhar Bey koordinesinde Habeşistan ve Somali'ye yönelik örtülü faaliyetler ele alındığı görülmektedir. Teşkilât-ı Mahsûsanın bölgedeki temel amacının Habeşistan İmparatoru Lic İyasu ve Somali Dervişler hareketi lideri Seyid Muhammed Abdullah Hasan'ın müttefikliğini temin ederek, Türk-Alman ittifakı içerisinde savaşa katılmalarını sağlamak olduğunun altı çizilir. Her ne kadar istenilen netice elde edilememiş olsa da; Mazhar Bey'in, Hıristiyan iken sonradan Müslüman olan Lic İyasu'yu “İslam İmparatorluğu” kurmaya niyetlendirecek kadar motive etmesi, Somali Dervişlerinin lideri Seyid Hasan'ı ise Somali'de “Türk Bayrağı” açtıracak kadar tabiiyet göstermesini temin etmesi ve dahi her iki liderin “Cihad-ı Ekber” çağrısına iştirak ederek,

birlikte İngiliz, Fransız ve İtalyanlara karşı savaşmalarını sağlaması, stratejik bir örneği başarı saymak mümkündür. Zira bölümde sıklıkla atfı yapılan arşiv kaynaklı istihbarat raporları ve yazışmalarda, Mazhar Bey'in merkeze uzak bir bölgede kısıtlı askeri gereç ve insan kaynağıyla, yerel güç odaklarını harekete geçirerek örtülü operasyonları akıllıca koordine ettiği görülmektedir. Nitekim Habeş İmparatoru Lic İyasu, darbeye pasifize edilip hapsedilene kadar İngilizler ile mücadelesine devam ederken; Seyid Hasan ise son nefesine kadar sömürgecilere karşı ülkesini savunduğu tüm detaylarıyla sunulmuştur. Habeşistan ve Somali'de kıran kırana geçtiği anlaşılan "spy game" (casus oyunu), dönem itibarıyla sömürgeciler tarafından kazanılmış olsa da; Başşehbender Mazhar Bey başta olmak üzere Teşkilât-ı Mahsûsaya hizmet eden diğer adı zikredilen Ömer Avni Efendi, Hacı Tevfik Efendi, Şeyh Ahmed Nuri Efendi, Yemen Valisi Mahmut Nedim (Akdilek) Bey, Harar Valisi Abdullah Ali Sadık Paşa, Yanbo Valisi Hasib el-Idlibi, Ali Said Paşa (Akbatogon) gibi isimlerin mücadelesinin sonuçsuz kalmadığı, sonraki yıllarda bu ülkelerde bağımsızlık fikrini ateşlediği tespit edilir.

"Sonuç" kısmında (ss.417-421) eser kısaca hülâsa edilirken; "Haritalar" kısmında (ss.423-438) Sudan, Habeşistan ve Somali'nin XX. yüzyıl başlarındaki siyasi ve coğrafi durumlarını gösterir çoğu arşiv ve koleksiyon ürünü on dört adet harita verilmiştir. Eserin "Kaynakça" kısmına bakıldığında Osmanlı Arşivi, Cumhuriyet Arşivi, ATASE Arşivi, İBB Sayısal Arşivi, Taha Toros Arşivi, Salt Araştırma Arşivi, İngiltere Ulusal Arşivi, Durhan Üniversitesi Arşivi, Amerika, Almanya, İtalya, Katar, Sudan, Hindistan, Avusturya, Fransa, İsveç arşivlerinden ziyadesiyle istifade edildiği anlaşılmaktadır. Yerli, yabancı telif eser ve araştırma makaleleri bakımından oldukça zengin kaynakçaya sahip olan kitapta, dönemin süreli yayınlarının yanı sıra yüksek lisans ve doktora tezlerinin de fazlasıyla kullanıldığı dikkati çekmektedir.

Türk Akademisi tarih yazımında istihbarat teşkilatları ve faaliyetlerini konu alan araştırmaya dayalı çalışmaların yeteri kadar yapılmadığı söylenebilir. Teşkilât-ı Mahsûsa merkezli yayınların ise daha çok popüler tarih metodolojisiyle kaleme alınan eserlerden oluştuğu söylemek mümkündür. Son yıllarda bu alana yoğunlaşan araştırmacıların kaleme aldığı eserlerin ise yeni araştırmaları teşvik edecek ilgi ve merakı uyandırdığı açıktır. Meşakkatli bir araştırmanın ürünü olduğu anlaşılan Tuğrul Oğuzhan Yılmaz'ın kitabı da Teşkilât-ı Mahsûsa merkezli yeni araştırmalara ilham kaynağı olacak türden bir eserdir. I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında İngiltere, Fransa ve İtalya'nın paylaşım sahası haline gelen Doğu Afrika'daki sömürgecilik faaliyetlerinin önünü kesmek amacıyla Osmanlı Devleti'nin Teşkilât-ı Mahsûsa vasıtasıyla Sudan, Habeşistan ve Somali'deki ortaya koyduğu mücadele üzerine yoğunlaşan yazarın, eseri akademik metodolojiden taviz vermeden kaleme aldığı görülmektedir. Aynı zamanda hamasi anlatıma düşülmeden okuyucuya akade-

mik bir eser okuduğunu unutturacak kadar da anlatım dili akıcıdır. Yazarın odaklandığı konuyu yeteri kadar izah ettiği, ileri sürüdüğü argümanları ve tespitleri son derece tutarlı bir şekilde ortaya koyduğu görülmektedir. Zaman zaman tekrarlı anlatımlara düşüldüğü söylenebilir. Ancak bunun meseleleri tüm ayrıntılarıyla derinlemesine irdeleme çabasından kaynaklandığı kanaatindeyiz. Sıklıkla arşiv belgelerine atıf yapılması, arşiv materyali bakımından eseri üstün kılarken, yoğun bir mesai harcandığını da hissettirmektedir. Ayrıca bölümler içerisinde çok sayıda fotoğraf kullanılması eseri ayrıcalıklı kılan hususlardandır. Son olarak belirtmek isteriz ki; eserin asıl odaklandığı konu olmasa dahi; Türkçü-Turancı fikirlerinden ötürü bir kesimin haksız eleştirilerine maruz kalan Enver Paşa'nın, büyük harpte devlete stratejik üstünlük kazandıracak siyaseti en üst dereceden takip ettiğini de ortaya koyduğu görülmektedir. Zira Enver Paşa'nın dağılma noktasına gelen Osmanlı memleketlerini elde tutabilmek maksadıyla muhalifi olarak gösterilen Sultan Abdülhamid dönemi siyaseti Pan-İslamizmi, İslam coğrafyasını korumak maksadıyla en etkin şekilde takip ettiği de gözler önüne serilmektedir.

Coğrafi Keşifler

Murat Hanılçe, *Coğrafi Keşifler*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2022, 128 s.

Mustafa TURŞUCU*

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Tokat, Türkiye.

Orcid Id: 0000-0002-2467-4259

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Mustafa Turşucu, Gaziosmanpaşa
Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
Yakınçağ Tarihi, Tokat Türkiye.

E-posta / E-mail:
mustafatursucu01@gmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:
19 Ağustos 2023

Kabul Tarihi / Accepted Date:
17 Kasım 2023

Kitap Tanıtma / Book Review

Atrf / Citation:
Mustafa Turşucu, "Coğrafi Keşifler",
Türk Dünyası Araştırmaları, Cilt 135, Sayı
267, İstanbul 2023, s. 291-296.

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA
2.0 tarafından lisanslanmıştır. /
This article is licensed under a Creative
Commons BY-NC-SA 2.0.

Coğrafi keşifler kitabının yazarı Murat Hanılçe'dir. Yazar Tokat'ın Niksar ilçesinde doğmuş lisans eğitimini Karadeniz Teknik Üniversitesi Fatih Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümü'nde 1996 yılında tamamlamıştır. Yüksek lisans derecesini Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yakınçağ Tarihi Dalı'ndan 2009 yılında yapmış, doktora derecesini de Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yeniçağ Tarihi Dalı'ndan 2014 yılında yapmıştır. 2009 yılında Bayburt Üniversitesi'nde okutman olarak çalışmıştır. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne 2010 yılında öğretim görevlisi olarak atanmıştır. Doçentlik unvanını Yakınçağ Tarihi alanında 2019 yılında alan yazar hâlen Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesidir. Temel çalışma alanları kent tarihi, Osmanlı tarihi, Avrupa tarihi, ulaşım ve haberleşme tarihi, seyyahlar ve seyahatnamelerdir. Yazarın ilk kitabı 2013'te Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanan 1812-1813 Tarihli (16 Numaralı) Tokat Şer'iye Sicili başlığını taşımaktadır.

İnceleyeceğimiz eser; Önsöz, Öncüller-Nedenler, Keşfedenler, Kıtalararası Etkileşim, Kısa Bir Değerlendirme, Kaynakça ve Dizin başlıklarından müteşekkildir. 128 sayfadan oluşan bu eser Selenge Yayınevinden 2022 yılında çıkmıştır. Coğrafi keşifler konusu dünya tarihinde merak edilen konular arasındadır. Kısa süre önce okuyucu ile buluşan eser bu süreçte hem mütehassıslar hem

de konuya ilgi duyanlar arasında itibar gördüğü değerlendirilmektedir. Kalem alınan bu eser, coğrafi keşifleri milattan önceki -bilinçli ya da bilinçsiz- ilk keşif çalışmaları ile başlatıyor. Bu minvalde kronolojik sıra ile coğrafi keşifleri inceleyen yazar, günümüzde coğrafi keşiflere başka bir pencereden bakmamıza olanak sağlıyor.

Avrupa'nın tarihi gelişimini sağlayan araçların başında deniz yer alır. *Coğrafi Keşifler* adlı eserde denizi merkeze koyarak, denizcilikte ileri gitmiş toplumlar sayesinde geliştiğini ortaya koymuştur. Bu heyecan verici gelişmenin dünya için çok sayıda yenilik ve sıkıntıyı da beraberinde getirdiğini ifade edilmektedir. Portekizli Denizci Gil Eannes'in 1435'te Bojador Burnu'nun güneyine inmeyi başaran ilk kaptan olduğunun altını çizen yazar, bu gelişmenin üzerinden çok geçmeden Portekiz Prensi Henry'nin Avrupa'nın ilk köle pazarını kurduğunu vurgulamaktadır. Papa V. Nicholas *Dum diversas* adıyla anılan ferman ve *Romanus Pontifex* başlığını taşıyan bir imtiyazname yayımlamıştır. Bu yazıya göre, Portekizlilerin Afrika sahilleri boyunca gerçekleştirdiği keşifler için harcadığı para ve emeğin bir karşılığı olarak Afrika yerli halkının Portekizliler aracılığıyla köleleştirilip satılmasına izin vermiştir.

Kitabın ilk bölümünde tarihin bilinen ilk gezgini Hanno'ya değiniliyor. Hanno'nun Kartaca senatosu tarafından milattan önce 505 yılında Batı Afrika sahillerinde koloniler kurmak amacıyla görevlendirildiğinden bahsediliyor. Bu yolculuğu "Hanno'nun Kıyı Gezisi" adını taşıyan Yunanca yazılmış bir denizcilik rehberinde anlatılmaktadır. Hanno'dan başka Marco Polo ve Sir John Mamdeville'nin de gezgin olarak coğrafi keşiflere katkı sağladığı savunulan kitapta, Mandeville'nin anlatılarına değinerek keramet sahibi Hristiyan keşifler, canavarlar, yamyamlar, amazonlar, tek gözlü, köpek kafalı, ayaklarını güneş karşısında gölgelik olarak kullanan tek bacaklı insanlar olarak yazıldığı belirtiliyor. Mandeville'nin fantastik anlatımına karşı eserini Batı'da değerli kılan tarafının yer kürenin çevresinin gemilerle bir baştan bir başına dolaşılabileceğini öne sürme fikrini ortaya attığını söylemesine dikkat çekiyor. Avrupa'nın dünya algısını ve "öteki"ni tanımlama biçimi şöyle anlatılıyor.

"Hristiyanlar, can düşmanları olarak gördükleri Müslüman milletleri din yerine coğrafi ve etnik kavramlarla Mağribi, Sarazen, Türk ve Tatar gibi isimlerle ayırt etmeyi yeğliyor. Müslümanlar da Haçlı orduları içerisindeki unsurları tıpkı Hristiyanların yaptığı gibi Slav, Frank ve Rum gibi etnik adlarla atlatıyor. Taraflar birbirlerini kafır olarak nitelendirdiğini söylüyor."

Çin medeniyetine ayrı bir parantez açan Murat Hanılçe'nin kendi tabiriyle Çinlileri "alacak bir şeyi olmayanlar" olarak niteliyor. Çin'in endüstri ve denizcilik alanında birçok açıdan Avrupa'nın önünde olduğuna dikkat çekiliyor. Burada Zeng-He adında Çinli bir gezginden bahsediyor. Zeng-He'nin seyahatlerine Çin imparatorunun maddi destek sağladığı biliniyor. Çinli gezgin Zeng-He'nin seyahatleri Portekiz ve İspanyolların keşiflerine benzemiyor. Zeng-He, Çinlilerin gittikleri ülkeleri fethetme veya oraların halklarını din değiştirmeye zorlama girişiminde bulunmuyor. Halkları köle yapmaya çalışmıyor. MS. 1405- 1433 yılları arasında Çinli Amiral Zehg-He komutasındaki büyük Çin

donanması Batı Okyanusuna (Hint Okyanusuna Çinliler tarafından verilen isim) yedi sefer yapmıştır. Çin donanmasının bu seferleri Yeni Dünya'ya yapılan İspanyol ve Portekiz seferlerinin aksine Çin egemenliğinin yeni topraklar fethetmesi gibi bir sonuç vermemiş, halihazırda var olan uluslararası ilişkiler sürdürülmüştür. Bu dönemde bomboş bir okyanus olan Pasifik Okyanusuna açılmak Çin pazarı için ticareti geliştirme isteğinde olan Çin donanması için belirsiz ve amaçsız bir çaba olacağı için ertelenecektir. Ancak İngiliz amatör tarihçi Gavin Menzies, 1421 adlı eserinde Çin donanmasının Amerika kıtasını keşfettiğini ve burada koloni kurma girişiminde bile bulunduğunu iddia edecektir. Ayrıca ünlü Fra Mauro Haritası'nın Zeng-He donanmasına bağlı bir gemide seyahat eden Venedikli tacir ve gezgin Niccolo de Conti'den alınan bilgilerle oluşturulduğu bilinmektedir.

Çin filosunun ziyaret edeceği ülkeler ve insanlar hakkında yeterince bilgi sahibi olduğu belirtilmiştir. Bunun sebebi ise Zeng-He'nin seferlerinde kendisine eşlik eden coğrafyacı Ma-Huan'ın bulunmasıdır. Ma-Huan tarafından yazılan eserler bize bu konu hakkında bilgiler veriyor. Ma-Huan'ın en ünlü üç kitabı; 1434'te yazdığı *Batı Okyanuslarının Barbar Krallıkları Üzerine Risale*, 1436'da yazdığı *Galaxy Yolundaki Teknenin Keşfettiği Harikulade Şeyler* ve 1436'da yazdığı "*Okyanusların Harikaları*" adlarını taşıyor.

Coğrafi keşiflere katkı yapan bir başka gezginler ise Cenovalı Vivaldi kardeşlerdir. Cenovalı Vivaldi kardeşler "gidip de dönmeyenlerden" olarak anlatılıyor. 1291 yılının mayıs ayında Cenova'dan Hindistan'a gitmek üzere ayrılan iki kadirgayı kontrol eden kardeşlerin Atlantik Okyanusu'nda kaybolduğu ve bir daha haber alınmadığı anlatılıyor. Vivaldi kardeşlere iki Fransisken rahibin de eşlik ettiği biliniyor. Cenovalıların amaçlarının gittiği yerlere Hristiyanlığı yaymak olduğu söyleniyor.

Venedik ile Cenova'nın birbiriyle rekabet halinde olduğu biliniyor. İki İtalyan kentinin ilk galibinin Cenova olduğuna, daha sonraları Venedik'in gemicilikte ve coğrafi keşiflerde daha ileri gittiğine vurgu yapılıyor. Venedik'in XIV. yüzyıla gelindiğinde pazarları, dükkanları, depoları, Sensa fuarları, Zecca (darphane), Doç sarayı, tersane ve diğer kurumlarıyla güçlü bir ekonomi haline geldiği ayrıca İtalyanların XVI. yüzyıl bitene kadar Avrupa'nın bölgeler arası ekonomisinin tayin edicileri olduğu aşikardır. Ortaçağ'da Avrupa ticaretinde coğrafi keşifler sayesinde bulunan ürünlerde vardır. Etkileşim sayesinde bu ürünlerin, baharatların yanı sıra portakal, pirinç, kayısı, incir, çeşitli kokular, kuru üzüm gibi ürünler diğer kıtalara geçmiş hatta bazı hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır. Bunların yanı sıra pamuk, Hindistan'dan gelen Bakkam ağacı, kırmızı boya, Şam damaskosu, Bağdat ipeklisi, Musul müslini ve Gazze tülü gibi Asya kumaşlarına Avrupa pazarlarına açıldığını söyleniyor.

Müslümanların ve İtalyanların keşif yapamamasının sebepleri ise Atlas Okyanusu kıyılarında yaşayan Faslı Müslümanların Avrupa'da olduğu gibi liman ve haliçlerinin olmamasına bağlayabiliriz. Keşifleri neden Araplar ve Müslümanlar başlatmadı sorusuna ise yazar, "onlar zaten keşfedilmeyi bekleyenler arasındaydı" tespitinde bulunarak kitaptan şu cümleleri ekleyebiliriz:

“Avrupalıların ulaşmaya çalıştığı Asya'nın baharat limanları Arapların ve Müslümanların elindeydi. Bu bölgedeki yolların denetimi Müslümanlara aitti. Bilimsel birikimleri iyi düzeydeydi. Biruni'nin araştırmaları, Ahmet Bin Mâcî'tin denizcilik rehberleri Avrupa coğrafyacılığının ilerisindeydi. Aslında bu bilgi birikimleri ile Müslümanlar keşiflere dolaylı destek sağlayanlar arasındaydı. Hal böyle iken Müslümanlardan kendi kendilerini keşfetmelerini beklemek hiç de akla yatkın olmayacaktır. Onlar zaten keşfedilen yerlerdeydiler.

İtalyanların keşiflerde yer almamasının nedenleri ise gemilerinin açık deniz şartlarına uygun olmaması ve Vivaldi kardeşlerin okyanus yolculuklarından dönmemelerinin etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Buna ek olarak İtalya'nın siyasi birlikten uzak, büyük filoları yola çıkaracak ve gemileri donatacak imkândan yoksun olmasına bağlayabiliriz. Ayrıca önemli bir noktaya daha değinecek olursak; Avrupa'da ve dünyanın geri kalan kesiminde milli kimliklerin ve sınırların belirsizliği olduğu için Avrupa'nın her bir köşesinden tüccar, kâşif, bilgin, asker ve denizcinin kolay bir şekilde kendi devletinden ayrılıp başka bir devlet adına çalışabiliyordu. Bu sebepten İtalyanların coğrafi keşiflere ciddi personel katkısı sağlandığını fakat bunu başka devletler adına yaptıklarından bahsedebiliriz. Buna örnek olarak Kristof Kolomb ve Giovanni Caboto (John Cabot)'u gösterebiliriz. Kristof Kolomb'un İspanya adına keşifler yaptığını ve Amerika kıtasını bulduğunu söyleyebiliriz. Fakat Kolomb'un orayı Hindistan zannettiği için Amerigo Vespucci adında bir Kaşif'in Amerika kıtasının Hindistan olmadığı, yeni bir yer olduğunu tayin etmesi üzerine oranın isminin Amerika olmasında büyük rolü olmuştur. Amerika kıtasının isminin nereden geldiği ise kitapta şöyle anlatıyor:

Martin Waldseemuller, 1507'de yazdığı kozmografya isimli kitabının giriş bölümünde, Yeni dünyaya bu kâşifin yani Amerigo'nun adını vermeyi düşündü. Böylece Amerigo ismi yayıldı.

Kristof Kolomb'un yeni dünyayı keşfinin ardından, Portekiz ve İspanya arasında başlayan anlaşmazlığı sona erdirmek için Papa VI. Alexandre Borgia, 7 Haziran 1494'de Tordesillas Antlaşması ile dünyayı boylamasına ikiye bölen hayali bir çizgi çizmişti. Böylece her iki ülke de dünyanın kendi paylarına düşen yarısında keşfettikleri bütün toprakların sahibi olabilecekti. Çoğunlukla birbirlerine düşmanca davransalar da Portekiz ve İspanya anlaşmaya sadık kalmıştı. Ama bu anlaşma İspanyollar açısından bir sıkıntıyı beraberinde getirmişti: “Baharat Adaları” olarak da bilinen zengin Maluku Adalarına ulaşmaları olanaksızdı. Çünkü Papa'nın dünyayı boylamasına ikiye bölen haritasında, Maluku Adaları'na giden deniz yolu tamamen Portekizlilerin elinde görünüyordu.

Eserin ikinci bölümünde keşfedenler işlenmiştir. Keşifleri başlatan sebeplerin çıkış noktasının dini kaynaklı olduğu tespitinde bulunuluyor. İspanya'nın Reconquista'nın etkisinde olması ve Haçlı seferleri düşüncesi,

Reconquista adı altında İspanyolların İslam varlığına düşmanlık etmesi ve Müslümanları Endülüs Bölgesinden atma fikri harekete geçmelerinin ön ayağını oluşturuyor. Keşiflerin neden Portekiz ve İspanya tarafından başlatıldığı sorusuna cevap olarak siyasi birliğin sağlanması, sınır sorunlarının çözülmesi, barış ortamının kurulması ve dini unsurların önemi ön plana çıkarılıyor.

Portekiz ile Venedik arasındaki rekabet Portekiz keşiflerinin başlıca nedenleri arasında sayılabilir. Portekiz'in uzak doğudaki baharatlara ulaşım Venediklilerin Akdeniz'de bu ürünler üzerine kurduğu tekeli devre dışı bırakma niyetinde olduğu anlaşılıyor. Ayrıca Afrika'nın çevresini dolaşım baharat üreten ülkelere ulaşım fikri Afrika'nın batı sahillerinin keşfine neden olduğu söylenir. Portekizlilerin Afrika topraklarının fethedilmesi ve Afrika halklarına boyun eğdirilmesinin gerekçesi olarak; hiçbir siyasi teşekküle ait olmayan, kimsenin yaşamadığı ya da herhangi bir sistemi, sivil yasası bulunmayan vahşilerin yaşadığı, "sahipsiz topraklar" olarak niteleniyor. Yazar, Afrika'nın fethini hukuki açıdan meşru kılan bu ilkenin Avrupa'nın ilk koloncilik dönemindeki tutumunu da belirlediği fikrini savunuyor.

Ferdinand Macellan'ın dünyayı dolaşmasıyla dünyanın yuvarlak olduğu ispatlıyor. Macellan'ın keşif gezisi dünya çevresinde yapılan ilk seyahattir ve Güney Amerika'daki boğazdan geçerek Atlas ile Büyük Okyanus'u birleştiren ilk deniz yolculuğudur. Pasifik Denizi'ne bu ismi Macellan'ın verildi söylenir. Orta ve Güney Amerika'yı İspanya tarafından fethettiği söyleniliyor. Burada Orta Amerika'da Maya ve Aztek, Güney Amerika'da ise İnka uygarlıklarıyla mücadele edildiğine değinen yazar, İspanyolların burada Hristiyanlığı yaymak için okullar açtığını ve yerli Hristiyan din adamları yetiştirmeyi amaçladıklarını öne sürüyor.

İspanya ve Portekiz keşifleri mukayese edilerek İspanya'nın yeni dünyanın iç bölgelerine fetihleri sayesinde kara imparatorluğuna dönüşürken Portekiz'in kıyılarda kurduğu üslerle "Denizden Doğan İmparatorluk" diye anılıyor. İberlilerin dünyaya yayılmalarının ilk evreleri kişisel girişimcilerin önemli katkılarına sahne oldu. Yazara göre, fethedilen yerlerin idarecilerine kral bazı muhtariyetler verdi ve böylece yarı feodal yapılar ortaya çıkmış, Amerika'da ele geçirilen yerlerde *Encomienda* sistemiyle Conquistadorlar büyük arazilerin sahibi olmuşlardır. Benzer bir yöntemi 1533'ten sonra Brezilya'da Portekizliler uygulamışlardır. Asya ve Doğu Hindistan ise bu sistemin bir parçası olamamışlardır.

Coğrafi Keşifler sayesinde kıtalararası etkileşimlerin artmasıyla çok sayıda tarım ürününün ve hayvan türünün dünyanın farklı yerlerine taşındığı tahmin edilebilir bir gerçektir. Kakao, patates ve tütünün Amerika'dan tüm dünyaya; muz, şeker kamışı ve üzüm gibi tarım ürünlerinin ise Avrupa'dan tüm dünyaya taşındığına değiniliyor. Coğrafi Keşifler'in olumsuz neticelerinden birisi olarak görülen hastalıkların tüm dünyaya yayılması şüphesiz coğrafi keşifler sayesinde olmuştur. Evcil hayvanlara sahip olmayan Amerikalıların bağışıklıklarının olmadığına değinerek çok çabuk hasta olduklarını dile getiriyor. Avrupa ve Amerikalıların ilk defa tanıştıkları çiçek, kızamık, su çiçeği

gibi hastalıkların Amerika yerlileri arasında yayılarak tam bir kıyımaya yol açtığı üzücü bir örnektir.

Eserin son bölümünde genel bir değerlendirme yapan yazar, Amerika'nın keşfinin modern tarih ve coğrafyada yeni bir dönemin başlangıcı olduğunu, Afrika, Güney Amerika, Kutuplar ve Amerika'nın keşfiyle insanoğlunun içinde yaşadığı dünyanın fiziksel kaynaklarının ne olduğunun da artık insanlık tarafından ana hatları ile ortaya öğrenilmeye başladığını ifade etmektedir.

Sonuç olarak, değerlendirmiş olduğumuz eserde coğrafi keşiflerle ilgili tüm gelişmeler kronolojik bir düzen içinde ve birbiriyle bağlantılı olarak verilmiştir. Eser Yakınçağ Avrupa tarihinin gelişim safhalarının bazı detaylarının anlaşılabilmesine katkı sağlayacak niteliklere sahiptir. Yazar denizi merkeze koyarak olayları neden-sonuç ilişkisi içerisinde ilginç bir bakış açısıyla yorumlamıştır. Olaylara tarafsız bir gözle bakmayı başaran yazar, coğrafi keşifleri Uzak Doğu'dan Avrupa'ya, Güney Amerika'dan Afrika'ya kadar farklı coğrafyaların ekonomik ve sosyolojik açıdan münasebetleri bağlamıyla ele alarak bütüncül bir bakış açısı sergilemiştir. Eserin özelde coğrafi keşifler genelde ise yeni ve yakınçağlarda Doğu-Batı sosyal, kültürel ve ekonomik tarihine dair yapılacak çalışmalara katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.